T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

SELÇUKLU İRAN'INDA BATINİ/EZOTERİK BİR YAPILANMA: ALAMUT NİZARİ İSMAİLİ ÖRGÜTÜNÜN TEŞEKKÜLÜ (464-518/1072-1124)

Yüksek Lisans Tezi

Ahmed Said YALÇINKAYA

Danışman

Dr.Öğr. Üyesi Kader ALTIN

Erzincan 2019

TEZ BİLDİRİMİ

TEZ BİLDİRİMİ

"Selçuklu İran'ında Batıni/Ezoterik Bir Yapılanma: Alamut Nizari İsmaili Örgütünün Teşekkülü (464-518/1072-1124)" isimli **"Yüksek Lisans"** tezim tarafımca intihal programı ile incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim.

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Ahmed Said
YALÇINKAYA

TEZ KABUL TUTANAĞI

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ahmed Said YALÇINKAYA'ya ait **SELÇUKLU İRAN'INDA BATINİ/EZOTERİK BİR YAPILANMA: ALAMUT NİZARİ İSMAİLİ ÖRGÜTÜNÜN TEŞEKKÜLÜ (464-518/1072-1124)** adlı çalışma, jürimiz tarafından **TARİH** Anabilim Dalının **TARİH** Bilim Dalında **Yüksek Lisans** Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman / Jüri : Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN

Jüri : Dr. Öğr. Üyesi Özkan DAYI

Jüri : Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI

SELÇUKLU İRAN'INDA BATINİ/EZOTERİK BİR YAPILANMA: ALAMUT NİZARİ İSMAİLİ ÖRGÜTÜNÜN TEŞEKKÜLÜ

(464-518/1072-1124)

Ahmed Said YALÇINKAYA

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2019

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi. Kader ALTIN

ÖZET

Ortaçağ İslam dünyasındaki siyasi görüş ayrılıklarının doğurduğu ihtilaflar, merkezî idareye karşı oluşan muhalif ve bibirinden farklı fırkaların ortaya çıkmasıyla neticelenmiştir. Böylelikle sayısız birçok siyasî/itikadî mezhep tezahür etmiş ve günümüze kadar süregelen görüş ayrılıklarına bağlı husumetler hâsıl olmuştur. Hz. Muhammed'in ölümüyle birlikte baş gösteren bu ayrılıklar, tek bir merkezden yönetilen Müslümanların zamanla mezhep merkezli idarelere bölünmesine sebebiyet vermiştir. Bu manada muhalif görüşün merkezi haline gelen Şia Mezhebi, kendi içerisinde de görüş ayrılıklarıyla bölünerek çeşitli fırkalara ayrılmıştır. İsmailîlik bu fırkaların en aşırılıkçı kolu olmuş ve bu düşünceye mensup Hasan Sabbah öncülüğünde ortaya çıkan Nizârî İsmailîler de Ortaçağ boyunca yıkıcı faaliyetleriyle ön plana çıkmakla birlikte Horasan Selçuklu Devletinin ve İslam dünyasının en büyük problemi haline gelmişlerdir. Mezhep propagandası ile başlayan ve zamanla siyasî bir otoriteye dönüşerek meşruiyet kazananan bu yapılanma, bir süre sonra önemli şahsiyetlere düzenledikleri suikastlar ile İslam Coğrafyasında önemli bir güç haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Alamut, Nizârî İsmailîlik, Hasan Sabbâh, Horasan Selçukluları, İran

AN ESOTERIC CONSTRUCT IN SELJUKIAN IRAN:
THE FORMATION OF ALAMUT NİZARI ISMAILIS (464-518/1072-1124)

Ahmed Said YALÇINKAYA

Erzincan Binali Yildirim University, The Institute of Social Sciences, Department of History Master's Thesis, June 2019

Thesis Supervisior: Assistant Professor Kader ALTIN

ABSTRACT

Disputes arising from the differences of political opinion in the Islamic world in the middle ages resulted in the emergence of various parties which oppose the central administration. Consequently, a numerous political or faith-based sects appeared and a hostility derived from the difference of opinion has lasted until today. Disagreements which arose after the Prophet Mohammad's death caused the division of a single central administration of Muslims into various sectarian administrations in time. In this regard, the Shi'a which became the center of the opposing view had the differences of opinion in itself as well, and has been divided into different parties. Ismailiyyah has been the most extremist of these parties. Nizârî Ismailis which was led by Hasan Sabbah and adopted this opinion have become prominent with their devastating acts, and later became the biggest problem of Khorasan Seljuk State during the middle ages. This construct which started with a sectarian propaganda, gained legitimacy and turned into a political authority and later gained strength in the Islamic geography by assassinating important figures.

Key Words: Alamut, Nizârî Ismailiyyah, Hasan Sabbah, Khorasan Seljuks, Iran

ÖN SÖZ

Hz. Muhammed'in ölümü üzerine yaşanan ve O'nun yerine geçecek olan halifenin seçimi tartışmaları, İslam toplumunun sonrasında yaşayacağı bölünmelerin temelini teşkil etmektedir. Bu manada özellikle Hz. Osman döneminden itibaren ortaya çıkan muhalif kanatların sergilediği yaklaşımlar sonucu yaşanan kargaşa ortamı Hz. Ali döneminde zirveye ulaşmıştır. Yaşanan ihtilafların neticesinde ortaya siyasî/itikadî mezhepler çıkmış ve günümüze kadar devam eden ayrılıklar bu dönemde farklı yönlerde tezahür ederek İslam toplumunda ayrışmaların, muhalif yapıların ve tarafgirâne yaklaşımların vücut bulmasına sebebiyet vermiştir. Bahsi edilen mezhep ayrılıkları içerisinde şüphesiz en mühim konumda olan Şîâ'dır. Cemel Vak'ası ve sonrasında yaşanan Sıffin Savaşı esnasında Hz. Ali'den taraf olanlar ile başlayan sürecin ilerleyen dönemlerinde gerek Emevî ve Abbasîlerin tutumları gerekse sosyo-politik diğer hadiselerle birlikte Şîâ müesseseleşerek hem bir mezhep hem de bir dünya görüşü halini almıştır. Akabinde Şîâ içerisinde de farklı görüşler ortaya çıkmış ve bu görüş ayrılıkları neticesinde konumuz olan Nizârî İsmailîler teşekkül etmiştir.

Çalışmamız, Nizârî İsmailîlerin ortaya çıkışını, Hasan Sabbah döneminde Horasan Selçuklu Devleti ile olan münasebetleri çerçevesinde vuku bulan hadiseleri kronolojiye uygun bir şekilde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Bu bağlamda tezimizin giriş ve birinci bölümünde Nizârî İsmailîlerin ortaya çıkmasına kadar ki süreci işledik ve bir kısım değerlendirmelerle bu süreci yorumladık. İkinci bölümde elimizdeki kaynaklar ölçüsünde Hasan Sabbah'ın hayatını, Alamut Kalesini ele geçirmesiyle birlikte teşkil ettiği örgütünü, öğretisini, teşkilatlanmasını ve ölümünü anlattık. Üçüncü bölümde ise Horasan Selçuklu Devleti Hasan Sabbah ile mücadelesini, alınan önlemler, yapılan askerî müdahaleler ve neticelerini izah etmeye çalıştık.

Konumuzla alakalı daha evvel gerek Tarih gerekse İlahiyat alanlarında birçok çalışma yapılmıştır. Çalışmamızda bunun bilinci ile hareket ederek olayları, Nizârî İsmailî Mezhebinin Horasan Selçuklularının hâkim oldukları İran coğrafyasında ortaya çıkarak Alamut merkezli örgütsel bir yapı kurması ve hususan Hasan Sabbah

döneminde Selçuklular ile olan münasebetlerini kaynakların ve kıymetli bilim insanlarının ortaya koyduğu eserler ışığında aktarmaya özen gösterdik.

Son olarak müstakil olarak yaptığımız bu çalışma her ne kadar şahsımıza atfedilecek olsa da ortaya konmuş ve konacak olan her eser gibi müşterek çalışma gerekliliği de beraberinde getirmiştir. Bu vesile ile çalışmamız esnasında manevî desteğini benden esirgemeyen danışmanım, değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN'a, çalışmanın seyri esnasında öneri ve görüşleriyle beni aydınlatan, ilmî birikimlerini sakınmadan benimle paylaşan kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI'ya teşekkürü bir borç bilirim. İsmailîler ile alakalı Kelâm ve Mezhepler Tarihi açısından hem kütüphanesine hem de birikimlerine başvurduğum, hayatımın her anında benden desteğini esirgemeyen kıymetli babam Dr. Öğr. Üyesi Mustafa YALÇINKAYA'ya ve son olarak tezimizin dil bilgisi ve imlâ noktasında tashihini yaparak her türlü maddi-manevî yardımlarıyla yanımda olan, her şeyden evvel manevî ağabeyim Öğr. Gör. Mehmet Akif AYVAZ'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ahmed Said YALÇINKAYA

Erzincan 2019

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

ATAÜİFD	**:** Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ATAÜTAED	**:** Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
AÜİFD	**:** Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
C	**:** Cilt
Çev	**:** Çeviren
DİA	**:** Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed	**:** Editör
EI²(İng.)	**:** Encyclopaedia of Islam (New Edition)
Fasc	**:** Sayı
FÜSBD	**:** Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
İA	**:** Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İSAM	**:** İslami Araştırmalar Merkezi
p	**:** Sayfa
s	**:** Sayfa
S	**:** Sayı
TDK	**:** Türk Dil Kurumu
TDV	**:** Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	**:** Türk Tarih Kurumu
V	**:** Cilt

GİRİŞ

ŞİÎLİĞİN PROTEST BİR AKIM OLARAK TEŞEKKÜL SÜRECİNE KISA BİR BAKIŞ

İslam toplumun Sünni ve Şiî olarak ikiye ayrılması sürecinin temeli, esasen, Hz. Muhammed'in vefatı sonrasındaki halifelik seçimine dayanmaktadır. Nitekim Hz. Muhammed'den sonra Resul/Nebi gelmeyeceği Kur'an- Kerîm'de bildirilmiştir.[1]

Hz. Muhammed'in ilahi mesajları topluma iletmek ve bu doğrultuda topluma yön vermek görevi dışında aynı zamanda İslam toplumunun siyasî liderliğini de yapmak vardır.[2] Bu sebeple kendisinden sonra da siyasal ve toplumsal birliğin muhafazası için bir liderin gelmesinin zaruri olduğu da aşikârdır. Bu çerçevede düşünüldüğü zaman Hz. Ebubekir'in İslam toplumunun ileri gelenleri tarafından Halife seçilmesi ile yönetim boşluğu ve yaşanması muhtemel ihtilaflar sona ermiştir.[3]

Hz. Ebu Bekir'in halifeliği iki sene sürmüş ve bu süreçte toplumun bütünlüğü, devletin muhafazası sağlanmaya çalışılmıştır.[4] Hz. Ebubekir'in 13/634 yılında ölmesiyle birlikte kısa süren hilafeti, kendisinden sonra vasiyeti ve Sahabenin de tasdiki ile Hz. Ömer'e geçmiştir.[5] Hz. Ömer döneminde İslam Devleti müesseseleşerek

---

[1] "Muhammed içinizden hiçbir erkeğin babası değildir, lakin Allah'ın resulü ve peygamberlerin sonuncusudur. Allah her şeyi hakkıyla bilir." Kur'an-ı Kerim, Ahzab, 33/40.

[2] W.Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Medine'de, KURAMER Yayınları*, çev. Süleyman Kalkan, İstanbul 2016, ss. 261–80; Ali Murat Daryal, *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açıdan Tahlili, MÜİFV Yayınları*, İstanbul 2014, s.195; Ahmet Gökdemir, *Devlet Başkanı Olarak Hazreti Muhammed (sav)*, Siyer Yayınları, İstanbul 2015, s. 17-18.

[3] Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesinde ilk Müslümanlardan olması, Hz. Peygamber'e olan yakınlığı ve yaşının ileride olmasıyla birlikte saygın kişiliği de önemli bir rol oynamıştır. Taberî, Tarih-i Taberî, C.III, çev. M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul, 2007, s.409; Kenan Ayar, *Dört Halîfe Dönemi Siyasî Olaylarında Kur'ân'ın Rolü*, Etüt Yayınları, Samsun 2011, s. 20-27; M. Bahaüddin Varol, *Ehli Beyt: Kavramsal Boyut*, Yediveren Kitap, Konya 2004, s. 108; Adnan Demircan, *Raşid Halifeler*, Beyan Yayınları, İstanbul 2015, s. 23-29; Cem Zorlu, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*, Yediveren Kitap, Konya 2002, s. 73-74.

[4] Ethem Ruhi Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 53. Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi: İlk Dönem*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006, s. 415-425.

[5] Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, çev. Abdulhalik Bakır, *Bizim Büro Basımevi,* Ankara, 2001, s.147; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C.7, çev. Mehmet Keskin, *Çağrı Yayınları*, İstanbul, 2017, s.33-34; Ayar, *Dört Halîfe Dönemi,* s. 64-65.

hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır.[6] Bu dönemde, İslam Devleti askeri anlamda güçlenerek topraklarını giderek genişletmiş ve Arap Yarımadasının dışına çıkmaya başlamıştır. Sınırların genişlemesiyle birlikte, İslam Devleti'nin hâkimiyet alanına Arap olmayan (Acem) unsurlar girmeye başlamıştır.[7]

Hz. Ömer döneminde gerçekleşen fetihlerin güzergâhı Arabistan Yarımadası'nın coğrafi şartlarına bakıldığında tek kara sınırı olan kuzey yönüdür. Bu minvalde düşünüldüğünde İslam Devleti'nin nihai hedefi, kendisine sınır olan Doğu Roma ve Sasanî Devleti toprakları olması kaçınılmazdı.

İslam Devleti, Hz. Ömer döneminde Suriye ve Mısır gibi Doğu Roma İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde yer almasına rağmen, Roma'nın nüfuz etmekte zorlandığı, stratejik konumları itibari ile de çok büyük önem arz eden bölgeleri fethetmiştir. Bahsi edilen topraklarda hal-i hazırdaki kültürel dinamiklerin merkezle örtüşmemesi, Doğu Roma merkezî idaresinin yönetim şeklinden kaynaklanan hoşnutsuzluklar ve bölgenin merkezden uzak oluşu, İslam Devleti'nin bu toprakları ele geçirip üzerinde hâkimiyet kurmasını kolaylaştırmıştır.[8] Bir diğer fetih sahası olan İran coğrafyasının İslam Devleti'ne açılması, özellikle 14/635 veya 16/637 yılında kazanılan Kadisiye Savaşı[9] ile birlikte olmuştur. Bu savaş ile Sasanîlerin direnci kırılmış ve bir müddet sonra İran Coğrafyası İslam Devleti'ne dâhil olmuştur.[10] Kadim

---

[6] Ömer Sabuncu, "Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Degisi* 39 (Haziran 2018): s.135–54; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayınları, İstanbul 2009, s. 17.

[7] İsrafil Balcı, *İlk İslâm Fetihleri: Savaş-Barış İlişkisi*, Pınar Yayınları, İstanbul 2011, s. 185-188.

[8] John Julius Norwich, *Bizans-I Erken Dönem(MS 323-802)*, çev. Hamide Koyukan, *Kabalcı Yayınevi,* İstanbul, 2013, s.246-52; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s.103-114; Claundio Lo Jacano, "Ortaçağ 1: Babarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar", ed. Umberto Eco, çev. Leyla Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017), s.130-31; Maurice Lombart, *L'Islam Dans sa Premiére Grandeur: İlk Zafer Yıllarında İslam*, Pınar Yayınları, çev. Nezih Uzel, İstanbul 2002, s. 40-41.

[9] Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdullah Köşe Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2016, C. 2, s. 388-459; Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye,* C. 7, s.65-83; M. Streck, "Kadisiye", *İA* C. VI, s. 54–57; Hayrettin Yücesoy, "Kadisiye Savaşı", *DİA,* C.24, s.136–37; Mahmut Kelpetin, *Hulefâ-yi Râşidî Dönemi Tarihi: Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*, Siyer Yayınları, İstanbul 2012, s. 190-199.

[10] Hizmetli, İslâm Tarihi, s. 426-429; Demircan, *Raşid Halifeler*, s. 50-52 ;Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi: Pers İparatorluğu'ndan Günümüze*, çev. Fethi Aytuna, İnkilâp Kitabevi, İstanbul, 2018, s.111-13.

Fars geleneğinin bölge üzerindeki dini ve siyasî etkisi, henüz teşekkül etmiş denilebilecek İslam medeniyetinin bölgeye tam manası ile sirayet etmesinin uzun bir zaman zarfına yayılacağının göstergesi olduğunu söylemek doğru olacaktır. Fars geleneğinin son temsilcisi olarak nitelendirilen Sasanî Devletinin ortadan kaldırılması aynı zamanda İslam Devleti'nin özellikle Türkistan Bölgesi başta olmak üzere Asya'ya yayılmasının da önünü açmıştır.[11]

Bu fetihler sonrasında özellikle Suriye ve Mısır'ın, İslam Devleti'nin siyasî/dini, kültürel ve medeniyetinin gelişmesi noktasında stratejik merkezler olarak temayüz ettiğini, Irak-İran coğrafyasının ise ilerleyen dönemde merkezî idareye muhalefetin doğurduğu aşırı yorum ve görüşlerin fikrî anlamda tezahür edip, karşıt siyasî oluşumların zuhur ettiği bölgeler olarak mülahaza edebiliriz.

23/644 yılında Hz. Ömer, Ebu Lü'lü[12] adında Farisî bir köle tarafından düzenlenen suikast neticesinde ağır bir şekilde yaralanmıştır. Bu süreç içerisinde kendisinden sonra gelecek olan halifenin tayin edilmesi hususunu vasiyeti üzerine bir şûraya bırakmıştır. Bunun neticesinde hilafet makamına Osman b. Afvan seçilmiştir.[13]

Hz. Osman'ın halife seçilmesiyle birlikte İslam öncesi dönemde çok güçlü ve itibarlı bir aile olan Umeyyeoğulları yeniden söz sahibi olmuştur. Muhtelif birçok kaynağın aktardığı üzere Umeyyeoğulları, kaybettiklerini düşündükleri itibara yeniden kavuştuklarını ve bu mevkii bir kez daha kaybetmek istemediklerini gerek Hz. Osman döneminde ona muhalif çevrelerin dile getirdikleri sıkıntılarla gerekse Hz. Osman'ın akrabası Şam valisi Muaviye'nin ortaya koyduğu tavır ve davranışlarla

---

[11] Ali Kafkasyalı, *İran Türkleri*, Bilgeoğuz Yayınevi, İstanbul, 2010, s.49-50; Hamilton A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara, 2005, s.29.

[12] Ebu Lü'lü Muğire b. Şu'be'nin kölesidir. Sahibinin karşılayamayacağı bir borcu kendisine yüklediğini Halife Hz. Ömer'e bildirmiş ve yardım talebinde bulunmuştur. Ancak Hz. Ömer durumu değerlendirerek zanaatını öğrenmiş ve sonucunda borcunun ödenebilecek bir vaziyette olduğuna kanaat getirmiştir. Umduğunu bulamayan Ebu Lü'lü halifeye kin beslemiş ve bir sabah namazı vakti Hz. Ömer'e süikast düzenleyerek onu ağır bir şekilde yaralamış ve sonrasında ölümüne sebep olmuştur. Taberî, *Tarih-i Taberî,* C.III, s.517-19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 2, s .543-46; Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*; C. 7, s.227-29; Mustafa Fayda, "Ömer", *DİA,* C.34, s.46; Abdurrahman Demirci, "Hz. Ömer'in Şehadeti", *İslami İlimler Dergisi,* 9/2, (2014) s. 7–35; Muhammed Surur Zeynelabidin, *Mecûsilerin Geri Dönüşü: İran Devriminin Tarihi, Akidevi ve Politik Boyutları*, Guraba Yayıncılık, çev. Hüsrev Subaşı, İstanbul 2014, ss. 71–73.

[13] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 2, s. 556-567; Ayar, *Dört Halîfe Dönemi,* s. 131-133.

göstermişlerdir.[14] Valisi olduğu İslam Devleti'nin meşru halifesine isyan ederek Hz. Ali'nin halifeliğini tanımayan Muaviye'nin daha sonra kuracağı Emevî Devletinde yönetim şeklini değiştirerek-hilafetin hanedanlığa dönüştürülmesi- daha maddi esaslara dayalı bir yönetim şekli belirlemesi de kaynakları doğrular niteliktedir.[15]

Hz. Osman'ın halifeliği döneminde merkezi idareden kaynaklı huzursuzluklar ortaya çıkmış[16], İslam Devletine bağlı Mısır, Kufe ve Basra gibi önemli şehirlerde Hz. Osman yönetimine karşı isyan hareketleri[17] vuku bulmuştur. Bu dönemde Hz. Osman hakkında en çok yapılan eleştiri hiç şüphe yok ki O'nun akraba kayırıcılığıdır. Özellikle Hz. Peygamber dönemine bakıldığında, asabiyet kavramının yeniden alevlenmemesi için devlet yönetiminde Hz. Ali dışında kimseye görev verilmediği görülür. Hz. Muhammed sonrasında Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemlerinde de bu hususa dikkat edilmiş ve Hz. Peygamber'in uygulaması örnek alınmıştır. Ancak Hz. Osman'ın tam tersi bir politika izleyerek devlet kademesinin en mühim mevkilerine akrabalarını getirmiş olması toplumda huzursuzluğa yol açmakla beraber asabiyet faktörünün yeniden ayyuka çıkmasına sebep olmuştur.[18] Hz. Osman'ın devlet kademelerinde yaptığı değişikliklere birkaç örnek verecek olursak: Kufe Valiliğine üvey kardeşi *Velid b. Ukbe*'yi, Basra Valiliğine bu sefer de annesi tarafından akrabası olan *Abdullah b. Amir*'ı, Mısır Valiliğine sütkardeşi *Abdullah b. Sa'd*'ı, mühim yetkileri olan Devlet Kâtipliği görevine ise kuzeni (amcasının oğlu) *Mervan b. Hakem*'i getirmiştir.[19] Hz. Osman'ın devlet kademelerine akrabalarını ataması şüphesiz Arap toplumun tepkisini çekmiş ve Halife'ye karşı muhalif bir cephenin

---

[14] Marshal G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni 1*, ed. Hasan Onat, çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2017, s.272-74.

[15] Özellikle muhalif kanada karşı uygulanan sert tutumun, Umeyyeoğullarının kabileci Arap toplumunun İslam öncesi dönemden kalma siyasi/yönetimsel egemenlik zihniyetinin yeniden ortaya çıktığını göstermektedir.

[16] Hz. Osman döneminde vuku bulan siyasi hadiselerin muhakemesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Adem Apak, "Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Usûl,* 4 (2005/2), s.157–70.

[17] Özellikle Kufe merkezli olan bu isyan hareketleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, *Kufe'nin Siyasi Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s.25-47.

[18] Adem Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, Düşünce Yayınları, İstanbul 2004, s. 138-147.

[19] Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi 2 (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, s.202-203; Ünal Kılıç, *Peygamber ve dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Yediveren Kitap, Konya 2004, s. 145-153.

açılmasına sebebiyet vermiştir. Tüm bu hadiseler toplumda halifeye karşı belirginleşen olumsuz tutumun aksiyona dönüşmesini sağlamış ve neticede 35/656 senesinde Hz. Osman katledilmiştir.[20] Bu hadiseye sebebiyet veren muhalif kanadın Hz. Ali etrafında birleşmesi aynı zamanda mevzunun tüm sorumluluğunun da karşı muhalefet tarafından Hz. Ali'ye yüklenmesiyle sonuçlanmıştır.[21]

Hz. Osman'ın öldürülmesi hadisesine binaen oluşan tarafgirâne saflar, artık İslam Toplumunda farklı anlayışların siyasî/politik merkezli düşünce sistemleri etrafında vücuda gelecek ayrışmaların temelini teşkil etmiştir.[22] Bu saflardan Hz. Ali'den yana olanlar ve iktidardan memnun olmayanlardan müteşekkil gruba *Şîâ* adı verilmiştir. Şîâ, mana olarak *"tâbi olmak"*, *"desteklemek"*, *"yayılmak"*, ve *"bir şeyi tasdik etmek"* anlamına gelen ش-ى-ع kökünden türemiş bir kelimedir. Şîâ, *"taraftar"*, *"yardımcı"*, *"partizan"*, *"destekleyici"* anlamlarına gelmektedir.[23] Bu minvalde Şiîlik tarihî süreç içerisinde bir oluşuma mensubiyet manası kazanmadan evvel, yaşanan hadiseler karşısında Hz. Ali'den yana tavır almak anlamında kullanılmış ancak tabiatıyla muhalif bir yapıya sahip bu zihniyet zamanla sistematik bir oluşum ve dünya görüşü halini almıştır.[24]

Hz. Ali'nin halife olması ile birlikte İslam Devleti, askerî anlamda hareketli/aksiyoner olan yapısını daha statik/durağan bir vaziyete gelmek durumunda

---

[20] Fığlalı, *İmâmiyye Şîası,* s. 60-63; M. Bahaüddin Varol, *Hilafet Mücadelesinde Ehli Beyt Nesli*, Yediveren Kitap, Konya 2004, s. 26-30. Ayrıca Hz. Osman'ın katli hususunda detaylı bilgi için bkz. Sabri Hizmetli, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *AÜİFD,* C. 27, sayı 1 (01 Ağustos 1986): s. 149–76; Kelpetin, *Hulefâ-yi Râşidî Dönemi Tarihi*, s. 269-275.

[21] Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, s.35-36; Wellhausen, *Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 89-91; Mustafa Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s. 69-71.

[22] Ethem Ruhi Fiğlalı, *İmam Ali*, TDV Yayınları, Ankara, 2011, s.61-64.

[23] Cevad Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, Ankara Okulu Yayınları, çev. Mehmet Mahfuz Söylemez/Mehmet Ümit/Cemil Hakyemez, Ankara 2011, s. 508; Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2012, s.513. Ayrıca Şîâ, Kur'an'da beş surede (Meryem 19/69, Kasas 28/15, Hicr 15/10, En'am 7/159, Rum 30/32) *"fırka, bölük"* anlamında kullanılmıştır.

[24] Marshall G. S. Hodgson, *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Ismâ'îlîs Against the Islamic World*, *Mouton & Co Publishers*, 1955, pp. 7-8; Julius Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, TTK Yayınları, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 2019, s. 89; Metin Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, İSAM Yayınları, İstanbul 2009, s. 28-29.

kalmıştır.[25] Bunun en temel sebebi iç siyasette yaşanan istikrarsızlığı ve toplumdaki hoşnutsuzluğu düzeltmek yönünde atılacak adımların daha ehemmiyetli olduğu düşüncesidir.[26] Nitekim bu hususların çözüme kavuşması noktasında atılan adımlara[27] rağmen Hz. Ali'nin halifeliği döneminde vuku bulan hadiselerin bütünü, ilerleyen dönemlerde İslam toplumunun kesin çizgilerle ayrılmasına, farklı fikir ve dünya görüşüne sahip zümrelerin oluşması noktasında önemli bir etkiye sahiptir.[28]

Halifelik sürecinde Hz. Ali döneminde göze çarpan en önemli husus meşruiyet problemidir.[29] Nitekim kendisinden önce halife olan Hz. Ebubekir'in ilk zamanlarında karşılaştığı muhalefet -ki çok kısa bir zamanda çözülmüştür- dışında, Hz. Ömer ve Hz. Osman bu hususta her hangi bir problem yaşamamış, aksine halkın tam desteğini almışlardır. Hz. Ali'nin Medinelilerin ekseriyetinden biat alamayışının sebebi ise *Hz. Osman'ın kanı* üzerinden yürütülen siyaset olmuştur.[30] Bu sebeple içlerinde Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Âişe'nin de yer aldığı bir topluluk Hz. Ali'den Hz. Osman'ı katledenleri bulmasını ve cezalandırmasını istemiştir. Ancak bir müddet sonra isteklerinin gerçekleşmediğini söyleyip Hz. Ali'nin aleyhine hareket ederek karşı bir cephe oluşturmuşlardır. Nitekim bunun sonucunda 36/656 senesinde tarihe *Cemel Vak'ası* olarak geçen olay vuku bulmuş, içlerinde Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in de yer aldığı birçok sahabenin ölmesiyle sonuçlanmıştır.[31] Bu olay neticelendikten sonra o esnada Şam valisi olan Muâviye de Hz. Osman'ın katledilmesini sebep göstermek

[25] Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, C. 1, İstanbul, 1989, s.275-77.
[26] Adnan Demircan, *Ali-Muaviye Kavgası,* Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, s.63–70.
[27] Hz. Osman döneminde azledilen valilerin yeniden göreve getirilmesi, yine aynı dönemdeki muhalif kanattan denge unsuru gözetilerek yapılan atamalar, atılan adımlara örnek verilebilir.
[28] Farhad Daftary, *Şiî İslam Tarihi*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016, s.49-58.
[29] Demircan, *Ali-Muaviye Kavgası*, s. s.44; Kelpetin, *Hulefâ-yi Râşidî Dönemi Tarihi*, s. 276-284.
[30] Ethem Ruhi Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahıyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2014, s. 90-94; M. Bahaüddin Varol, *Siyasallaşma Sürecince Ehli Beyt,* Yediveren Kitap, Konya 2004, s. 85.
[31] Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi (Başlangıcından İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları*, Ankara, 1991, s.217-219. Ayrıca Cemel Vak'ası ve burada ölenlerin isimleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat,* s.225-238; İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s.81-124; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C.2, s.65-144; Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye,* C.7, 371-405; Kelpetin, *Hulefâ-yi Râşidî Dönemi Tarihi*, s. 284-309

suretiyle Hz. Ali'ye biat etmeyip başkaldırınca, 37/657 yılında bu sefer Muaviye ile Hz. Ali arasında *Sıffîn Savaşı* vuku bulmuştur.[32] Sıffin'de sıkışan Muâviye ve lehtarları, Kur'ân-ı Kerim'in hakemliğini isteyerek düştükleri bu zor durumdan kurtulmak istemişlerdir.[33] Kaynaklarda *Hakem Olayı (Tahkim Hadisesi)* şeklinde geçen bu hadise Hz. Ali lehine giden savaşın seyrini değiştirerek ibreyi Muaviye lehine çevirmiştir. Bunun üzerine Hz. Ali'nin etrafındaki saflarda ayrışmalar meydana gelmiş,[34] bir müddet sonra *Haricî* olarak nitelendirilecek olan bir grup, Hz. Ali'nin Kur'an esaslarına göre hareket etmediğini ileri sürmüş ve bu çerçevede ondan ayrılmışlardır. Her ne kadar Hz. Ali sonraları onlara karşı sert tedbirler almış olsa da 40/661 senesinde Haricîlerden olan Abdurrahman b. Mülcem tarafından gerçekleştirilen bir suikast neticesinde katledilmiştir.[35]

Hz. Ali'den sonra O'ndan yana olanlar oğlu Hz. Hasan'a bağlılıklarını bildirip halifeliğini kabul etseler de, Hz. Hasan içerisinde bulunulan vaziyetin bu esnada aleyhine olduğunu düşünerek Muaviye ile uzlaşmış ve hilafetten Muaviye hayatta olduğu sürece el çektiğini söylemiştir.[36] Hz. Hasan'ın bu tavrı sonrasında 41/661-62 İslam Devleti Emevîlerin yönetimine geçmiştir. Böylelikle Emevîler'in İslam toplumunun içerisinde bulunduğu kargaşa ortamını bitirerek bir nebze de olsa

---

32 Daftary, *Şiî İslam Tarihi*, s.49-51; Abdulazîz Muhammed Nûr Velî, *Şîâ ve Tarihi Rivayetleri*, çev. Mücahit Yüksel, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014, s.282.
33 Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 238-244; Mesûdî, *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2018, s.209-213; Wellhausen, *Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 1-3, Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, s.80-87; Velî, *Şîâ ve Tarihi Rivayetleri*, s.291-294.
34 Mustafa Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, *İnsan Yayınları*, İstanbul, 2014, s.214-215.
35 Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.246; Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, s.508-519; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 3, s.241-247; Adnan Demircan, *Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt, Beyan yayınları*, İstanbul, 2014, s.195; Velî, *Şîâ ve Tarihi Rivayetleri*, s.295-296; Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, s.105-110; Abdülkahir El-Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, TDV Yayınları, Ankara, 2018, s.54-59; İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî(Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen, *Bilge Kültür Sanat Yayınları*, İstanbul, 2016, s.83-85; Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s.238-244; Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s.218-222; Daftary, *Şiî İslam Tarihi*, s.50-51; Varol, *Siyasallaşma Sürecince Ehli Beyt*, s. 97-105.
36 Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. IV, s.74-76; İbn Hazm, *El-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*, çev. Halil İbrahim Bulut, *Türkiye Yazma Eserler Kurumu*, C.3 (İstanbul, 2017), s.396; Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014, s. 37-72; Varol, *Siyasallaşma Sürecince Ehli Beyt*, s. 113-117.

bütünlük sağladığını söylemek doğru olacaktır.[37] Ancak bu bütünlük uzun sürmeyerek, bilhassa Muaviye'nin kendisinden sonra oğlu Yezid'i vasiyet ederek hilafet makamını saltanata dönüştürmesi,[38] içlerinde Hüseyin b. Ali ile Abdullah b. Zübeyr gibi önemli eşhasın da bulunduğu Müslümanlar tarafından hoş görülmeyerek bazı rahatsızlıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.[39] Bu hadisatın üzerine Hz. Hüseyin ve ondan yana olanlarla birlikte Medine'den Kufe'ye harekete geçerek Emevî saltanatına karşı mücadele etmek istemiştir.[40] Lakin durum Hz. Hüseyin'in ve yanında yer alan Ehl-i Beyt'in aleyhine dönmüş ve Emevî Valisi Ubeydullah b. Ziyad'ın üzerlerine yollamış olduğu ordu ile Hz. Hüseyin ve yanında yer alanlar arasında vuku bulan savaşın neticesinde Hz. Peygamberin torunu olan Hz. Hüseyin Kerbelâ mevkiinde 61/680 senesinde katledilmiştir.[41]

Hz. Hüseyin'in katledilmesinden sonra Emevîlere karşı ilk tepki Tevvâbûn[42] olarak adlandırılan ve Hz. Hüseyin'i Kufe'ye çağırıp Emevîlere karşı mücadele etmesi

---

[37] Muhammed Süheyl Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, Hikmetevi Yayınları, çev. Mücahit Yüksel, İstanbul 2016, s. 29-30; Mehmet Ali Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet (Musa Kazım ile Ali Rıza Dönemi Şiîliği ve Abbasîler)*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2010, s.43.

[38] Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, s.226; İbn Haldun, *Mukaddime*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 2004, s.450.

[39] Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2001, s.144-148; Varol, Ehli Beyt Nesli, s. 36.

[40] Wellhausen, *Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 98-101; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi 3 (Emeviler Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, s.90.

[41] Takkûş, Emevî Devleti Tarihi, s. 58-64; Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife,* s. 253-265. Kerbelâ Hadisesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.287-289; Taberî, *Tarih-i Taberî*, C.IV, s.100-115; Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye,* C. 8, s.286-333; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.3, s.405-450; Hasan Onat, "Şiîliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C:* XXXVI, (1997), s. 98-102; Adnan Demircan, *Kerbelâ: Keder ve Belâ*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014, s. 13-148. Hz. Ali'nin Hariciler tarafından katli İslam toplumu tarafından henüz sindirilmemişti. Tarihe Kerbelâ Hadisesi olarak geçen bu vaka, sonrasında oğlu Hz. Hüseyin'in de bu sefer Emeviler tarafından katledilmesi, Medine merkezli hareket eden Müslümanlara yeni bir cephe daha açmıştır. Bu hadise, Hz. Ali'ye sevgi besleyen kitlelerin Emevî karşıtlığına yol açmış olmakla birlikte aynı zamanda İslam öncesi dönemden itibaren Umeyyeoğullarının, Haşimoğulları dışında rekabet içerisinde bulunduğu diğer kabile mensuplarının da Emevî saltanatına karşı gelmek amacıyla siyasi anlamda kullanabilecekleri bir argüman haline gelmiştir. Ayrıca Hilafet merkezinin Medine'den Şam'a taşınmış olması da özellikle Irak ahalisini rahatsız etmiştir. Nitekim İslam öncesi dönemden kalma Suriye-Irak rekabeti, kabileci Arap toplumunun genel bir özelliği şeklinde yeniden tezahür etmiştir. Şam'ın İslam Devleti'nin merkezi haline gelmesiyle Iraklıların Kufe merkezli başlattıkları isyan girişiminin temelinde Hz. Ali'nin ve O'nun evladının hakkını savunmak yahut intikamlarını almak niyetinden çok Şam'ın Irak'a üstün gelmesinin en temel etken olduğunu söylememiz yerinde olacaktır.

[42] "Tövbe Edenler" anlamına gelen bu hareketin temelini Hz. Hüseyin ve onun yanında yer alanları Kufe'ye Emevîlerle mücadele etmeye çağırıp daha sonrasında yanlarında yer almayarak

için telkinlerde bulunan, fakat sonrasında yanlarında olmayıp katledilmelerine göz yumanların teşkil ettiği bir harekettir. Tevvâbûn Hareketi, Kerbela olayının vuku bulmasından sonra, Hz. Hüseyin ve yanında yer alanların katledilmelerinden dolayı yaptıkları hatadan pişman olup onların intikamını almak için Emevîlere karşı ayaklanmışlardır.[43] Ancak Emevî ordusuyla 65/684 yılında yaptıkları savaşı kaybetmeleriyle birlikte başarısız olmuş ve akabinde Emevîler tarafından oluşumun önderleri öldürülmüştür.[44]

Tevvabun Hareketinden sonra Muhtar es-Sakafi[45] 66/686 yılında Irak'ta Emevî saltanatına karşı isyan başlatır. Muhtar, Hz. Hüseyin'i katledenlerden intikam almak için *Muhammed b. el-Hanefiyye*[46] tarafından gönderildiğini iddia etmek suretiyle biat istemiştir. Muhtâr, bu esnada Arap olmayan kitlelerin Emevî zulmünden kurtulmasının tek yolu olarak Muhammed b. El-Hanefiyye'nin yolundan gitmek olduğu yönünde propaganda yapmış ve nihayetinde O'nu *"Mehdî"* ilan etmiştir.[47] Onun bu tutumu

---

Kerbela'da katledilmelerine göz yumanlar oluşturmaktadır. Bu olay sonucunda pişman olmak suretiyle kendi deyimleri ile *"işledikleri bu büyük günahtan ancak Hz. Hüseyin'i şehid edenlerden intikam alarak kurtulabileceklerine"* inanan gruba verilen isimdir. Tevvâbûn Hareketi hakkında detaylı bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "İlk Şiî Olayları: 1. Tevvabun Hareketi", *AÜİFD,* C:26, (1984): s. 335–52; Wellhausen, *Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 116-120; İsmail Yiğit, "Tevvâbîn", *DİA, C.* 41,s. 49–50.

[43] Velî, *Şîâ ve Tarihi Rivayetleri*, s. 315-18; Fığlalı, *İmâmiyye Şîası,* s. 117-136; Varol, *Siyasallaşma Sürecince Ehli Beyt*, s. 183-186.

[44] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C.3, s. 521-533.

[45] Ebû İshâk Muhtâr b. Ebî Ubeyd b. Mes'ûd es-Sekafî (ö. 67/687) ilk olarak Tevvabun hareketi içerisinde yer almak istememiş ve hadiselerden uzak durmuştur. Ancak sonrasında siyasi çıkarları uğuruna Hz. Ali'nin oğullarından olan Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ismini kullanmak suretiyle özellikle Mevali'yi etrafına toplayarak Hz. Hüseyin'in kanını dökenlerden intikam almak için hareket ettiğini söyleyerek Emevilere karşı isyan eden dini/siyasi bir liderdir. Ölümünden sonra Muhtar'ın dünya görüşleri doğrultusunda Şîâ içerisinde mezhepler de geliştirilmiştir. Muhtar es-Sakafi, isyanı ve yaşanan hadiselerin bütünü hakkında detaylı bilgi için bkz. Wellhausen, *Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 121-148; İsmail Yiğit, "Muhtâr es-Sakafî", *TDV İslam Ansiklopedisi, C.* 31, s. 54–55; Hüseyin Güneş, "Muhtâr Es-Sekâfî Hareketi Karşısında Muhammed b. Hanefiyye'nin Yeri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 75 (2015), s. 184-197.

[46] Muhammed b. Hanefiyye (81/700) Hz. Ali'nin Havle bint Cafer el-Hanefiyye isimli hanımından olma oğludur. Hz. Fatıma'dan olmadığının idrak edilmesi için annesinin ismi ile anılmıştır. Muhammed b. Hanefiyye hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Muhammed b. Hanefiyye", *DİA,* C. 30, s. 537–39; L. A. Sédillot, *Histoire des Arabes, Librairie de Hachette et C.ie* (Paris, 1854), p.167.

[47] Kummî/Nevbathî, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku'ş-Şia: Şiî Fırkalar,* Ankara Okulu Yayınları, çev. Hasan Onat/Sabri Hizmetli/Sözmez Kutlu/Ramazan Şimşek, Ankara 2004, s. 100-101. Şiî inanç sisteminde temel addedilen "Mehdî" inancını ve bu bağlamda mehdînin propagandacılığını yapan "dâî" kurumunu Bernard Lewis şu şekilde özetlemiştir: "Bu hadiseler, bir silsile halinde filiz verecek olan dinî motifli devrimci harekete esin kaynağı olmuştur. Bu

Muhammed el-Hanefiyye'nin ölümünden sonra Şiî inanç sisteminde yer bulmuş ve bir kısım Hanefiyye'nin aslında ölmediğini ve bozuk düzeni düzeltmek üzere bir zamanda tezahür edeceğine inanmışlardır.[48] Muhtar, bir süre bölgede hâkimiyet sağlamış olsa da yanında yer alıp destek veren Arap unsurlar, hususan Mevaliye yönelik politikalarından rahatsız olmalarından dolayı desteklerini çekip Emevîlerden yana taraf olmuşlardır. Sonuç olarak Muhtar es-Sakafi de Emevîlerle giriştiği savaşta mağlup olmuş ve nihayetinde öldürülmüştür. [49]

Ethem Ruhi Fiğlalı'nın *"Şiîliğin doğuşuna zemin hazırlayan olaylar"* olarak vurguladığı bu iki hadiseyi Şiîliğin varlığı hakkında şu şekilde açıklamıştır:

> *"Tarihi olaylar göstermektedir ki, Şiîlik, en erken Hz. Hüseyin'in Kerbela'da hunharca şehit edilişinden sonra, siyasi bir temayül olarak kamuoyu oluşturma açısından müsait bir zemine kavuşmaya başlamıştır. Çünkü Hz. Hüseyin'in şehit edildiği 61/680 yıllarına gelene kadar İslam dünyasında yaşayan Müslümanlar, Haricilerin dışında ne Sünni ne de Şiî idiler; onlar sadece Müslümandılar. İhtilaf, söz konusu şahısların hangisinin daha haklı olduğu meselesi etrafında cereyan ediyordu. En önemlisi, Şiîlikten söz edebilmek için zaruri kavramlar olan "nass", "vasiyet" ve "imamet" fikirleri henüz ortaya çıkmamış ve hatta bu fikirler,*

---

türden bir hareket içerisinde iki temel figür karşımıza çıkar: Zalimlerin iktidarını yıkıp adaleti hâkim kılmaya gelmiş olan, kimi zaman Mehdî kimliğindeki imam ve onun mesajını vaaz eden –ve sıklıkla bu mesajı bizzat tertip eden-, müritlerini toplayan ve en nihayet zafer veya şehadet yolunda müritlere önderlik eden Dâî [davet eden]." Bernard Lewis, *Haşhaşîler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, çev. Kemal Sarısözen, Kapı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 49-50; Daftary, *Şiî İslam Tarihi,* s.54.

[48] Hazm, *El-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*, C.3, s.446.

[49] Fığlalı, *İmâmiyye Şîası,* s. 136-150. Muhtâr, hareketinin/isyanının temellerini oluşturmak için bilhassa Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e sevgisi besleyen ve Emevîlerin haklarını gasp ettiği Arap olmayan unsurlara yani "mevâlî"ye yönelmiştir. Mevali ile Arapları eşit tutarak Kufe ve sair yerlerde bu vesile ile büyük tepki toplamıştır. Böylelikle belli bir süre sonra yanında yer alan Araplar Muhtar'ı yalnız bırakarak saf değiştirmiş ve Emevilerden yana tutum sergileyerek Muhtar'ın güçsüz duruma düşmesine sebep olmuşlardır. Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C.8, s. 465-467; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.3, s.601-611. Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet*, s. 44-45.

Hz. Hüseyin'in şehadetinden çok sonraları bile, belli bir zümrede henüz ıstılahî anlamı içinde doğmamıştı." [50]

Zaman içerisinde siyasî bir fırka olarak Şîâ'nın İslam cemiyetinde yerini almasında ve Emevîlere karşı oluşan muhalif kanadın çatısı haline gelmesindeki en önemli faktörler olarak belirtebiliriz. Ancak Şîâ'nın bu olaylarla ortaya çıktığında yahut bu olaylar esnasındaki varlığının kesinliği yönünde görüş belirtmek yanlış olacaktır. Nitekim bu dönemde İslam toplumunun Sünni/Şiî olarak ayrılmadığını yalnızca Haricilerin ayrı bir topluluk olduklarını görmekteyiz.

Muhtar Hareketi her ne kadar başarısız gibi görünse de adına propaganda yaptığı Muhammed el-Hanefiyye'nin ölümüyle birlikte oğlu Ebû Haşim vasıtasıyla 98/716 yılına dek sürmüştür. Ölmeden evvel haklarını Hz. Muhammed'in amcası olan Abbas'ın soyundan gelen Muhammed b. Ali b. Abbas'a bırakmıştır.[51] Böylelikle daha sonra Emevî saltanatını yıkacak olan Abbasî Hareketi, Hz. Ali taraftarlığı adına başlayan bir hareket iken muhalif tüm kanatların birleştiği sistematik bir oluşum halini alacaktır.[52]

Emevîlerin izledikleri politika neticesinde ortaya çıkan kargaşa ortamının, toplumu Arap ve Mevali olmak üzere ikiye bölmek ve bunun yanında iktidarı kaybetmemek uğuruna yaptıkları katliamlar şeklinde temellendirebiliriz.[53] Abbasî hareketi tüm bu olumsuz vakaların neticesinde ortaya çıkmış ve Emevî saltanatını yıkmak üzere sistemli bir oluşum/ihtilal hareketini teşkil etmiştir. Muhammed b. Ali'nin ölümüyle yerine geçen oğlu İbrahim, bu isyan hareketinin ilk evresinde *Ebu*

---

[50] Ethem Ruhi Fığlalı, "Şiîliğin Doğuşu ve Gelişmesi", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu*, İSAV Yayınları, İstanbul, 1993, s.39-40.
[51] Hasan Onat, "Ebû Hâşim, Abdullah b. Muhammed", *DİA,* C.10, s. 146.
[52] W.Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Umran Yayınları, Ankara, 1981, s.68-69; Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet*, s. 50-51.
[53] Farhad Daftary, *İsmâilîler (Tarihleri ve Öğretileri)*, çev. Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, s.103-105; Hasan İbrahim Hassan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınları, C. 1, İstanbul, 1985, s.298.

Müslim el-Horasanî[54] gibi teşkilatçı bir propagandacıyı hilafet merkezinden uzak Horasan bölgesinde görevlendirmiş ve sonrasında hareketin başına geçirmiştir.[55]

İlk olarak Emevî yönetiminden rahatsız olan toplumun kanaat önderleri üzerine hâkimiyet kurmak isteyen Ebu Müslim bu konuda başarılı olmuş ve zamanla büyük bir kitleyi etrafında toplamıştır.[56] Sonrasında Ebu Müslim, hareket planlamasının stratejik merkezi olarak Kufe'yi görmüştür. Bunun en temel sebebi ise şehrin Hz. Ali ile Muaviye arasındaki mücadeleden beri merkezî idareye muhalif ve Hz. Ali taraftarı olan bir yapıda olmasıdır. Bu planlama dâhilinde Kufe'yi ele geçiren Ebu Müslim stratejik başka bir hamle daha yaparak Horasan'a yönelmiştir.[57] Hiç şüphe yok ki Horasan merkezli bir yapılanma merkezî idareden uzak olması hasebiyle bu hareketin rahat bir şekilde yayılmasını sağlamak amacıyla yapılmıştır.[58] Nitekim Emevî karşıtı Şiî hareketin tabanını oluşturan kitlelerin Mevâli oluşu ve ekseriyetinin bu bölgede bulunması da Ebu Müslim'in hareketin canlılığı ve taraftar toplamak amacıyla ne denli stratejik ve akılcı davrandığının açık bir göstergesidir.[59]

Ebu Müslim hareketi, Hz. Ali taraftarları[60] ve Emevî karşıtı olan çevreleri bir araya getirerek Abbasîlerin etrafında toplamayı başarmış, askerî manada güçlü bir konuma gelmeleriyle birlikte de 132/750 yılında Emevîlere karşı *Zap Suyu*

---

[54] Ebû Müslim Abdurrahmân b. Müslim el-Horâsânî (ö. 137/755). Detaylı Bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", *DİA* C.10, s.197–99; Wladimir Barthold, "Ebu Müslim", *İA,* C. 4, s. 39–41; G. H. Yusofi, "Abu Moslem Korasani", *Encyclopædia Iranica*, I/4, pp. 341–44.

[55] L. A. Sédillot, *Histoire Générale des Arabes: Leur Empire, Leur Civilisation, Leurs Écoles Philosophiques, Scientifiques et Littéraires*, *Maisonneuve et C.ie*, Paris 1877, V. 1, p. 218.

[56] Hasan, *İslâm Tarihi*, C. 1, s.300.

[57] Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", s.198; Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet*, s. 50.

[58] Daftary, *İsmâilîler*, s.125-126; Sédillot, *Histoire des Arabes*, p. 168.

[59] Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", s.197-99; Yūsofī, "Abū Moslem Korāsānī", pp.342-43; Barthold, "Ebu Müslim", s.39-41; Abdulhüseyin Zerrinkub, *Tasavvuf-i İranî der Manzara-i Târîhiî Ân*, çev. Nurcan Altun, Önsöz Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.95; Sédillot, *Histoire des Arabes*, p.168.

[60] Şîâ kavramı, mezhep halini alana kadar bu dönemde yandaş anlamında kullanılmıştır. Bu sebeple *"Şiî"* kavramı yerine bu bölümde *"Hz. Ali Taraftarlığı"* yahut *"muhalif"* ifadelerini kullandık. Bu şeklinde ifade etmemizin temel sebebi Şîâ'nın bahsini ettiğimiz dönemde henüz tam manası ile teşekkül etmemesidir.

Savaşında[61] galip gelerek Emevî saltanatına son verilmesiyle başarıya ulaşmıştır.[62] Böylece Ebu Müslim nezdinde Abbasîlerin parça parça halindeki muhalif bölge ve grupları birleştirip merkezî bir kitle hareketi oluşturarak ihtilal yaptığını söylemek doğru olacaktır.

Abbasî Hareketi'nin başarıyla sonuçlanması ve Halifeliğin yeniden Haşimoğulları'na geçmesiyle hem Hz Ali taraftarları hem de Emevî muhalif ve mağdurları ferahlamıştır.[63] Ancak belli bir müddet sonra Ebu Müslim'in askerî başarıları, devlet içerisindeki itibarının ve siyasî hamle gücünün artmasıyla birlikte Abbasî hanedanı durumdan rahatsız olmuş ve nihayet Ebu Müslim öldürülmüştür.[64] Hz. Ali taraftarlığı yönünde bir dünya görüşü takınan ve bu manada Ebu Müslim'in hem Hz. Ali taraftarı hem de Mevâli toplulukların içerisindeki konumundan faydalanan Abbasîlerin onu öldürmesiyle başlayan ve artarak devam eden sert tutumu, yola çıktığı kitleyi bir anda karşısına almasıyla sonuçlanmıştır.[65] Böylelikle iktidara geldiğini düşünen Hz. Ali taraftarları bir kez daha kaybetmiş ve ağır bir darbe almıştır. Özellikle Abbasîlerin devam eden süreçteki sert yaptırımları, *Gizli Davet Dönemi*'nin başlamasına ve bu çerçevede Şiî İtikadın temel kavramlarından olan *Gaib İmam* hususunun ortaya çıkmasına sağlamıştır.[66] Baskının artmasıyla birlikte Hz. Ali taraftarları Şîâ'yı bir mezhep/dünya görüşü haline getirip örgütlü bir hareket başlatarak bağımsız bir devlet/yapı kurma fikrini aksiyona dönüştürmek suretiyle ileride kurulacak olan Şiî Devletlerin temellerini bu dönemde atmışlardır.[67]

---

[61] Detaylı bilgi için bkz. İsmail Yiğit, "Zap Suyu Savaşı", *DİA* C. 44, s.126–27; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 4, s.577-585.
[62] İhsan Arslan, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, Okur Akademir Yayınları, İstanbul 2014, s. 21-24.
[63] Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet*, s. 51.
[64] Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.499; Kummî/Nevbathî, *Şiî Fırkalar,* s. 168-169; Sédillot, *Histoire Générale des Arabes,* V. 1, p. 224; Ali Avcu, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmailîlik*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2018, s. 78-79.
[65] Daftary, *İsmâilîler*, s.128–29. Cemil Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam*, İSAM Yayınları, İstanbul 2009, s. 51-58.
[66] Henry Corbin, *En Islam İranien: Aspects Spirituels et Philosophiques*, Editions Gallimard, tm.1 Paris, 1991, p.87.
[67] Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni 2*, ed. Hasan Onat, çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2017, s.344-346.

Sonuç olarak baktığımızda Hz. Muhammed'in vefatı ile birlikte İslam toplumunun öndersiz kalması, merkezî bir idare mekanizmasından yoksun, tecrübesiz ve kabileci[68] bir yaşantıya alışmış Arap toplumunun yönetimsel bir kargaşa ile karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur. İslam öncesi dönemde Arapların merkezî bir idarî mekanizmaya sahip olamayışı Apak şu şekilde açıklamıştır:

> *"Çöl hayatı câhiliyye Arabını ibtidaî bir hürriyet fikrine yöneltmişti. Bu hürriyetin bariz vasfı ise otorite tanımamaktır. Nitekim Arap, otoritenin hemen her türlüsüne başkaldırmıştır. Bunun bir sonucu olarak da Araplarda merkezî bir otorite anlayışı gelişmemiş, dolayısıyla toplumda ne müesses nizam, ne de bir hukuk sistemi kurulabilmiştir."*[69]

Hz. Peygamber ise İslam öncesi dönemde devlet mekanizmasına sahip olmayan Arap toplumunu, idari bir sisteme kavuşturmak suretiyle birleştirmiştir.[70] Hiç şüphe yok ki Hz. Peygamber'in İslam dinini fertten cemiyete, cemiyetten de hızlı ve etkin şekilde müesseseleşerek bir devlette vücuda getirmesi, O'nu toplumun mutlak önderi konumuna getirmiştir.[71] İslam Öncesi Arap toplumunun kabileci yapısında yaşanan yönetimsel değişiklikle birlikte Hz. Muhammed'in tek önder ve mutlak yönetici olduğu bir yapıyı ele alırsak, O'nun ölümüyle birlikte kabileci yaşamdan henüz kurtulan bir toplumun zihin kodlarında yer alan eski yapının zuhur edeceğini ön görmek zor değildir. Hz. Ebubekir'in halife seçilmesine kadar kısa da olsa yaşanan kargaşa durumunun, Hz. Peygamber'in son peygamber oluşunun bilinmesi ve bu çerçevede O'nun yerine kimsenin gelemeyeceği düşüncesi en temel etkendir. Nitekim Hz. Peygamber'in kendisinden sonra net bir vekil bırakmaması da Arap toplumunun kabileci sistemde öne çıkan dinamiklerinin siyasî anlamda yeniden etkin olmak için harekete geçmesini sağlamıştır. Ayrıca Şiîlik gibi bu dönemdeki tepkisel oluşumların ortaya çıkmasındaki etkenleri ele aldığımızda temelde *Ehl-i Beyt'e yapılan zulümler,*

---

[68] W.Montgomery Watt, *Hz. Muhammed'in Mekkesi*, KURAMER Yayınları, çev. Mehmet Akif Ersin, İstanbul 2017, s. 38-45.
[69] Adem Apak, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016, s. 125.
[70] Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 273; De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, Pınar Yayınları, çev. Yaşar Kutluay/Hüseyin Yurdaydın, İstanbul, 2003, 63-65; Daryal, *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açıdan Tahlili*, ss. 194-95.
[71] W.Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, KURAMER Yayınları, çev. Süleyman Kalkan, İstanbul 2016, s. 189-191.

Arap ünsiyetçiliği, bağnaz ve zorba devlet yaptırımları, iktisadî ayrılıkçılık-gelir eşitsizliği ve siyasal çekişmelerin yol açtığı ayrılıklar şeklinde sıralayabiliriz. Arap toplumundaki siyasî-idari sistemin yapısal anlamdaki bu hızlı değişimi, toplum katmanlarında Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte sekteye uğraşmış ve sürdürebilirliği tartışılmıştır. Halifelik makamı ile birlikte *"semavî"* bir konumda olan işaretçi/yönlendirici vasfındaki Peygamber'den, O'nun ortaya koyduğu kurallar bütününün uygulanmasını ve denetlenmesini sağlayan daha *"dünyevî"* bir müesseseye geçilmiştir. Nitekim bahsini ettiğimiz yapısal düzenin yerleşmesi ve toplumda karşılık bulma sürecinde, her yapısal değişikliğin sonucunda karşılaşılan farklı ve muhalif görüşler ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte ilerleyen dönemlerde Şîâ gibi çeşitli dini-siyasî oluşumlar vücut bulmuş ve İslam toplumu mezhep merkezli farklı idareler tarafından yönetilmiştir.

Şiîliğin protest bir akım olarak teşekkül etmesi hususunu tarihî, siyasî, itikadî ve sosyolojik açıdan birçok düzlemde incelememiz mümkündür. Ancak biz kısaca sürecin gelişimini hususan konumuza temel olacak şekilde izah etmeye çalıştık.

I. BÖLÜM

İSMÂİLÎ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

I. 1. İsmâilîliğin Teşekkülü Süreci

Abbasîlerin Şiîlerle birlikte hareket ederek iktidara gelmeleri, Emevî Saltanatı süresince baskı altında olan Şiîleri bir nebze rahatlatmıştır. Ancak sonrasında Abbasîlerin yaklaşımlarının değişmesi ve Ebu Müslim'in öldürülmesiyle birlikte Şiîler, bu devlet içerisindeki varlıklarını sorgulayarak kendilerine bir önder arayışına girmişlerdir.[72] Her ne kadar bu süre zarfına kadar imamlık müessesesi var olmuş olsa da artık bağımsız bir yapıya kavuşmak isteyen Şiîler bu evrede hareketi farklı bir mecraya kanalize etmek istemişlerdir. Nitekim Hz. Hüseyin'in Kerbela Hadisesinden kurtulan tek oğlu Zeynel'âbidîn'in[73] oğlu Muhammed el-Bâkır'dan[74] olma torunu Ca'fer es-Sâdık'ın[75] bu dönemde *"imam"* olması, Şiîlerin tek bir çatı altında birleşmesi için yeterli bir unsur olmuştur.[76] Ancak Ca'fer es-Sâdık, yanlılarının fitne üzerinden yürüdüğünü ve amaçlarının adaletsizliğe karşı gelmekten çok toplumu ayrıştırmak ve siyasî çıkar elde etmek için hareket ettiklerini anladıktan sonra kendini geri çekmiştir.[77] Abbasîlerin de Ehl-i Beyt'e karşı olumsuz tutumlarının başlamasıyla birlikte Medine'ye göç ederek ömrünün kalan kısmını burada ilimle uğraşarak geçirmiştir.[78] O'nun bu yaklaşımı Şiî hareket içerisindeki protest tavrı uç noktada yaşayan bir grup tarafından doğru bulunmamış ve aşırılıkçı yapıya yeni bir önder

---

[72] Hasan İbrahim Hassan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, *Kayıhan Yayınları*, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, İstanbul 1985, C. 2, ss. 426-33; Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci,* s. 60-61.

[73] Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî b. Ebî Tâlib (ö. 94/712) detaylı bilgi için bkz. Ahmet Saim Kılavuz, "Zeynelâbidîn", *DİA,* C.44, ss. 365–66.

[74] Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. Hüseyn b. Alî b. Ebî Tâlib (ö.114/733?) detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Muhammed el-Bâkır", *DİA,* C.30, ss. 506-07.

[75] Ebû Abdillâh Ca'fer b. Muhammed el-Bâkır b. Alî Zeynil'âbidîn (ö. 148/765) detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Ca'fer es-Sâdık", *DİA,* C.7, ss. 1-3; K. V. Zettersteen, "Ca'fer", *İA,* C. 3, s. 7.

[76] Daftary, *İsmâilîler* , s. 131.

[77] Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet*, s.56; Abdülbâkıy Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhebleri ve Şiîlik*, Der Yayınları, İstanbul, 1987, s. 423.

[78] Öz, "Ca'fer es-Sâdık", s. 1.

aramaya girişmişlerdir.[79] Bu çerçevede Ca'fer es-Sâdık'ın *"nass"*[80] yolu ile tayin ettiği oğlu İsmail[81] üzerinde kanaate varmışlardır. Aşırılıkçıların bu noktada İsmail'i tercih etmeleri, onlara yakın olması dolayısıyla muhtemeldir. Ca'fer es-Sâdık bir rivayete göre ise İsmail'i vasilikten azlederek diğer oğlu olan Mûsâ el-Kâzım'ı kendisinden sonraki imam olarak tayin etmiştir. İsmail'in aşırılıkçı taife ile münasebettar olması[82] ve bir kısım olumsuz alışkanlıklarının oluşu kararını değiştirip diğer oğlu Mûsâ el-Kâzım'ı tayin etmesiyle sonuçlanmıştır.[83] Ayrıca kaynaklara göre İsmail babası Ca'fer es-Sâdık hayatta iken 138/755-56 yahut 145/762 yılında vefat etmiştir.[84] Bu hususu *"Mehdî"* inancı çerçevesinde kendi çıkarları doğrultusunda değerlendirmek isteyen ve İsmail'in aslında ölmediğini iddia eden aşırılıkçı grubu bu aşırılıkçı vaziyetten kurtarmak için Ca'fer es-Sâdık oğlunun yüzünü göstererek gömülmeden evvel buna engel olmaya çalışmıştır.[85] Bu grup İsmail'in *"gayb"* imam olduğunu ve gizlediğini de iddia etmiştir. Bundan dolayı bir kısım kaynaklar da Ca'fer es-Sâdık'ın Abbasîlerin

---

[79] Mehmet Atalan, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014, ss. 185–87.

[80] Şiî inancında Hz. Ali'nin hem imametinin hem de halifeliğinin, açık yahut gizli bir şekilde bildirilerek nass olarak kabul edilmesi ve bu manada ancak Ehl-i Beyt'ten olup O'nun soyundan (Hüseynî yahut Hasanî koldan) gelenlerin imam olabileceği Şîâ'nın en temel niteliğidir. Aslında Kur'an ve Sünnet kavramlarını karşılayan Nass terimi Şiîler tarafından Kasas Suresi 28/5 "Oysa biz o ülkede güçsüz düşürülenlere lütufta bulunmak, onları önderler yapmak, onları (ülkelerinin) vârisleri kılmak istiyorduk." Ayetindeki "lütuf" kelimesine nispet edilerek İmamet'in Ehl-i Beyt'ten silsilevî bir şekilde seçilme zorunluluğunu kaideleştirmiştir. Şîâ'ya göre İmam seçimi doğrudan Allah tarafından belirlenen bir husustur ve temel inanç nazariyesi olarak kabul edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Hasan Onat, "Şiî İmamet Nazariyesi (Kuleyni, Kummi ve Tusi'nin Görüşleri Çerçevesinde)", *AÜİFD,* 32 (1992), ss. 89–99; Mehmet Ali Durmuş, *Mitolojik Kurtarıcı: Mehdi*, İşaret Yayınları, İstanbul 2015, s. 122-129.

[81] Ebû Muhammed İsmâîl b. Ca'fer es-Sâdık b. Muhammed el-Bâkır el-Hâşimî el-Kureyşî. Detaylı bilgi için bkz. Hasan Onat, "İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık", *DİA,* C.23, ss. 91–92.

[82] İsmail'in Şîâ içerisinde imamlığı ilahlık olarak gören ve bu temel inanç nazariyesine göre sonraları "Hattâbiyye" fırkasını kuracak olan Ebü'l-Hattâb ve *"gerçek hayatın yalnızca ruhlar âleminde olduğuna ve yeryüzünde işlenen hiçbir günahın anlamı olmadığı"* görüşü gibi gnostizime ait öğretileri Şiî inancına sokan Mufaddal b. Ömer el-Cu'fî ile olan yakınlığı Ca'fer es-Sâdık'ı rahatsız etmiş ve oğlunun ifrat noktasına gelerek doğru yoldan ayrılabileceğini düşünmüştür. Hasan Onat, "İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık", *DİA*, C.23, ss. 91. Gnostizim hakkında detaylı bilgi için bkz. Giovanni Floramo, *Gnostisizm Tarihi*, çev. Selma Aygül Baş-Bilal Baş, *Litera Yayıncılık*, İstanbul, 2005.

[83] Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s.304-305; Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci,* s. 99-106.

[84] Onat, "İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık", s. s.92.

[85] Atalan, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri,* s.185-86.

oğlunu öldüreceği korkusuyla İsmail'i ölü gösterdiğini, bu sebeple İsmail'in faaliyetlerini gizli olarak yürüttüğünü ve 138/775 yılında öldüğünü belirtir.[86]

Ca'fer es-Sâdık sonrasında imametim kimde olduğu hususunda Şiî gruplar içerisinde farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Aşırılıkçıların İsmail isminde birleşmeleriyle Şîâ Mezhebinin günümüzde en kalabalık topluluğunu oluşturan İsnâaşeriyye'den[87] sonra ikinci sırada olan İsmâilîyye fırkasının temelleri atılmıştır. Bu minvalde bakıldığı zaman Şîâ'daki farklı düşünceler sonucu yaşanan bölünmeleri tamamen siyasî olarak aşırılıkçı tavırların belirlemesi, mevzunun anlaşılabilmesi yönünden önem arz etmektedir.

İlk altı imamda her hangi bir beis olmadan birleşen on iki imamcı İsnâ Aşeriyye ile İsmâilîyye Ca'fer es-Sâdık'tan sonra ayrılırlar.[88] Buna göre İsmâilîyye Ca'fer es-Sâdık ölünce torunu Muhammed b. İsmail'i imam olarak tanımış ve O'nun *"mehdî"* olduğunu iddia ederek son imam olarak belirlemiş[89], böylece onlar *"Seb'iyye"* yani yedici olarak anılmaya başlanmıştır.[90]

Abbasîlerin Emevilere karşı yürüttükleri ve nihayetinde başarılı oldukları ihtilal hareketinde Şiîlerle birlikte hareket etmiş olmalarına rağmen sonrasında Şiî topluluğa ve önderlerine karşı olumsuz tutumlarından dolayı Şiî hareketinin içerisindeki aşırılıkçıların farklı yollara kanalize olarak mücadeleyi daha keskin ve organize bir

---

[86] Şehristanî, *El-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, *Türkiye Yazma Eserler Kurumu*, İstanbul, 2015, s. 220-22; Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnancı,* s. 59-62; Ârif Tâmir, *Tārīkh al-Ismāʿīlīyah, Riyad al-Riyas lil-Kutub wa-al-Nashr*, V. 1 (London, 1991), p.117.

[87] İsnâaşeriyye, On iki imam sistemini benimseyerek bunu temel inanç akidesi olarak alan Şiî fırkasıdır. Detaylı bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, İlyas Üzüm, "İsnâaşeriyye", *DİA,* C.23, s.149–53.

[88] İsnâ Aşeriyye ile İsmâilîyye'nin ortak olarak saydıkları ilk altı imam şu şekildedir: (1) Ali b. Ebû Talib (2) Hasan b. Ali (3) Hüseyin b. Ali (4) Ali b. el – Hüseyin (Zeyne'l – Abidin) (5) Muhammed b. Ali (el- Bakır) (6) Ca'fer b. Muhammed (Ca'fer es-Sâdık). Bundan sonra İsmâilîyye yedinci imam olarak Muhammed b. İsmail b. Ca'fer'i belirlemiştir. İsnâ Aşeriyye'nin kalan altı imamı ise şu şekildedir: (7) Musa b. Câfer (el - Kazım) (8) Ali b. Musa (er - Rıza) (9) Muhammed b. Ali (et - Taki) (10) Ali b. Muhammed (en - Naki) (11) Hasan b. Ali (el - Asker) (12) Muhammed b. Hasan (el-Mehdî el-Muntazar/Sâhibüzzamân). Ayrıca İmamiye'ye göre Muhammed el-Mehdî babasının ölmesiyle birlikte gizlenerek "gayb" imam olmuştur. Kıyamet öncesinde Mehdî olarak ortaya çıkıp yeryüzündeki olumsuzlukları bitirecek ve iman edenleri kurtaracaktır. Muhammed el-Mehdî hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Mehdî el-Muntazar", *DİA,* C. 28, s. 376–77.

[89] El-Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s.47; Daftary, *İsmâilîler* , s.143.

[90] Şehristanî, *El-Milel ve'n-Nihal*, s.254; Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri,* s. 305.

şekilde yürütme fikrini aksiyona çevirmelerine neden olmuştur.[91] İsmâilîyye'nin bu hadiseler sonucunda İmamiye'den ayrılmasıyla birlikte protest Şiî hareketi yeni bir döneme girmiştir. Emevi ve Abbasî dönemlerinde muhalefet olarak ortaya çıkan ve ciddi manada taraftar toplayan Şiî'liğin içerisinde bu dönemde yaşanan bölünme, sonuçları itibari ile bakıldığında Şîâ'nın siyasi olarak en başarılı olduğu dönemdir.[92] IX-XII. yüzyıllar arasında İsmâilîyye, sergilediği sert ve keskin tutum ile protest Şiî hareketi başarıya ulaşmış, geniş bir hâkimiyet alanı kurmuş ve müesseseleşerek evvela Karmâtîleri sonrasında da Şiî nüfusun önderliğini yapacak olan Fatimî Halifeliğini kurmuştur.[93] Bunlara müteakiben İran coğrafyasında Şiî Büveyhîler zuhur etmiş ve bu sayede Müslümanların yaşadığı coğrafyaların kahir ekseriyeti Şiî nüfuzu altında kalmıştır. Horasan Selçuklularının Büveyhîlere son vermesiyle birlikte bölgede direnci kırılan Şiî hâkimiyetinin Hasan Sabbah önderliğinde ortaya çıkan Nizârî İsmailî yapılanmasıyla birlikte yeniden ayağa kalktığı görülmektedir.

[91] Daftary, *İsmâilîler*, s.149-52; Avcu, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmailîlik*, s. 64; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, TTK Yayınları, Ankara, 2009, s. 31; Gülgûn Uyar, *Ehl-i Beyt: İslâm Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı*, İFAV Yayınları, İstanbul 2011, s. 162-164.
[92] Daftary, *Şiî İslam Tarihi*, s.148-49.
[93] Bernard Lewis, *Haşhaşîler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, s.59–60.

I. 2. Nizârî İsmâilîliğe Kadar İsmâilîliğin Tarihî Serüveni

I. 2. 1. Karmâtîler Devri

Karmâtîler dönemi, modern İsmâilî araştırmacılarının "Erken İsmâilîlik", "Fatımî Öncesi Dönem" yahut "Ön-İsmâilîlik" olarak nitelediği dönem içerisinde yer almaktadır.[94] Erken İsmâilîlik ilk Şiî hareketlerinden Fatımî Halifeliğinin kurulmasına kadar geçen süreyi kapsamaktadır.

İsmâilîyye'nin siyasî olarak teşekkülünün ilk aşaması[95] olan Karmâtîler Dönemi, Nizârî İsmâilîler'in öncülü olmasından dolayı çalışmamızın seyri açısından ehemmiyet kesbetmektedir. Bu bölümde Karmâtîler Devri'ni genel anlamda ele alarak bir takım önemli hadiseleri aktaracağız.

Erken İsmâilîlik hakkında temel bilgiler veren kaynaklar, Karmâtî hareketini yahut erken İsmâilîliğin lideri olarak gösterilen Meymun el-Kaddâh[96] ve oğlu Abdullah b. Meymun[97] İsmâilîliğin teşekkül safhasının en mühim şahsiyetlerinden olduklarını hatta kurucusu olduklarını iddia ederler. Ancak çağdaş İsmâilî araştırmacıları olan İvanow,[98] Lewis[99] ve Daftary ise bu hususu uzun araştırmalar

---

[94] Daftary, *İsmâilîler* , s. s.141.

[95] Henry Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, Pınar Yayınları, çev. Ethem Ruhi Fığlalı/Sabri Hizmetli, İstanbul 1999, s. 156-157. Daftary Karmâtîleri İsmâilîyye'nin Devlete dönüşmesini sağlayan yapı olarak belirtir. Daftary, İsmâilîler , s.182., Fatımîleri ise Hz. Ali'den beri ilk defa Ehl-i Beyt'ten Ali soylu bir İmam'ın büyük bir devletin başına geçtiğini belirtir. Daftary, İsmâilîler, s.220. Bu veçhile İsmâilîyye'nin devletleşme sürecinin Karmâtîlerle, İmparatorluk sürecinin ise Fatımîlerle olduğunu söyleyebiliriz.

[96] Meymun el-Kaddâh, kaynaklarda Meymûn b. Dâvûd el-Kaddâh el-Mahzûmî el-Mekkî ya da Meymûn b. Deysân el-Kaddâh el-Ehvâzî el-Fârisî olarak da geçer. Hakkında birçok spekülasyon olan Kaddâh yedinci imam Muhammed b. İsmail'in hüccetliğini yapmıştır. Şiî inancın temel akidelerinden olan "imamın masumiyeti" hususundan dolayı imamlar tıpkı Hz. Peygamber gibi yalnızca doğru söz söyler, söyledikleri de bu inanç kapsamında hadis hükmündedir. Meymun el-Kaddâh da Şiîler tarafından İmam Zeynelâbidîn'in râvilerinden biri olarak bahsedilir. Mustafa Öz, "Meymûn el-Kaddâh", DİA, c.29, s.505.

[97] Abdullah b. Meymun ise İmam Cafer es-Sadık'ın ravilerinden olduğu Şiî inancında kabul edilir. Dâîlik müessesesinin ilk kurucusu olduğu yahut buna vesile olduğu kaynaklarda belirtilir. Bu veçhile ilk davet olarak da nitelendirilen İsmâilîyyenin devletleşmesinde en büyük aktörlerden biridir dememiz doğru olacaktır. Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh", *DİA,* C.1, s.117-18.

[98] Detaylı bilgi için bkz. Vladimir İvanow, *Ismaili Tradition Concerning The Rise of The Fatımîds, Oxford university Press,* London and New York 1942, ss. 127–56.

[99] Detaylı bilgi için bkz. Bernard Lewis, *The Origins of Ismā'īlism: A Study of the Historical Background of the Fāṭimid Caliphate,* AMS Press İnc. New York, 1975, pp. 44–65.

sonucunda daha net sonuçlara ulaştırmışlardır. Meymun ve oğlu Abdullah el-Kaddâh'ın bilinçli bir şekilde Muhammed b. İsmail'in soyuna nispet edilerek kaynaklarda yer ettiğini söyleyen Daftary, Muhammed b. İsmail'in "Meymun" müstear ismini kullandığını ve böylece süreç içerisinde Abdullah b. Meymun'a nispet edildiğini belirtir.[100] Bu dönemde İsmâilî imamlarının, hüccetlerin yahut dâîlerinin müstear isim kullanmalarındaki temel amaç, "Setr Dönemi" olarak adlandırılan gizli davet döneminde öldürülmemek ve Abbasî takibinden kaçmak için olduğu aşikârdır.

İsmâilîler tarafından *"Setr Dönemi"*(Gizli Davet Dönemi) olarak adlandırılan ve hareketin gizli bir şekilde yürütüldüğü bu dönemde ilk imam Abdullah er-Radî olmuştur. Muhammed b. İsmail'in oğlu olan Radî, 261/874 senesinde Şiîliğin stratejik merkezi olan Kûfe'de başlattığı faaliyetler sonucunda mezhebin müesseseleşmeye doğru gitmesinin ilk adımını atmıştır. Kûfe'ye dâîler göndermiş ve burada teşkilatlanmaya başlanmıştır. Dâîlerin faaliyetleri sayesinde ilk olarak Orta Suriye'de yer alan Selemiye[101] şehri dâiler için ikametgâh ve karargâh olarak kullanılmaya başlanmıştır.[102] Daha sonra Hareketin Güney Irak'a yayılması için İsmâilîlerin önde gelen dâîlerden Hüseyin el-Ahvazî bölgeye gönderilmiştir. Ahvazî'nin faaliyetleri sayesinde 264/877-78 senesinde daha sonra Karmâtîlere adına verecek olan Hamdan b. Eş'as (Karmat)[103] gibi önemli şahsiyetler İsmâilî davete katılmıştır.[104] Hamdan b.

---

[100] Daftary, *İsmâilîler* , s. s.169-75.

[101] Hama'nın otuz beş kilometre güneydoğusunda kalan ve günümüzde de Hama'ya bağlı bir kenttir. Ebü'l-Fidâ bölgenin sulak ve verimli arazilere sahip olduğu söyler. İbn Havkal ise Selemiye'de yaşayanların çoğunluğunun Beni Haşim'den olduğunu söyler. Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, Yeditepe Yayınevi, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017, s. s.225.

[102] Heinz Halm, *The Fatımîds and Their Traditions of Learning*, *I.B. Taurıs & Co Ltd*, London 2001, pp. 2–6; Mustafa Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, Beyan Yayınları, İstanbul 2010, s. 214-216.

[103] Karmâtî isminin anlamı üzerine kaynaklarda pek çok tartışma vardır. Karmâtîlerin isim olarak Hamdan b. Eş'as'a atfedilen "Karmat" lakabından geldiğine mutabık olan kaynaklar anlam olarak karşılığında uzlaşamamıştır. Daftary kelimenin aramca kökenli olduğunu ve kısa bacaklı yahut kırmızı gözlü olduğunu söyler. Nizamü'l-Mülk ise "makramit" adı verilen bir yazıyı yazmayı bildiğinden O'na "karmit" şeklinde hitap edildiğinden bahseder. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, çev. Mehmet Altay Köymen, TTK Yayınları, Ankara, 2016, s.235/173b; Daftary, *İsmâilîler* , s.177; Gazzâlî, *Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye*, çev. Avni İlhan, TDV Yayınları, Ankara, 1993, s.7-8; İbrahim Agâh Çubukçu, *Gazzalî ve Batınîlik*, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1964, s.34; Muhammed Hammadî, *Bâtınîler ve Karmâtîlerin İç Yüzü*, çev. İsmail Hatib Erzen, Sebil Yayınevi, İstanbul, 2004, s.70; Meşkûr, Mezhepler Tarihi Sözlüğü, s. 279-281; Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, s.277; El-Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s.220.

[104] Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA*, C.24, s.510.

Karmat, Hüseyin el-Ehvâzî'nin Irak'tan ayrılmasıyla birlikte hareketin başına geçmiştir.[105] Bu dönemde Irak, Suriye, Yemen, Bahreyn ve Rey gibi bölgelere Cülendî er-Râzî, İkrime el-Bâbilî, Mihreveyh b. Zikreveyh es-Selmânî, Utayf en-Nîlî, İshak el-Bûrânî gibi önemli dâîler yollamış ve buralarda etkili olarak hareketin tabanını oluşturacak taraftarlar elde eden Hamdan b. Karmat'ın bu gibi politikaları ve stratejik hamleleri yapmasında şüphesiz en etkili isim kayınbiraderi Abdân olmuştur.[106]

Karmâtî hareketi bir süre sonra belli bir taraftar topluluğuna ulaştı ve Hamdan onlardan vergi toplamaya başladı ve bir süre sonra da mallarının tamamını bir merkezde toplamak üzere vermelerini emrederek toplumun içerisindeki maddi eşitliği sağladı.[107] Böylece taraftarlarının arasında madden üstün olan yahut sefil kalan kimse kalmayınca müreffeh bir topluluğu daha rahat yönetebileceğini/yönlendirebileceğini ve eşit bir ortamda kendisine daha çok bağlı kalınacağını düşünmüş olmalı. Bir süre sonra zihnen ve madden güçlendiklerini düşünen Karmat, 277/890 yılında Abbasîlerin iç karışıklıklarla uğraştığı bir dönemde Dâru'l-Hicre (Hicret Yurdu) adını verdiği bölgeyi inşa ettirerek taraftarlarını buraya yerleştirmiş ve böylece Karmâtîler kendi bölgelerini yahut devletlerini kurmuşlardır.[108]

Karmâtîler 287- 294/900-907 yılları arasında silahlı eylemler yapmaya başlamış, kervanlar ve hac kafilelerini hedef almış ve Abbasîlerin Suriye ve Irak'ta bulunan bir kısım şehirlerini yağmalamaya başlamışlardır.[109] Her ne kadar 294/903 yılında Karmat'ın en önemli dâîlerinden olan Mihreveyh b. Zikreveyh es-Selmânî ve adamları Abbasî Halifesi Müktefî-Billâh tarafından öldürülmüş ise de hareket sekteye uğramadan devam etmiştir.[110] Hiç şüphe yok ki Karmâtîlerin bu dönem içerisinde

---

[105] Hamdan b. Karmat'ın hareketin başına ne zaman geçtiği tam olarak belli değildir. Ancak bu hususta Ali Avcu 260-270/873-883 gibi bir saptama yapmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Ali Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Degisi*, C. 10, S. 3 (2010), s. 210.

[106] Mesûdî, *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf*, s.260-76; Hizmetli, "Karmatîler", s. 510-11. Abdan b. el-Rabit hakkında detaylı bilgi için bkz. S. M. Stern, "Abdān", EI[2] (İng.), V. 1 (1986): pp. 95-96; W. Madelung, "Abdan b. al-Rabit", Encyclopædia Iranica V. 1, Fasc. 2, pp.207-208.

[107] İsmâil Mir Ali, *el-Karâmıta ve'l-Hareketü'l-Karmâtîyye fi't-Târîh, Mektebetu'l-Hilâl,* Beyrut 1983, s. p.143.

[108] Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", s.211.

[109] Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye,* C.11, s.152-53.

[110] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C.6, s.375-78.

yaptıkları en önemli saldırı faaliyeti Mekke'yi işgal ederek yağmalamalarıdır. Sünni ve Şiî kaynakların Karmâtîlerden olumsuz bir şekilde bahsetmeleri İslam dini tarafından kutsal kabul edilen bu şehrin böyle bir harekete maruz kalmasıdır.

Mekke işgali ve yağması Karmâtîlerin Bahreyn bölgesinde konuşlanan kolu tarafından gerçekleştirilmiştir. Hamdan b. Karmat tarafından Bahreyn bölgesine dâî olarak gönderilen Ebû Saîd el-Cennâbî bölgeyi tamamen ele geçirerek buradaki Dâru'l-Hicre'i Ahsa'da[111] kurdurmuş ve bir kale inşa ettirerek taraftarlarını burada toplamıştır. Ölüm tarihi olan 301/913 yılına kadar baskılar ve zorbalıklarla bölge üzerinde hâkim olmaya çalışmıştır. Saîd el-Cennâbî'nin ölümünden bir süre sonra yerine oğlu Ebû Tâhir el-Cennâbî geçmiştir. Bu dönemde birçok hadise olmuş ve çeşitli yağma ve işgal faaliyetleri olmuştur. Ancak biz en çok ehemmiyet kesbeden ve Karmâtîlerin kötü üne sahip olmasındaki temel etken olan Mekke işgalinden bahsedeceğiz. 8 Zilhicce 317/929 günü Ebû Tâhir Mekke'ye girmiş ve buradaki emiri ve yanından bulunanları öldürmüş ve sonrasında ise adeta bir toplu katliam yaparak Hac vazifesini yapan hacıları öldürerek cesetlerini zemzem kuyularına doldurmuş, bununla da yetinmeyen Ebû Tâhir Kâbe'nin örtüsünü ve kapısını sökmüş ve örtüyü keserek yanındakilere vermiştir.[112] Ayrıca kutsal sayılan Hacerü'l-Esved taşı da bu işgal ve yağma girişimi esnasında Karmâtîler tarafından yerinden sökülüp baş şehirleri Ahsa'ya götürülmüş ve bir süre burada kalan Hacerü'l-Esved taşı daha sonra iade edilmiştir. [113]

Karmâtîler 286/899 yılına kadar baş dâî Ubeydullah el-Mehdî'nin[114] yürüttüğü İsmâilî davetin bir parçası olmuş, itikadî olarak ayni zeminde kalmışlardır. Ancak bu

---

[111] Ebü'l-Fidâ Ahsa'yı bereketli, hurmalığı çok, akarsuların bol olduğu ve Karmâtîlerin diyarı olan bir yer olarak tanımlar. Al Ahsa bugün Suudi Arabistan'ın Doğu Bölgesinde yer alan Dammam'a bağlıdır. Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. s.102.

[112] Mesûdî, *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf*, s.264 ve 267-268; Henri Laoust, *Les Schismes dans L'Islam: Introduction à Une Étude de la Religion Musulmane*, Payot, Paris 1965, p. 142.

[113] Daftary, *Şiî İslam Tarihi*, s. 158; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler,* s. 158-159.

[114] Ebû Muhammed Ubeydullāh b. Hüseyn b. Ahmed el-Mehdî el-Fâtımî (ö. 322/934) Setr Dönemini(Gizli Davet) bitiren zahir ilk İsmâilî imam ve Şiî Fatımî Halifeliğinin kurucusu. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Ubeydullah el-Mehdî", *DİA* C.42, s.23-25; Mehmet Azimli, "İlk Şiî Halife Ubeydullah el-Mehdî ve Fatımî Halifeliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *DÜİFD* VII/1 (2005): s.59-73; Aydın Çelik, "Fatımî Halifesi Ubeydullah el-Mehdî ve Dönemi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* XVI/ 1 (2006): s.395-418.

tarihten itibaren Ubeydullah dâîliğin merkezî konumu olan Selemiye'de İsmailî nazariyenin içerisinde değişiklik yaparak imametin kendisinde olduğunu iddia etmiştir.[115] Bunu duyan Hamdan b. Karmat Ubeydullah'ın yeni öğretisini kabul etmemiş ve merkezden ayrılarak kendi öğretileri doğrultusunda davetine ve hareketine devam etmiştir.[116]

Karmâtî hareketi Fatımî Halifeliği kurulana dek dâîlerin faaliyetlerinin başarıya ulaşmasıyla İslam Coğrafyasındaki en etkili ve keskin protest grup olmuşlardır. Bunun en önemli sebebi ise ortaya koydukları iktisadî yorumların neticesinde bölgede yaşayan gelir düzeyi düşük insanların yahut kölelerin desteğini almalarıdır. Ayrıca henüz ehlîleşmemiş Bedevî ve düzen karşıtı bölge yahut toplulukları da protest tavrın en kesif olduğu bu yapıda toplamaları, Karmâtîlerin düzen yahut iktidar karşısında en geniş çatı olma hüviyetini kazanmalarını sağlamıştır. Böylece Karmâtîlik bir cemiyet hareketi olarak bölgede etkin olmuş, dâîlerin üstün gayretleri ile toplumun bu hareketin dünya görüşü ile bütünleşmesi ve bilincini diri tutması sağlanmıştır. Hamdan ve yardımcısı hatta hareketin bir nevi ideoloğu olan Abdân'ın cemiyetin sinir uçlarını tespit ederek yayılma ve propaganda faaliyetlerini bu minvalde yürütmesi, belki de bu devrin en etkili örgütsel yapısı olan Karmâtîliği üstün bir toplum mühendisliği yapılarak tarih sahnesine çıkarmıştır. Ancak hareketin devamında yaptıkları aşırılıkçı faaliyetler neticesinde dışlanmışlardır. Özellikle İsmâilîyye'nin merkezi konumuna gelen Fatımî Halifeliğinin baskın hale gelmesiyle birlikte Karmâtîlerin etkinlikleri kalmamış ve yalnızca Güney Arabistan ve Bahreyn'le sınırlı bir bölgede ikamet etmişlerdir.

[115] Daftary, *Şiî İslam Tarihi*, s. s.144-45.
[116] Daftary, *İsmâilîler* , s. s.192-205.

I. 2. 2. Fatımî Halifeliği Devri

İsmâilî davetinin Karmâtîler üzerinden sürdüğü III/IX. yüzyılda İsmâilîliğin yayılması noktasındaki başarısının en temel nedeni şüphesiz ki gizli davet döneminin ve teşkilatlanma sürecinin Abbasîlerin iç karışıklıklarla uğraştığı bir döneme denk gelmesidir.[117] Abbasî Hareketinin başlangıcında ve başarıya ulaşmasında etkin rol alan protest Şiî topluluklar Emevi Saltanatının yıkılması ve akabinde Abbasîlerin başa geçmesiyle birlikte rahat hareket edebilme ümidindeydiler.[118] Ancak müttefik oldukları Abbasîlerin kendilerine karşı tavır değiştirerek Şiî toplulukların daha evvel yaşamış oldukları travmaları onlara yeniden yaşatarak müttefiklerini yeniden muhalif kanat haline getirmişlerdir. Bunun üzerine Şiî topluluklar bağımsız bir yapı oluşturmak ve Abbasîlerin baskıcı uygulamalarından kurtulmak için gizli bir teşkilatlanmaya gitmişler, böylece *"Gizli Davet Dönemi"* başlamış ve hareket illegal bir şekilde yer altından yönetilmiştir.[119] İsmâilîliğin teşekkül sürecinde anlattığımız bu davet döneminde Dâîler aracılığıyla yapılan propaganda faaliyetleri ilk neticesini Karmâtîlerin kuruluşu ile vermiş ve 286/899 yılında yaşanan ayrılmaya kadar İsmâilîlerin müesses yapısını Karmâtîler oluşturmuş, İsmâilî Davanın seyri onların üzerinden yürümüştür.[120] Bu tarihte Selemiye'de olan baş Dâî Ubeydullah el-Mehdî'nin kendisini *"İmam"* ve *"Mehdî"*[121] ilan etmesiyle Karmâtîler üzerinden devam eden İsmâilî daveti ve yapılanması farklı bir boyut kazanarak 296/909 yılında hem Şiî toplulukların idare merkezi hem de Abbasîlere karşılık gelecek şekilde müesseseleşen Fatımî Halifeliği kurulacaktır.[122]

---

[117] Claude Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, *Örgün Yayınevi*, çev. N. Uğurlu-T. Andaç, İstanbul 2015, s. 392.
[118] Daftary, *İsmâilîler* , ss. 128–29.
[119] Seyyid Abîd Ali Abîd, "Şî'lerin Siyasî Teorisi", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, ed. Mian M. Şerif, çev. Yusuf Ziya Cömert, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, C. I, ss. 914–19; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler,* s. 31-32.
[120] Hasan İbrahim Hassan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Kayıhan Yayınları, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş-A.Turan Aslan- Hamdi Aktaş, İstanbul 1985, C. 4, ss. 109–11.
[121] M. J. de Goeje, *Mémoire sur les Carmathes du Bahraïn et les Fatımîdes*, E. J. Brill, Leiden 1886, pp. 58–60.
[122] Daftary, *İsmâilîler* , ss. 220–21.

X. Yüzyılda Fatımîlerin yükselişe geçmesi ve İsmâilî davanın merkezi olmasıyla birlikte Şiî topluluklar dini olarak Fatımîlere bağlanmıştır. Merkezî bir idare mekanizmasına kavuşan Şiîler artık dini olarak bir merkeze sahip olmakla birlikte İslam dünyasında da etkin konuma gelmişlerdir. Fatımîlerin kurduğu Şiî Halifelikle birlikte İslam dünyasında Hilafet Kurumu Sünni ve Şiî olarak iki ayrı dünya görüşü çerçevesinde şekillenmiştir. Merkezî bir yönetim şeklinden çıkılarak toplulukların itikadî görüşleri doğrultusunda oluşan siyasî yapılanmaların güdümünde bir yönetim anlayışı benimsenmiştir.

Ünlü Fransız Şarkiyâtçı Louis Massignon İslam Tarihinin X. Yüzyılını *"Fatımî Yüzyılı"* olarak değerlendirmiştir.[123] Şarkiyatçıların ve İslam tarihçilerinin çoğunluğunun böyle bir değerlendirme yapmalarının en temel sebebi ise merkezî idareye karşı muhalif olanların çatısı hükmünde olan Şiî-İsmâilîlerin Karizmatik Liderci anlayışları çerçevesinde "İmamlık" ve "Mehdîlik" kavramlarını en etkin şekilde kullanarak Abbasî Halifeliğini siyasi zeminde geride bırakmış olmalarıdır.[124]

İsmâilî Dâîlerinin karargâhı olan Selemiye'de ikamet eden ve İsmâilî hareketi buradan yöneten Ubeydullah el-Mehdî 286/899 yılında bir mektup ile "İmamlığını" açıklamıştır.[125] Bu tarihte Karmâtîlerin başında olan ve kendisine bağlı şekilde hareket eden Dâî Hamdan b. Karmat'a ve diğer tüm Dâîlere bu haberi ulaştıran Ubeydullah, İsmâilî daveti bundan sonra Mehdî olarak beklenen Muhammed b. İsmâil üzerinden değil kendi adına yaymalarını istemiştir.[126] Ubeydullah ayrıca bu iddiasını temellendirmesi gerektiğini yani Şiî/İsmâilî doktrinine göre nesebini Hz. Ali'nin soyuna Hüseynî-Hasanî kollarından birine dayandırması gerekliydi. İsmâilî Davasını

---

[123] Louis Massignon, "Mutanabbi, Devant le Siècle Ismaélien de l'Islam", *al-Mutanabbī:Recueil Publié à l'Occasion de Son Millénaire*, Institut Français de Damas, Beirut 1936, ss. 1–17.
[124] Öz, "Ubeydullah el-Mehdî", ss. 23-25.
[125] Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler,* s. 32; Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", ss. 211-212.
[126] Ubeydullah el-Mehdî'nin imamlık/Mehdîlik iddiasının en temel sebebini hareketin bir öncüye ihtiyacı olması şeklinde değerlendirebiliriz. Hiç şüphe yok ki İsmâilî inancın temel doktrini olan "Mehdî'nin" gelmesi hususunu erteledikçe ya da Mehdî'nin gelmesi geciktikçe bir nevi O'nun emanetçisi hükmünde olan Baş Dâînin yönetici sıfatıyla daha fazla harekete mensup olanları muhafaza edemeyeceği ve başta kalamayacağı aşikârdır. Bu minvalde Ubeydullah'ın Mehdî'lik iddiası ile hareketin yönetim mekanizmasını eline almak istemesi şartlar ölçüsünde düşünüldüğünde gayet isabetli bir hareket olarak değerlendirilebilir.

yürüttüğü için de Muhammed b. İsmail'in nesebinden olması gerekiyordu. Bu çerçevede gerek İsmâilî kaynaklar gerekse Sünni ve İmamiye Şîâsının kaynaklarında Ubeydullah'ın nesebi hakkında net bilgiler yoktur.[127] İsmâilî kaynaklar Muhammed b. İsmail ile Ubeydullah arasındaki süreçte dönem imamlarının saklandığını ve Gizli Davet'in bitimiyle zahir ilk imam olan Ubeydullah'ın silsileyi devam ettirerek ortaya çıktığını iddia eder.[128] Ancak aradaki imamların isimlerini, neseplerini açıklamaya yanaşmaz. Sünni ve İmamî kaynaklar ise Ubeydullah'ın meşruiyet kazanmak için nesebini Hz. Ali'ye dayandırdığını, aslında bunun gerçek olmadığını kesin bir dille ifade ederler.[129] Ayrıca Abbasî Halifesi Kadir-Billâh, Ubeydullah'ın nesebinin gerçek olmadığını[130] kanıtlamak üzere Bağdat'ta bir araya getirdiği Şiî/İmamî ve Sünni âlimlerle birlikte Hz. Peygamber'in soyundan gelen Ehl-i Beyt'in belirlenmesi için oluşturulan *"Nakîbüleşraflık"* müessesesinin başı Şerîf Ebû Ahmed Hüseyin'i bu hususu çözmek için görevlendirir.[131] Bu toplantı (402/1011-12) sonunda Fatımîlerin Hz. Peygamber'in soyundan gelmediği belirtilmiştir.[132] İbn Haldun ise Sünni ve İmamîlerin iddialarının doğru olmadığını ve Ubeydullah'ın iddia ettiği nesebinin gerçek olduğunu ifade eder.[133]

Karmat, böylesine radikal bir değişimin hareketin seyri ve hal-i hazırdaki İsmâilî doktrinine aykırılığı açısından reddetmiş ve Ubeydullah'ın imamlığını tanımadığı gibi Selemiye merkezli hareketten ayrılmış ve İsmâilî Hareket ikiye bölünmüştür.[134]

---

[127] Daftary, *İsmâilîler* , ss. 163–66.
[128] Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, TTK Yayınları, Ankara 2018, ss. 29-30.
[129] el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar,* s. 220.
[130] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 6, 391-95; Ahmad ibn ʿAli Taqi al-Din al-Maqrizi, *Description topographique et historique de l'Égypte*, *Institut Français d'Archéologie Orientale*, çev. Paul Casanova, Le Caire (Kahire) 1920, V. 4, p. 4.
[131] Öz, "Ubeydullah el-Mehdî", s. 23; al-Maqrīzī, *Description Topographique et Historique de l'Égypte*, V. 4, pp. 4–5.
[132] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 7, s.524.
[133] Haldun, *Mukaddime*, C. I, ss. 182–84.
[134] Daftary bu dönemi Fatımî-Karmâtî bölünmesi yerine Karmâtîleri İsmâilî oluşumdan ayırarak bu bölünmeyi "İsmâilî-Karmâtî Bölünmesi" olarak nitelendirmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Daftary, *İsmâilîler*, ss. 192–205. Karmat bu ayrılıktan sonra kendi tarafında kalan Dâîlere Ubeydullah adına davet yapmayı mutlak surette yasaklamış, hareketi daha keskin bir hale getirerek belki de Ubeydullah'ın yürüttüğü harekete üstün gelmek istemiştir. Özellikle 287-289/900-902 yılları arasında Suriye'de isyan çıkarmak suretiyle Dâîlerini gönderen Karmat, üç kere ayaklanma teşebbüsünde bulunmuş ancak Abbasî Halifesi Mu'tazıd-Billâh'ın önlemleriyle başarıya ulaşamamıştır. Özellikle Abdan'ın Fatımî Dâîsi tarafından öldürtülmesi Hamdan b.

Fatımî Hareketinin 296/909 yılında müesses hale geldiği Kuzey Afrika bölgesine yönelik faaliyetler 288/901 yılında Yemen bölgesinin ele geçirilmesiyle başlamıştır.[135] Ubeydullah'ın Selemiye'de yaşadığı sıkıntılar[136] sonucunda Yemen'e geçmesi ve buradan hareketi yönetmeye başlaması ile Fatımî Dâîlerini başta Kuzey Afrika olmak üzere birçok bölgeye yönlendirerek propaganda faaliyetleri yapmaları yönünde kanalize etmiştir.[137] Özellikle daha evvel Şiî propagandaların yapıldığı ve zihniyet/dünya görüşü açısından İsmâilî/Şiî hareketine yabancı olmayan bölgeler ön planda tutularak hareket edilmiştir. Daha 144/761 yılında Câfer es-Sadık tarafından Kuzey Afrika'ya yollanan Ebû Sufyan Hasan b. Kasım ve Ali b. Ahmed el-Hulvân gibi önemli Dâîler sayesinde bölgede kayda değer bir etkinlik sahası kazanılmıştır. Burada önemli faaliyetlerde bulunan bu iki Dâî, toplumun sempatisini kazanmak amacıyla gittikleri yerlerde mescitler yaptırmış, ilimle iştigal etmişler ve kısa zamanda bölge halkının teveccühünü kazanarak hareketin bölgede olumlu bir şekilde karşılanmasını sağlamışlardır.[138]

Görüldüğü üzere İsmâilî/Şiî hareketi teşekkül ettiği andan itibaren merkezî idareye karşı tüm fraksiyonlarını toplumun dinamiklerine göre ayarlamış, kusursuz bir toplum mühendisliği ile protest olmaya meyilli toplulukları, alt tabakayı ve iktisadi açıdan sıkıntı çeken kesimleri ön plana çıkardığı *Karizmatik-Liderci* yapısıyla kendi bünyesinde toplamıştır. Ayrıca bu Dâîlerin ön ayak olduğu Şiî menşeili yarı bağımsız İdrisiler de 172-374/789–985 yılları arasında Kuzey Afrika'da hüküm sürmüşlerdir.[139]

Karmat'ı daha da zor bir duruma sokmuştur. Ancak Karmat bir süre sonra ortadan kaybolmuştur. Rivayetler onun öldürülme korkusuyla kaçtığına, öldüğüne/öldürüldüğüne veya Gayb İmam olduğuna Dâîr haberler vermektedir. Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", s. 212.

[135] Lewis, *Haşhaşîler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, s. 60.

[136] Mehdîliğini ilan etmesiyle birlikte Hamdan'ın O'na biat etmeyişi ve bundan sebep Karmâtîler tarafından bir suikaste uğrama ihtimalini göz önünde bulundurarak Selemiye'den ayrıldığı belirtilir. Başka bir rivayet ise Selemiye'deki vali ile yaşadığı ihtilaftan ötürü rahatsızlık duyması üzerine ayrıldığı yönündedir. Öz, "Ubeydullah el-Mehdî", ss. 23; Azimli, "İlk Şiî Halife Ubeydullah el-Mehdî ve Fatımî Halifeliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler", ss. 63-64; Çelik, "Fatımî Halifesi Ubeydullah el-Mehdî ve Dönemi", ss. 396-97.

[137] İdrisiler hakkında detaylı bilgi için bkz. Muhammed Razûk, "İdrîsîler", *DİA*, C. 21, ss. 495–97; R. Le Tourneau, "Idrisids", EI^2 (İng.), C. III, ss. 1035–37; Haldun, *Mukaddime*, C. I, ss. 184–87; Haldun, *Mukaddime*, C.II, ss. 667–68.

[138] Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s. 31-33; Aydın Çelik, "Fatımîler Devleti'nin Kuruluşu", *FÜSBD*, C. XV, S. II (2005), ss. 443–44.

[139] Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, Kriter Yayınevi, 2010, ss. 15–16.

İdrisilerin Şiî olması bölgede sonrasında kurulacak olan Fatımî Halifeliğinin hem dinî hem de siyasî yönden temayüzünü kolaylaştırmıştır.

Ubeydullah'ın Kuzey Afrika merkezli hareketinin temelini oluşturan ve bir nevi *"Kurucu Dâî"* olan Ebu Abdullah eş-Şiî,[140] Fatımî Hareketinin müesses hale gelmesindeki en önemli şahsiyettir diyebiliriz. Devletin kurulmasında oynadığı rol O'nu Ubeydullah kadar önemli bir şahsiyet haline getirmiştir. Ubeydullah'ın Abdullah eş-Şiî tarafından İfrîkıyye'ye[141] getirilmesi ile teşkilatlanmaya ve müesses bir yapıya bürünen Fatımî hareketi, İsmililiğin Karmâtîlerle birlikte ortaya çıkan aşırılıkçı ve sert yapısını daha ılımlı bir hale getirerek İsmâilî Davasınının yayılmasını ve etkin olmasını sağlamıştır.

Ebu Abdullah eş-Şiî'nin hazırladığı ortamla birlikte Ubeydullah strateji olarak önem arz eden Kuzey Afrika'da evvel Berberî kabilelerin desteğini almış ve sonrasında Halifeliğini ilan etmek suretiyle 296/909 yılında Fatımî Hilafetini

---

[140] Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Muhammed b. Zekeriyyâ ö. 298/911. Aslen Yemenli olan Abdullah İsnâaşeriyye Mezhebine mensup bir muallimdir. Kufe'de ikamet ederken bir İsmâilî Dâîsi olan komşusu Ebû Ali ed-Dâî ve onun damadı olan Mısır Dâîsi Fîrûz ile olan münasebetleri çerçevesinde hareketin içerisine dâhil olmasını sağlamıştır. Bir süre Yemen'de saha eğitimi alan Abdullah sonrasında buradaki sorumlu Dâî İbn Havşeb tarafından Kuzey Afrika'ya gönderilmiştir. Abdullah çok iyi bir toplum analizi yaparak buradaki Berberî kabilelerle sıkı ilişkiler kurmuştur. Bu sayede bölgede itibar sahibi olmuş hatta Berberilerden teşkil ettiği bir ordusu dahi olmuştur. Bölge üzerinde hâkimiyet kurma yolunda "Mehdî" kavramının yanında en önemli propaganda unsuru "Şiî Devleti" kuracağını daima dile getirmesi olmuştur. Böylelikle meşru zeminde çokça taraftar toplamıştır. Bölgede bulunan Şiî Kütâmelileri yanına çeken ve onların düşmanı olan Sünni Ağlebîler'e karşı harekât başlatan Abdullah 290/903 başarıya ulaşmış ve Ağlebîler'i mağlup ederek bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır. Bunun akabinde Abdullah'ın meşruiyet sıkıntısı yaşamamak için mevcut İsmâilî İmamı sayılan ve adına davet yapılan Ubeydullah el-Mehdî'nin davanın seyri açısından bölgeye iştirak etmesi gerekmekteydi. Cerîd bölgesi içerisinde yer alan Kafsa ve Kastîliye'yi ele geçiren Abdullah sonrasında Tunus'un en mühim bölgelerinden biri olan Urbus'u (Laribus) ele geçirmiştir. Uygun zemin oluştuğunda Ubeydullah'ı bölgeye davet eden Abdullah eş-Şiî böylelikle Fatımî Halifeliğinin kuruluşunda önemli bir rol oynamış, Ubeydullah'ın Şiî Hilafetini kurmasının yolunu açmış ve her türlü imkânı tesis etmiştir. Ubeydullah'ın Halifeliğini ilan etmesiyle birlikte Abdullah eş-Şiî de Halifeliğin en yüksek devlet kademelerinde görev almış ancak sonrasında Ubeydullah el-Mehdî ile ters düşerek onu öldürmek için kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Bunun sonucunda 298/911 yılında Ubeydullah tarafından öldürülmüştür. Mustafa Öz, "Ebû Abdullah eş-Şiî", *DİA*, C. 10, ss. 85–87; M. Houtsma, "Ebû Abdullah", *İA*, C. IV, ss. 8–9; S. M. Stern, "Abu ʿAbd Allah al-Shiʿi", EI[2] (İng.), C. I, ss. 103-04; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2018, ss. 36–71; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s. 31-36.

[141] Ortaçağ'da Mağrib'in doğuda kalan kısmına, bugünkü Tunus ve civarına verilen isim. Detaylı bilgi için bkz. G. Yver, "İfrîkıye", *İA*, C. V/2, ss. 939–40; Nadir Özkuyumcu, "İfrîkıyye", *DİA*, C. 21, ss. 515–16.

kurmuştur. Bundan sonraki ilk icraatı da "Mehdî" lakabına nispetle inşa ettirdiği "Mehdîye"[142] şehri olmuştur.

Ubeydullah'ın ortaya koyduğu yeni İsmâilî doktrini ile birlikte kurmuş olduğu Fatımî Devleti/Halifeliği, mevzilendiği Kuzey Afrika'da Abbasî takibinden uzakta olma avantajı ile devlet teşkilatlanmasını ve yayılma süreci rahat bir şekilde gerçekleştirmiştir.[143] Cihanşümul bir iddiaya sahip ilk Şiî Devleti olma özelliğini taşıyan Fatımî Devleti, siyasi düzlemde yayılma politikasını belirlemiş ve ilk hedefi olan Mısır'ı 358/969 yılında ele geçirmiştir.[144] Fatımîler Mısır'ı ele geçirmeden evvel burada Abbasîlere bağlı yarı-bağımsız İhşidiler bulunmaktaydı. Bu süreç içerisinde Mısır, Fatımîler tarafından birçok kez kuşatılmış, ancak Muiz-Lidînillâh[145] döneminde ele geçirilebilmiştir. Mısır'ın ele geçirilmesi ile birlikte Abbasîlerin İslam Dünyasındaki etkinliklerinin yavaş yavaş azalmaya başladığını söylememiz yerinde olacaktır. Nitekim Arap Yarımadasının Mağrib'e açılan kapısı olma hüviyeti taşıması yanında Mısır'a egemen olan her gücün Akdeniz üzerinde büyük bir güç elde ettiği görülmektedir. Fatımîlerin Fas'a kadar ele geçirdikleri Kuzey Afrika coğrafyası ile birlikte Akdeniz'in güney kıyısına tamamen hâkim olmuşlar, bununla birlikte Sicilya'ya da ayak basan Fatımîler 323/935 senesinde Cenova'yı da ele geçirmişlerdir.[146] Batı'dan gelebilecek tehlikelerin önüne geçmek amacıyla yapılan bu askeri harekâtlar sonrasında Fatımîler esas hedefleri olan Sünni Abbasî Halifeliğini

[142] Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s. 36. Tunus'un doğu sahilinde yer alan İfrîkıye burnu üzerine kurulan bir şehirdir. Ubeydullah'ın bu şehri inşa ettirmesindeki en temel sebep ise bölgeye yalnızca deniz yolu ile ulaşım sağlanmasıdır. Ayrıca Mısır'ı ele geçirmek için düzenlemek istediği seferi de güvenlik açısından buradan tertip etmek istemesi de şehrin kuruluş amaçlarından biridir. Mehdîye şehri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Kavas, "Mehdîye", *DİA*, C. 28, s. 387–89.

[143] Bu süreçte yayılmacı politikalarını İsmâilî oluşumu içerisindeki örgütsel yapının en temel yapı taşı olan Dâîlik müessesesini geliştirerek Fatımî hâkimiyeti altında olmayan bölgelerde etkinlik sahası oluşturmak adına geniş bir Dâî Ağı oluşturmuşlardır. Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 391.

[144] Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s. 49-51. Bölgenin hem siyasi hem de stratejik anlamda önemi bulunmakla birlikte coğrafi açıdan da içerisinde barındırdığı Sina Çölüyle doğudan ve güneyden gelebilecek her türlü kara harekâtına karşı çok önemli bir doğal savunma sağlamaktaydı.

[145] Ebû Temîm el-Muiz-Lidînillâh Mead b. İsmâîl b. el-Kāim-Biemrillâh Muhammed el-Fâtımî (ö. 365/975). Fâtımîlerin 341-65/953-75 yıllarındaki halifesidir. Detaylı bilgi için bkz. Asri Çubukcu, "Muiz-Lidînillâh", *DİA*, C. 31, s. 96–98.

[146] Ömer Tokuş, "Fâtımîler ile Sicilya ve Güney İtalya Arasındaki Münasebetler", *Tarih Dergisi*, S. 59 (2014/1), s. 32–42.

ortadan kaldırmaya yönelik girişimlerine başlamışlardır. İlk önce merkezlerini Mehdîye'den Mısır'a taşıyarak burada Kahire şehrini kuran Fatımîler İslam Dünyasının günümüze kadar süregelen en eski ilim müessesesi olan el-Ezher'i kurdular. Şiî hareketinin ortaya çıktığı günden bu yana en kapsamlı oluşumun Fatımî Devleti olmasındaki temel etken cihanşümul bir iddiaya sahip olmaları yanında hareketi yalnızca tahakküm ve yayılma üzerine kurmamış olmalarıdır. Ezher'in kurulması Fatımîlerin ilime verdikleri önemin bir göstergesi olmasının yanında yaptıkları diğer imar faaliyetleriyle de bir medeniyet telakkisine sahip olduklarını ve zihniyetlerini bu minvalde temellendirdiklerini söylemek gerekir.

Fatımîlerin Mısır'a hâkim olmasıyla birlikte Abbasî Halifeliğine yönelik yıkım faaliyetlerinin ilk aşaması olan Suriye'i Halife Azîz-Billâh'ın[147] gerçekleştirdiği seferler ile birlikte 367/977 yılında ele geçirmişlerdir.[148] Suriye'nin hâkimiyet altına alınmasıyla birlikte Fatımîlerin İslam toplumun dini merkezi olan Harameyn'i (Mekke-Medine) ele geçirmeleri kolaylaşmış ve nihayetinde bölge Fatımîlere bağlanmıştır, Karmâtîlerin istilası dışında bu tarihe kadar Hicaz Bölgesi Sünni Halifelik tarafından yöneltilmekteydi. Fatımîlerle birlikte Şiî hâkimiyetine giren Hicaz bölgesi Horasan Selçuklularının bölgeyi yeniden Sünni yönetime dâhil etmesine kadar bölge Fatımî egemenliğinde kalmıştır.[149] Şüphe yok ki Fatımîlerin bu hamlesi Şiî hareketinin İslam toplumunu topyekûn kuşatan bir siyasi hâkimiyetten çok cihanşümul bir dünya görüşü hedeflediğinin açık bir göstergesidir.

Fatımîlerin davalarını yayma, hâkim oldukları yerlerdeki nüfuzunu sağlamlaştırma ve ele geçirmek istedikleri bölgelerde taraftar toplamak amacıyla Dâîlik teşkilatını kullanmışlardır. Gizli Davet Döneminin sürdürülebilirliğini sağlayan bu teşkilat, müesses yapıya geçildikten sonra da önemini kaybetmeden kullanılmaya

---

[147] Ebû Mansûr Nizâr b. el-Muizz-Lidînillâh (ö. 386/996). Fatımîlerin 364-386/975-996 yılları arasında hüküm süren halifesidir. Detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Azîz-Billâh", *DİA*, C. 4, s. 346.

[148] Muiz-Lidînillâh döneminde Suriye zapt edilmeye çalışılsa da Bahreyn Karmatîleri'nin yaptıkları faaliyetler ve Fatımîlere karşı açıktan düşmanlık etmeleri Suriye'nin ele geçirilmesini geciktirmiştir. Karmâtîlerin Suriye'den çıkarılmasıyla birlikte bölgenin hâkimiyeti Fatımîlerin eline geçmiştir. Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, ss. 229–33.

[149] Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, C. 12, s. 230–32.

devam edilmiştir. Özellikle Halife Hâkim-Biemrillâh'ın[150] 395/1005 yılında kurduğu *Dâru'l-Hikme*[151] (Dâru'l-İlm) akademisi ile beraber dâîlere hem ilmî açıdan hem de sahada gerçekleştirecekleri aksiyoner faaliyetlerin ihtisasını daha profesyonel bir şekilde almaları sağlamıştır.[152] Hususî olarak yetiştirilen Fatımî Dâîlerinin misyonu, devletin resmi ideolojisini (mezhep tasavvurunu) hâkimiyet sağlamak istediği bölgelerde yaymak, kamuoyu oluşturmak ve devlet bölgeyi askeri olarak zapt etmese dahi dini olarak Fatımî Halifesine bağlamaktır. Bu manada Mısır-Ifrıkiyye merkezli devletin sınırları içerisinde yer almayan İran, Horasan-Maveraünnehir gibi bölgelere yollanan Dâîler sayesinde Fatımîlerin nüfuz alanı gittikçe genişlemiştir. Özellikle İran'a gönderilen Dâîlerin yaptıkları faaliyetler neticesini ileride göreceğimiz üzere bir derebeylik gibi ortaya çıkan ve konumuzu teşkil eden Alamut Nizârî İsmâilîleri'nin teşekkülünü sağlayacaktır. İran'da İsmâilîliğin gelişiminde şüphesiz Karmâtî Hareketinin ideoloğu olan Abdan'ın bölgeye göndermiş olduğu kardeşi Memun'un başarılı propaganda faaliyetleri önemli bir rol oynamıştır.[153] İsmine nispetle buradaki İsmâilîlere Memuniyye[154] denmiştir. Abdullah el-Kaddâh'ın Selemiye'ye yerleşmesi hususunda olduğu gibi bölge sorumluluğuna atanan Dâîler evvela bölgeye sıradan bir fert gibi geliyor, davranışlarıyla halkın sempatisini kazanıp bir süre sonra itibar sahibi oluyor ve bölgedeki insanları İsmâilî davasına kazandırıyordu. Ayrıca İsmâilîlerin diğer Şiî gruplar içerisinde yer etmesini ve taraftar bulmasını da Daftary şöyle açıklar:

---

[150] el-Hâkim-Biemrillâh Ebû Alî el-Mansûr b. el-Azîz el-Muizz el-Ubeydî el-Fâtımî (ö. 411/1021). Fatımîlerin 386-441/996-1021 yıllarında hüküm sürmüş halifesidir. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Hâkim-Biemrillâh", *DİA*, C. 15, s. 199–201.

[151] Fatımî Halifesi Hâkim'in devletin içeride ve dışarıda kamuoyu oluşturan ve hareketin yaygınlaşması adına faaliyet gösteren Dâîlik kurumunu geliştirmek için böyle bir atılımda bulunmuştur. Dâru'l-Hikme esasında gelişmiş bir ilim merkezdir. İçerisinde büyük bir Kütüphane barındıran ve külliye şeklinde inşa edilen bu kurum Şiî/İsmâilî âlimlerinin yetiştirme merkezi olmuştur. Ayrıca Dâru'l-Hikme'nin sorumluluğu ve idaresi Baş Dâî'ye verilmiştir. Dâîlerin yetiştiği bölümler ayrı olsa da halkın da faydalandığı, ilim tahsil edebildiği bir yerdir. Fatımî Halifeliğinin devlet ideolojisi olarak temel doktrini İsmâilîliği İslam Coğrafyasında yaymak ve bu manada Sünni Abbasî Halifeliğini yıkmak yahut etkinliğini en aza indirmektir. Dâru'l-Hikme ve el-Ezher gibi kurumların ortaya çıkmasıyla İsmâilî âlimlerin ve Dâîlerin daha donanımlı olması sağlanmış, böylece taraftar toplamak daha da kolaylaşmıştır. Daftary, *İsmâilîler* , ss. 286, 289; Öz, "Hâkim-Biemrillâh", s. 201; Ahmet Bağlıoğlu, "Sıradışı Bir Fatımî Halifesi: Hâkim Biemrillâh", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. VIII (Kasım, 2012), ss. 14–15; Corcî Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, İletişim Yayınları, 2015, C. 2, ss. 194, 528.

[152] A. A. Armada, C. Mazzoli-Guintard, *Gouverner en Terre d'Islam: Xe-XVe Siècle*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2014, s. 126.

[153] Daftary, *İsmâilîler* , ss. 179–80.

[154] el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 220.

“İsmâilîlerin devrimci, Mehdîci hareketi, İmami Şiîliğin sükûnetçiliğinden ve siyasal eylemsizliğinden memnun olmayan İmamiler arasında özellikle başarı kazanmıştır.”[155] Bu husus protest bir tavır/dünya görüşü olarak ortaya çıkan Şiî hareketinin yalnızca imamın *Karizmatik-Lider* anlayışıyla itidalli bir şekilde hareket edip başarı sağlayamayacağını ve hareket mensuplarında bir süre sonra karşılık bulamayacağını, hareketin tepkisel yönünün de etkin olması gerektiğinin bir göstergesidir. Bu manada Karmâtî ve ileride göreceğimiz üzere Nizârî İsmâilî hareketleri gibi aşırılıkçı İsmâilî yapılanmaların bu düşüncede olduğunu görmekteyiz. Bahsi edilen hareketlerin eylemsel tepkileri sonucunda her ne kadar onların kötü üne sahip olmalarını sağlasa da amaç olarak belirledikleri etkin olma ve merkezî İslam idaresinin nüfuzunu kırarak korku salma hedeflerine ulaştıklarını söyleyebiliriz.

Zâhir-Lii‘zâzidînillâh’ın[156] halifeliği döneminde (411-27/1021-36) Fatımîler Sittülmülk’ün[157] vesayeti altında yönetilmiştir. Bürokrasiyi çok iyi idare etmesi ve muhalefeti çeşitli hamlelerle ortadan kaldırmasıyla idareyi sağlam bir iktidar gücüyle ayakta tutmuştur. Ayrıca Abbasî Halifeliği ve sair unsurlara karşı Doğu Roma ile müttefik olmaya çalışan Sittülmülk bir süre sonra ölmüştür(413/1023). Bu emeli ise Zâhir gerçekleştiriyor ve Doğu Roma ile VIII. Konstantinos zamanında 418/1027 yılında bir anlaşma yapılıyor.[158] Konumuzla alakalı olarak Zâhir döneminde özellikle Irak bölgesine Dâîler gönderilmiştir. Burada Büveyhilerle Türk askerleri arasında

---

155 Daftary, *İsmâilîler* , s. 178.

156 Ebü’l-Hasen Alî b. el-Hâkim-Biemrillâh el-Mansûr b. el-Azîz-Billâh Nizâr el-Fâtımî (ö. 427/1036). Fatımîlerin 411-427/1021-1036 yılları arasında hüküm sürmüş halifesi.

157 Sittülmülk bint Azîz-Billâh Nizâr b. Mead b. İsmâîl el-Fâtımiyye el-Aleviyye (ö. 413/1023). Fatımî Halifesi Azîz-Billâh’ın es-Seyyidetü’l-Azîziyye adlı Tunus’lu bir cariyeden olma kızı. Fatımî Devleti yönetiminde babası Azîz-Billâh döneminde etkili olmuş ancak özellikle henüz sekiz yaşında olan kardeşi Hâkim-Biemrillâh’ın yerine kuzeni Abdullah b. Muiz’i halife yapmak istemesiyle ön plana çıkmıştır. Bu hususta başarılı olmasa da Hâkim-Biemrillâh’ın halifeliğinin son zamanlarında yaptığı çılgınlıklara karşı durmuş ve devlet bürokrasisini çeşitli hamlelerle ayakta tutmuştur. Ayrıca Hâkim-Biemrillâh’ın saraydaki kadınları öldürtürken daha sonra tahta geçecek oğlu Ali’yi (Zâhir-Lii‘zâzidînillâh) de babasının elinden kurtararak koruma altına almıştır. Böylelikle onun tahta geçmesiyle de etkin bir konumda olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Heinz Halm, “Sitt al-Mulk”, EI^2 (İng.), C. IX, s. 685–86; Cengiz Tomar, “Sittülmülk”, *DİA*, C. 37, s. 276–77.

158 Buna göre Doğu Roma hâkimiyetindeki topraklarda yer alan camilerde hutbe Fatımî Halifesi adına okunacak ve Konstantiniyye’de yer alan Cami yeniden ibadete açılacaktır. Buna mukabil de Kudüs’te yer alan Kıyâme Kilisesiyle Mısır’da yer alan kiliseler yeniden faal duruma getirilecektir. Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi,* ss. 298–305.

yaşanan mücadelenin otorite boşluğu oluşturmasını fırsat bilen Zâhir, bir süre sonra Kahire'de Baş Dâî olacak olan Müeyyed fi'd-Dîn eş-Şirazî gibi önemli Dâîler aracılığıyla başta Şiraz olmak üzere Ahvaz, Fars Bölgesi ve Basra, Kufe ve Musul gibi bölgelerde İsmâilî davasını yaymayı başarmıştır.[159] Bundan başka Gaznelilerin bölge üzerindeki etkinlikleri ve Abbasîleri muhafaza etmeleri sebebiyle onları yanına çekmek istemiş ve Fatımî davaya davet etmek suretiyle Gazneli Mahmud'a hil'at göndermiş fakat Gazneli Mahmud gönderdiği hil'ati kabul etmeyerek hil'ati Abbasî Halifesine yollayarak tavrını belli etmiştir.[160]

Müstansır-Billâh'ın[161] 427/1036 yılında halife olmasıyla birlikte Fatımîler çalkantılı bir sürece girmiş, hem düşüşü hem de yükselişi yaşamışlardır. Babasının ölümü üzerine küçük yaşta tahta geçen Müstansır, başlarda Vezir Cercerâî'nin güdümünde hareket etmiş, sonrasında ise annesi Seyyide'nin etkisinde kalmıştır. Onun döneminde özellikle 454/1062 ordu içerisinde yaşanan Sudanlı-Türk kavgası[162] devletin bir nevi dönüm noktası olmuş ve 466/1074 yılına dek Sudanlıları alt eden Türk komutanlar Fatımî Devleti'nin yönetimine egemen olmuşlardır.[163] Sudanlıların mağlup olmasıyla birlikte nüfuzunu kaybeden Seyyide, Kahire'yi terk etmek zorunda kalmıştır. Böylece tahta geçtiği günden bu yana daima birilerinin güdümünde olan Halife Müstansır-Billâh ilk defa bağımsız hareket etme özgürlüğüne kavuşmuştur. Ancak yaşanan kargaşa ortamı ve bu dönemde vuku bulan kıtlık ve veba salgını zaten

---

[159] Farhad Daftary, *Ismailis in Medieval Muslim Societies*, I.B.Tauris & Co Ltd, London 2005, pp. 73–80.
[160] Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 295.
[161] Ebû Temîm el-Müstansır-Billâh Mead b. Alî ez-Zâhir-Lii'zâzidînillâh b. el-Hâkim-Biemrillâh el-Fâtımî (ö. 487/1094). Fatımîlerin 427-487/1036-1094 yılları arasında hüküm sürmüş halifesidir. Henüz yedi yaşında iken babası Zâhir'in ölümü üzerine tahta geçirilmiştir. Sudanlı cariye Seyyide Resad'tan dünyaya gelmiştir. Yaşının küçük olması hasebiyle bu dönemde Fatımî Veziri olan Ebü'l-Kāsım Ali b. Ahmed el-Cercerâî'nin etkisiyle bir yönetim sergilemiş ve ayrıca annesi de yönetimde etkili olmuştur. Devletin önemli kademelerine ve hususan orduya Sudanlıları yerleştiren annesi Seyyide devletin ileride maruz kalacağı Sudanlı-Türk çatışmasına sebebiyet vermiştir. Halife Müstansır bu kargaşa ortamını sonra erdirmek için Fatımîlerin en ünlü vezirlerinden olacak olan Akkâ Valisi Ermeni asıllı Bedr el-Cemâlî'yi vezir yaptı. Bu süreçten sonra Fatımî Halifeliği yeniden yükselişe geçti ve Bedr el-Cemâlî Nizârî-Mustali ayrımına kadar çok önemli bir konumda etkin bir şekilde devleti yönetti. Detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", *DİA*, C. 32, s. 119–21.
[162] Hodgson, *İslam'ın Serüveni 2*, ss. 38–39.
[163] Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, ss. 310–12.

sallantıda olan halifenin tahtını daha da zor bir duruma sokmuştur.[164] Bu olayların akabinde Müstansır-Billâh yegâne çıkış yolu olarak vezirlik makamına Ermeni kökenli Akkâ Valisi Bedr el-Cemâlî'yi[165] getirmiştir.

Bedr el-Cemâlî'nin 466/1074 yılında Hilafet merkezine gelmesiyle birlikte Fatımî Halifeliğinde yeni bir dönem başlamıştır.[166] Yeni Vezirin ilk görevi devlet yönetiminde egemenlik sağlayan ve Halifeyi boyunduruğu altına alan Türk komutanlar ve sair Zenci, Berberî ve Arap isyancılar olmuştur. Onları öldürmek suretiyle ortadan kaldıran Vezir, böylelikle ilk icraatını yaparak Emirü'l-Cuyûş'lük (başkomutan) görevine getirilmiştir.[167] Vezir Bedr el-Cemâlî'nin devletin en önemli konumuna sahip olması ve yegâne karar mercii haline gelmesiyle 487/1094 yılındaki ölümüne kadar devam etmiştir. Hatta sahip olduğu güç kendisi öldükten sonra oğlu Efdâl'e[168] geçmiştir. Müstansır-Billâh onu Bedr el-Cemâlî'nin vasiyet etmesi ve askerlerin de desteği ile vezir yapmak durumunda kalmıştır. Fatımî Halifeliğinin bu döneminde Efdâl tıpkı babası Bedr el-Cemâlî gibi hareket etmiştir. Nitekim Bedr el-Cemâlî iktidarını sağlama almak ve belki de kendisinden sonra da ailesinin iktidarda olmasını sağlamak için kızını ileride bahsini edeceğimiz Ebu'l-Kasım Ahmed

---

[164] Daftary, *İsmaililer* , s. 304.

[165] Emîrü'l-cüyûş Ebü'n-Necm Bedr b. Abdillâh el-Cemâlî (ö. 487/1094). Fatımîlerde Vezirler Döneminin başlatan vezir. Detaylı bilgi için bkz. C. H. Becker, "Bedrülcemâlî", *İA*, C. II, s. 447; C. H. Becker, "Badr al-Dj̲amālī", EI² (İng.), C. 1, s. 869–70; Abdülkerim Özaydın, "Bedr el-Cemâlî", *DİA*, C. 5, s. 330.

[166] Bedr el-Cemâlî'nin vezaret makamına getirilmesiyle birlikte Fatımî Devletinde "Vezirler Dönemi" olarak nitelendirilen dönem başlamıştır. 466/1074 yılından başlayarak Fatımîlerin yıkılışına kadar sürecek bu dönemde Halifelerin pasifize edilmesiyle Vezirler adeta devleti ele geçirmişlerdir. Askeri kanadı elinde bulunduran vezirler bazı dönemlerde darbeler yapmışlar ve devleti dönülmez bir yola sokarak yıkılmasına sebep olmuşlardır. Tabi burada başa geçen halifelerin etkisiz ve kifayetsiz olması, eski dönemdeki Karizmatik-Liderci anlayışın yitirilmesi ve İsmâilî davasının artık halk arasında bir nevi heyecan uyandırmaması yahut bunun sağlanamaması bu sürecin en önemli sebebi olarak gösterilebilir. Fatımîlerde *"Vezirler Dönemi"* hakkında detaylı bilgi için bkz. Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, ss. 317–82.

[167] Bu unvan dışında birçok unvan alan Bedr el-Cemâlî devletin idaresini bir nevi eline almış ve halifeden daha güçlü bir konum elde etmiştir. Daftary, *Ismailis in Medieval Muslim Societies*, pp. 130–31.

[168] Ebü'l-Kāsım Şâhinşâh el-Melikü'l-Efdal b. Emîri'l-cüyûş Bedr el-Cemâlî (ö. 515/1121). Bedr el-Cemâlî oğlu ve Fatımîlerde Vezirler Döneminin ikinci veziridir. Detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", *DİA*, C. 10, s. 452–53; Yusuf Derviş Gavanime, "el-Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî ve Birinci Haçlı Seferindeki Rolü", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, çev. Abdülkerim Özaydın, S. 13 (1987), s. 139–54; G. Wiet, "al-Afḍal b. Badr al-Dj̲amālī", EI² (İng.), C. 1, s. 215–16.

(Müsta'lî-Billâh) ile evlendirmiştir. Efdâl'in sebep olacağı Nizârî- Müsta'lî ayrımını sonraki bölümde işleyeceğimiz için burada anlatmayı uygun görmedik.

Sonuç olarak Protest Şii akımının müesseseleştiği ve hâkim güç haline geldiği dönem olan Fatimiler Devri, Şiilerin (İmamilerin bir kısmı haricinde) tek kanaldan yönetilmesi ve Sünni Abbasi Halifeliğine karşı aynı şartlara sahip bir başka dini yönetimin var olması açısından büyük önem teşkil etmektedir. Özellikle X. yüzyıla damga vuran Fatimiler, esas amaçları olan İsmaili davasını çok geniş coğrafyalara yayma fikrini başarıyla gerçekleştirmişlerdir. Henüz Karmati Hareketi devam ederken İsmaili dailerinin merkez üssü olan Selemiye'de baş dai konumunda olan Ubeydullah el-Mehdî gerek Karmatilerin aşırılıkçı ve sert uygulamaları gerekse imamsız/mehdisiz bir hareketin bir süre sonra davaya mensup olanlarda heyecan kaybına yol açabileceği düşünmüştür. Bunun sonucunda *Gizli Davet Dönemini* sonlandırarak İmamlığını/Mehdiliğini ilan etmiş ve İsmaili Hareketi iki yüz elli yıldan fazla sürecek müesses bir devlete ve Sünni Hilafete karşı tam teçhizatlı bir Şii Halifeliğinin kurulmasına vesile olmuştur. İsmaili itikadında her ne kadar imamlığın nass yoluyla geçmesi gerektiği hususu var ise de son imam ve beklenen mehdi olarak görülen Muhammed b. İsmail'den sonra imamlığın silsilevî bir devamı olduğunu ve kendisinin de bu nesebe bağlı olduğunu iddia eden Ubeydullah merkezî bir İsmaili yapı kurmuştur. Nesebi hakkında yapılan tartışmalar bir kenara bırakılırsa Ubeydullah'ın temelini attığı bu yapının X.-XII. Yüzyıllar arasında İslam dünyasına damga vurduğunu söylemek yerinde olacaktır. Fatımîlerin ilmî anlamda yaptıkları faaliyetler, kurmuş oldukları Daru'l Hikme ve el-Ezher gibi kurumlar, kütüphaneler, imar ettikleri şehirler onların bir medeniyet telakkisi ile hareket ettiklerini, salt bir protest tavır ile muktedir olmadıklarının açık birer göstergesidir. Temelde Abbasî Halifeliği nazarında Sünni İslam'ı Şii/İsmaili düşünce içerisinde eritmek ve Abbasi Hilafeti yıkmak amacında olan Fatımîler, bu emellerine ulaşamamış olsalar da belki de Şii düşüncenin günümüze kadar ulaşmasını sağlamış olabilirler. Nitekim merkezî Abbasî Halifeliğine karşılık bir müddet sonra sığ kalan Karmati Hareketi, aşırılıkçı davranmalarından dolayı bir süre sonra toplumda da karşılık bulamamıştır ve ortadan kalkmıştır. Fatımî Hareketinin sürmesi ve ayakta kalmasının yegâne sebeplerinden biri de Mısır merkezli olmasıdır. Kadîm bir medeniyet merkezinin ve jeo-stratejik/politik açıdan çok büyük

önem arz eden bir yer olması hasebiyle Mısır merkezli *"Kentli"* bir hareket ile başarıya ulaşmıştır. Nitekim daha çok alt sınıfa hitap eden Karmatilerin daha kısa ömürlü olmalarının sebebi ise aşırılıkçı ve yıldırıcı uygulamalarının yanında köklü bir medeniyet telakkisi olmadan hareket etmeleridir diyebiliriz.



I. 2. 2. 1. İsmâilî Tarihinin Seyrini Değiştiren Bir Hadise: Nizârî-Mustâli Çatışması

Fatimilerin Vezirlerin vesayeti altında yönetilmeye başlandığı Müstansır-Billâh döneminden itibaren İsmaililerin inanç akidesinin temeli olan nass yolu ile tayin hususu Musa Kazım-İsmail arasında vuku bulan hadiseden sonra bu sefer de Nizâr ile Ahmed arasında vuku bulmuştur. İsmaili inançta mevcut imamın en büyük oğlunun nass yolu ile kendisinden sonra halefi olması gerekmektedir.[169]

Fatimi Halifesi Müstansır, döneminde bir zaruriyet sonucu yeniden meşruiyet elde etmek ve güdümünde olduğu kişilerden bağımsız karar verebilme imkânı bulmuşken bunu kullanmak istemiş, Bedr el-Cemâlî'yi vezirlik makamına getirmiş ve bu süreçle birlikte düşündüğünün aksine bu sefer de yeni vezir iktidarı ele almıştır.[170] Bir süre sonra halifeyi saf dışı bırakan Bedr el-Cemâlî ölmeden evvel oğlu Efdâl b. Bedr el-Cemâlî'yi yerine halef bırakmıştır.[171] Halife Müstansır Efdâl'i Vezir olarak atadıktan kısa bir süre sonra ölmüştür. Halife'nin ölmesiyle birlikte İsmaili/Şii nazariyeye göre yeni İmam/Halife Müstansır'ın halefi olarak tayin ettiği en büyük oğlu olan Nizâr'ın imam/halife olması iktiza ederken burada Vezir Efdâl devreye girerek Nizâr'ın yerine Ahmed'i *Müsta'lî-Billâh*[172] lakabı ile yeni imam/halife olarak tahta çıkarmıştır.[173] Efdal'in bu hamlesi ile imamlığının meşru ve kendi hakkı olduğunu

---

[169] Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhebleri ve Şiîlik*, ss. 88–91.

[170] Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi,* ss. 317–21; Daftary, *İsmaililer* , ss. 333–36.

[171] Stanley Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Age*, C. Scribner's Son, New York 1901, p. 161.

[172] Ebü'l-Kāsım el-Müsta'lî-Billâh Ahmed b. el-Müstansır-Billâh Mead el-Fâtımî (ö. 495/1101). Fatımîlerin 487-495/1094-1101 yılları arasındaki halifesidir. Özellikle vezir Efdâl'in etkisinde kalarak Şii/İsmaili İmamet nazariyesine göre imametin babadan büyük oğula geçmesi hususunu çiğneyerek büyük ağabeyi Nizar'ın yerine imam/halife olmuştur. Fatımî İsmaililerinin ikiye bölünmesine ve bir nevi çöküşüne sebep olan bu dönemin hadiselerinin baş aktörlerindendir. Detaylı bilgi için bkz. Hamilton A. R. Gibb, "al-Mustaʿlī Billāh", EI² (İng.), C. VII, p. 725; Nadir Özkuyumcu, "Müsta'lî-Billâh el-Fâtımî", *DİA*, C. 32, s. 115; Daftary, *İsmaililer* , ss. 376–80; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi,* ss. 348–53.

[173] Efdâl'ın bu müdahalesinin en büyük sebebi Nizar ile olan ilişkisinin sıkıntılı olmasıdır. Nitekim Nizar hem yaşça olgun hem de daha kabiliyetli bir yapıdadır. Ahmed ise yaşça küçük olmasının yanında Efdâl'in kız kardeşiyle evli olması vezirin tahakkümü altında kalmasına olanak sağlamaktadır. Ayrıca Nizar'ın da Bedr el-Cemâlî ile birlikte başlayan vezir vesayetine karşı bir tutum sergilediğini ve bu yüzden Efdâl'e karşı olumsuz düşüncelere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bunların dışında Nizar'ın imam/halife olması durumunda Efdal'in görevden alınması söz konusudur. Nitekim Efdal'in Ahmed'i imam/halife yapmak istemesinin bir başka nedeni olarak da Nizar'ın vezaret makamına ve başkomutanlığa iyi ilişkileri sebebiyle Mesâl el-

iddia eden Nizâr, Mesâl el-Lukkî ile birlikte Kahire'den ayrılarak bir karşı darbe hamlesi için İskenderiyye'ye kaçmıştır.[174] Burada İskederiyye Valisi Nâsıruddevle Eftekîn'nin desteğini alarak "el-Mustafa-Lidînillâh" lakabıyla kendisini imam/halife ilan ederek daha evvel Bedr el-Cemâlî'nin otoriteyi sağlamak için savaştığı Sudanlı ve Berberîlerle ittifak etmiştir.[175] Onların Nizâr'ı meşru İsmaili İmamı olarak tanımasıyla taraftar sayısı hayli fazlalaşan ve karşı darbeye hazır olduğunu düşünen Nizâr, İskenderiyye'yi işgal etmiştir.[176] Böyle bir gücü elde ettikten sonra iki kere isyan teşebbüsünden bulunan Nizâr ve destekçileri başarısız olmuştur. Bunun üzerine Fatimi ordusu tamamıyla Efdâl'den taraf olarak Nizâr'ın son karşı hamlesi olan Kûmu'r-Rîş'te de Efdâl'i destekleyerek Nizâr'ın kaybetmesine sebep olmuşlar, yenilgiden sonra ise İskenderiyye'ye dönen Nizâr yeni bir hamle yapmak isterken Efdâl İskenderiyye'yi 488/1095 yılında kuşatma altına almıştır.[177] Bir müddet devam eden kuşatma Vali Eftekin'in daha fazla savunma yapmak için gerekli yiyecek ve mühimmat kalmadığını belirterek Efdâl'den Nizâr ve halk için emân dilemesiyle son bulmuştur. Efdâl hem Nizâr'ı hem de Vali Ertekin'i tutuklatmış, Mesâl el-Lukkî ise Mağrib'e kaçmayı başarmıştır.[178] Bu hadisenin sonucunda Efdâl gücünü iyice artırmıştır. Nitekim tahtını daha da sağlamlaştırmasını sağladığı için Müsta'lî tarafından çeşitli hediyeler vesilesiyle onurlandırılmıştır. Saraya getirilen Nizâr ve Eftekin önce hapsedilimiş daha sonra da 488/1095 yılında öldürülmüşlerdir.[179]

İsmaili itikadının ölçülendirdiği imamlık müessesesini siyasî yaklaşımlarla değiştiren Ubeydullah'ın kurduğu Fatımî Halifeliği yine bir siyasî çıkar doğrultusunda bu sefer uçuruma sürüklenmiştir. Nitekim Efdâl'in hâkimiyetini korumak amacıyla var

Lukkî'yi getireceğine dair söz vermesini de gösterebiliriz. Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, ss. 348–53; Özaydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", s. 121.

[174] Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, TTK Yayınları, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2013, s. 543.

[175] Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Age*, p. 162.

[176] Daftary, *İsmaililer* , s. 377.

[177] Daftary, *Ismailis in Medieval Muslim Societies*, pp. 80–81.

[178] Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 351.

[179] Efetkin başı vurulmak suretiyle öldürülmüş, Nizar ise duvar örme ile cezalandırılmış ve sonrasında bulunduğu hücrenin tüm duvarları örülerek kapatılmış böylece bir müddet sonra içeride ölmüştür. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s.384; Daftary, *İsmaililer* , s. 378; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 352; Daftary, *Ismailis in Medieval Muslim Societies*, p. 81; Ayşe Atıcı Arayancan, *Hasan Sabbâh ve Alamût*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, ss. 23–24; Lewis, *Haşhaşîler,* ss. 65–66; Hodgson, *İslam'ın Serüveni 2*, s. 73.

olan nass hükmünü çiğneyerek en küçük kardeş olan Ahmed'i imam yapması ve bunun meşruiyetini sağlamak amacıyla da Nizâr'ı öldürmesi İsmaili hareketin bölünmesi ile sonuçlanmıştır. Bu bölünme ile birlikte Suriye, Irak ve İran gibi önem arz eden coğrafyalardaki İsmaili topluluklar da itikadî farklılık ve nass hükmüne uymayarak hareket edilmesi sebebiyle merkezden kopmuşlardır. Böylece konumuzun ana unsuru olan Nizârî İsmailîlik ve bu siyasî/itikadî oluşumun kurucusu olan Hasan Sabbah'ın yeni doktrinler üzerine inşa ettiği Alamut/İran merkezli teşkilatının Müsta'lî'ye bağlı olan Kahire merkezli İsmaililik'ten koparak ileride anlatacağımız üzere teşekkül ettiği görülecektir.

Şii/İsmaili inancının imam sıfatıyla *ilahîleştirdiği* ve muhalif olduğu merkezî yönetime karşı bu imamlar silsilesini Ehl-i Beyt soyundan olanlar ile teşkil ettikleri *yeni yönetici aile* sayesinde meşruiyet kazandıkları bir gerçektir. Bu protest oluşum çoğu kez merkezî yönetimin uyguladığı sert yöntemler, usulsüz toplanan/konan vergiler, Arap-Acem ayrımına dayalı ünsiyet gözeten politikalar gibi unsurlarla birlikte İslam Öncesi dönemden kalma kabile/ırk çatışmasını yeniden bu düzlemde sürdürmek isteyenlerden taraftar toplamıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'in soyuna olan muhabbetin getirdiği gerek Hz. Ali'nin gerekse onun soyunun devamı olan Hüseynî ve Hasanî koldan olanlara uygulanan zulüm ve katillere karşı inançları doğrultusunda hissi davranan kitlelerin de katılmasıyla büyük bir sayıya ulaşmıştır. Protest Şii Hareketinin içerisinde her oluşumda olması muhtemel aşırılıkçı gruplar ortaya çıkmış ve ılımlı/itidalli bir şekilde devam eden hareketin seyrinden rahatsızlık duyarak hareketi daha sert bir düzleme çekmek suretiyle kanalize etmek istemişlerdir. Şii itikadın getirdiği ilahî sıfatlı imamların üzerinden dünyevî/siyasal emellerini gerçekleştirmek isteyen aşırılıkçılar ilahî imam sıfatını dönem dönem dünyevî temeller üzerine bina ederek hareketin kimi zaman seyrinin değişmesine kimi zaman da müesses yapının tıpkı Fatımîlerde olduğu gibi yıkılmasına sebep olmuşlardır.

II. BÖLÜM

ALAMUT NİZÂRÎ İSMÂİLÎLİĞİNİN TEŞEKKÜL SÜRECİ VE HASAN B. SABBAH DÖNEMİ

İsmaililiğin rahat bir hareket alanı bulduğu İran Coğrafyası'nın sınırları, Ortaçağ'da, Afganistan ve Özbekistan'dan başlayıp doğuda Hindistan'a kadar, oradan ise Hazar Deniz'inden Irak'ın Suriye sınırına kadar dayanan ve Basra'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.[180] Ayrıca bölgenin kıtalar arası geçiş güzergâhı olması da bu köklü kültür ve medeniyetin gelişmesinde ve barındırdığı topluluklar üzerinde bu denli hâkim unsur olmasında şüphesiz ki etkisi büyüktür.[181] Asya Kıtasının Batıya açılan kapısı hükmünde olan İran Coğrafyası Asya'yı hem Türkiye'ye hem de Orta Doğu'ya bağlayan, böylelikle de Akdeniz Coğrafyasını da doğrudan etkileyen bir faktör hükmündedir.[182] Bu minvalde gerek Hint kültürünün gerekse kendine has Pers/İran kültür ve medeniyetinin bu coğrafyaları etkilemesinde önemli bir kanalizatör bir rol üstlenmektedir. Bu sebeple İran kültür ve medeniyetinin izdüşümüne etkilediği ve hâkimiyet sahası olan coğrafyalarda her dönemde rastlamak mümkündür.

Sasanî Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemde (226-651) İslam'la tanışan İran Coğrafyası, III. Yezdigerd'in Kadisiye Savaşında İslam ordularına yenilmesiyle birlikte peyderpey İslam Devleti hâkimiyetine girmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz üzere İran, yapısal anlamda çok kültürlü bir düzene sahip olmasından dolayı topraklarına hâkim olunsa bile toplumunun üzerinde hâkimiyet kurmak ve ideolojik anlamda sahip olduğunuz dünya görüşünü bu toplum üzerinde hâkim kılmak kolay değildir. Nitekim toplum katmanlarının sadece köylü yahut kölelerden oluşmaması, *üst-seçkin* bir sınıfın da var olması bölge üzerinde hâkimiyet kurmayı zorlaştırmaktadır. Bu üst-seçkin sınıfın kabilecilikten çok *medeniyetçi bir muhafazakârlığının* olması, İran Coğrafyasının her bölgesinde çeşitli hanedanların ortaya çıkmasına sebebiyet

---

[180] Garthwaite, *İran Tarihi,* ss. 2–3.
[181] Ahmet Davutoğlu, *Medeniyetler ve Şehirler, Küre Yayınları*, İstanbul 2016, ss. 149–52.
[182] Ahmet Davutoğlu, *Medeniyetlerin Ben-idraki*, *Küre Yayınları*, İstanbul 2018, ss. 122–27.

vermiştir. Bunda Med, Pers ve Sasanîlere dayanan köklü bir devlet geleneği büyük rol oynamaktadır. İslam Devleti'nin bölgenin fethi sonrasında *"İran Coğrafya'sına tamamen hâkim olunamayacağını"* idrak etmesiyle bölge hem Emevî hem de Abbasî dönemleri de dâhil olmak üzere yerel yönetimler tarafından idare edilmiştir.[183]

Şii düşünce ve protest tavır Emeviler döneminde İran içerisinde yayılmaya başlamıştır. Bu hususu daha evvelki bölümlerde detaylı bir şekilde anlattığımız için İsmaililiğin İran'da yayılmasından bahsederken bir girizgâh olması açısından kısaca bahsedeceğiz. Emevilerin Arap olmayanlara (mevali) karşı uyguladığı adaletsiz politikalar neticesinde merkezî idareden hoşnutsuz olan kitleler türemiş ve zamanla muhalif/protest Şii oluşumunun büyük çoğunluğunu teşkil eden bir zümre halini almışlardır. Nitekim Abbasî Hareketinin başlangıç ve başarı safhalarında Şii görüş hâkim olmuş ve Ehl-i Beyt'in liderliği savunulmuştur. Böylece Şii unsurlar davaya kazandırılmış ve ihtilal girişimi başarıyla sonuçlanmıştır. Abbasî Hareketi sürecinde kurulan dai teşkilatlanması Emevi takibinden kurtulmak için yer altına çekilerek faaliyetlerini bu şekilde sürdürmüşlerdir. Özellikle Ebu Müslim gibi bölgede etkinliği olan karizmatik Dailerin propaganda faaliyetleri neticesinde birçok bölgede taraftar elde eden Şii düşünce, özellikle İran Coğrafyasının yukarıda bahsini ettiğimiz sosyal yapısı sayesinde bölgede etkin bir unsur olmayı başarmıştır. Daha Abbasî Hareketinin sürdüğü dönemde Horasan'da ve Merv'de üs kurmayı başaran bu yapılanma, sürecin devamında on iki kişiden oluşan *Nakib Meclisi*[184] ile yönetilmiştir. Daha evvel de

---

[183] Hodgson, *İslam'ın Serüveni 1*, ss. 352–54.

[184] Nakib kelimesi anlam olarak seçkin konumda olan; bir cemiyetin lideri, vekili, güvenilir kişisi, kefili manasına gelmektedir. Genel olarak devlet kademelerindeki önemli görevlerde bulunan kişileri ifade etmek için kullanılmıştır. Örneğin Hz. Peygamber'in soyundan gelen Hüseynî ve Hasanî kollara mensup kişileri belirlemek için kurulan Nakîbu'l-Eşraf'lık müessesesi gibi. Nakib kelimesi Kur'an-ı Kerim'de "kabilesine/ailesine kefil olan ve emin olunan kişi" manasında kullanılmıştır. Burada özellikle bahsini ettiğimiz dailerin yönetimi ve sevki için on iki Nakib'ın belirlenmiştir. Daftary, *İsmaililer* , s. 126. Niçin 12 adet belirlendiği noktasında Maide Suresi 5/12. Ayette geçen *"Andolsun ki Allah İsrâiloğulları'ndan söz almıştı. Onlara on iki de nakîb (temsilci) göndermiştik."* İfadesine nispet edilerek seçilmiş olabilir. Bunun yanında Hz. Peygamber'in İkinci Akabe Biati esnasında Medinelilerden kendisine biat eden *on iki* kişiyi seçmesi de etkili olmuş olabilir. On iki sayısı birçok inanç ve toplumda mitolojik unsurların tesiri ile önem atfeden bir sayıdır. "*Hz. İsa'nın 12 Havari seçmesi, Yuhanna'nın Vahyi'nde cennetlik Kudüs'ün 12 kapısının olduğu, Eski Ahit'te Elim'in 12 su kaynağı (Sayılar 33:9), Harun'un omuz1uk1anna konan ve üzerlerinde, 12 lsrailoğlunun adı yazılı akik taşlar (Çıkış 28:9-12) ve Yeşu'nun Erden lrmağı'nın ortasından 12 taş aldırıp ahit sandığına koydurtması (Yeşu 4:5), burçların ayın hareketlerine göre 4x3 (3 tane ateş burcu: Koç, Aslan, Yay, 3 tane su burcu:*

bahsettiğimiz Abbasî Hareketinin başarıya ulaşmasını sağlayan bu zümre daha sonra Abbasîler tarafından da iktidar açısından bir tehdit olarak görülerek tıpkı Emevîlerin uyguladığı baskıcı ve yıldırıcı politikaya maruz kalmışlardır. Ancak Abbasîlerin tavır değiştirmek suretiyle uyguladığı politikalar neticesinde Şii düşünceye sahip olan zümreler bu sefer birlikte başarıya ulaştıkları *muhalefete karşı muhalif* olmuşlar ve sonuç olarak Şii Hareketi yeni bir oluşum sürecine girmiştir.

Abbasîlerin güç kaybetmeye başladığı ve iç karışıklıklar yaşadığı bir dönemde kendi toprakları üzerinde ortaya çıkan Karmatilerin yıkıcı faaliyetlerde bulunması, Fatimilerin Ifrıkiyye merkezli başlattıkları ve daha sonra Mısır'ı ele geçirmeleriyle Sünni Abbasi Halifeliği üzerinde hiç şüphe yok ki artık Şii inancının müesses yapılarıyla birlikte siyasal meşruiyet kazandığının göstergesi olmuştur. Bunların yanı sıra yine Hilafet merkezi olan Bağdat'a uzak diğer önemli bölgelerde de çeşitli devletler ortaya çıkmıştır. Taberîstan[185] ve Deylem[186] bölgesinde Şii/Zeydi

---

Yengeç, Akrep, Balık, 3 tane hava burcu: Terazi, lkizler, Kova ve 3 tane toprak burcu: Boğa, Başak, Oğlak)" sistemine göre oluşması gibi birçok örnek verilebilir. Tüm bunların dışında Ortadoğu toplumlarında ortaya çıkan harflere ve sayılara mana yükleyen, harf ve rakamlarda hayatın içerisindeki olaylara müdahil olma etkisinin olduğuna yahut bunların gaybdan haber almada işe yaradığı iddiasına dayanan bir ilim olan "Hurûfîlik" oluşumunun da etkisi olabilir. *"Harflerin esrarına dayanan Hurûfîlik, gerçek anlamıyla milâttan önce IV ve III. yüzyıllardan itibaren Ortadoğu'daki Helenistik-Gnostik izler taşıyan dinlerde ortaya çıkmaya başlar. Baskı altındaki bazı gnostik gruplar, mensuplarına gizli kalması gereken bilgileri şifreler yoluyla öğretme ihtiyacını hissetmişlerdir."* Mehmet Emin Bozhüyük, "Hurûf", *DİA*, C. 18, s. 397. Hurûfîlik hakkında detaylı bilgi için bkz. Hüsamettin Aksu, "Hurûfîlik", *DİA*, C. 18, ss. 408–12; Bozhüyük, "Hurûf", ss. 397–401. İslam toplumlarında on iki rakamı hakkında detaylı bilgi edinmek için bkz. Adnan Demircan, "İslâm Kültüründe On İki Rakamı", *İstem*, S. 4 (Aralık 2004), s. 9–34; Annemarie Schimmel, *Sayıların Gizemi*, Kabalcı Yayınevi, çev. Mustafa Küpüşoğlu, İstanbul 1998, ss. 214–25. Ayrıca genel olarak inanç ve anlayışlarda sayılara yüklenen manalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Schimmel, *Sayıların Gizemi*, ss. 13–300.

185 İran'ın kuzeyinde günümüzde Mâzenderan adını taşıyan eyalet. Detaylı bilgi için bkz. Cl. Huart, "Taberistân", *İA*, C. XI, s. 598–99; Osman Gazi Özgüdenli, "Taberistan", *DİA*, C. 39, s. 322–23; C. E. Bosworth, "Māzandarān", EI^2 (İng.), C. VI, s. 935–42.

186 İran'ın kuzeyinde Gîlân eyaletinin bir bölümünü teşkil eden, Hazar deniziyle Kazvin arasındaki dağlık bölgenin ve bu bölgede yaşayan kavmin adı. Detaylı bilgi için bkz.Tahsin Yazıcı, "Deylem", *DİA*, C. 9, s. 263–65; Ahmed Ateş, "Deylem", *İA*, C. III, s. 562–73; V. Minorsky, "Daylam", EI^2 (İng.), C. II, s. 195–200.

Büveyhîler,[187] Horasan ve Maveraünnehr'de Samanîler[188], Fatimilerden önce Mısır'da ilk kurulan oluşum Tolunoğulları[189] ve ardından Ihşıdîler[190] ortaya çıkması gibi örnekler verilebilir. Burada konumuz itibariyle Şii/Zeydî[191] inancına sahip Büveyhîlerin varlığı önemlidir. Nitekim kuruldukları coğrafya olan Deylem bölgesi daha sonra Hasan Sabbah'ın kuracağı Alamut Nizârîlerinin de merkezidir. Büveyhîler'den önce bölgede Şii düşüncesini yayan ve 250/864 yılında Zeydî Emirliğini kuran Hasan b. Zeyd el-Alevî'nin[192] ve Hasan el-Utrûş[193] faaliyetleri ile

[187] İran ve Irak'ta 932-1062 yılları arasında hüküm süren Deylemî Şii/Zeydi hânedan. Hasan el-Utrûş'un faaliyetleri neticesinde Mecusîlikten İslam dinine geçmişlerdir. Özellikle Sünni Abbasî Halifeliği üzerinde kurdukları hâkimiyet ile Şii inancın Sünni inanca siyasî düzlemde hâkim olmasını sağlamışlardır. Gaznelilerin İran üzerine hâkimiyet kurmaya çalıştığı yıllarda Rey şehrini Gazneli Mahmud'a kaybetmeleriyle güç kaybına uğramışlardır. Büveyhîlerin en ünlü komutanları Arslan Besâsîrî'nin yaptığı faaliyetler ve Halife Kāim-Biemrillâh'ı tahakküm altına alması ile henüz teşekkül eden Horasan Selçuklularının Sultanı Tuğrul Bey tarafından bertaraf edilmişlerdir. Tuğrul Bey 447/1055 yılında Bağdat'ı Büveyhîlerin tahakkümünden kurtarmasıyla Büveyhîlerin bölgedeki etkinliği son bulmuş, Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır. Hasan İbrahim Hassan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Nusreddin Bolelli, İstanbul 1986, C. 5, ss. 16–28.

[188] Mâverâünnehir ve Horasan'da 819-1005 yılları arasında hüküm süren bir Türk hanedanı. Detaylı bilgi için bkz. V. F. Buchner, "Sâmânîler", *İA*, C. X, s. 140–43; C. E. Bosworth, "Sāmānids", EI[2] (İng.), C. VIII, s. 1025–29; Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâmânîler*, *Yeditepe Yayınevi*, İstanbul 2013; Aydın Usta, "Sâmânîler", *DİA*, C. 36, s. 64–68; Hasan Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Sâmânoğulları", *AÜİFD*, C. XLIV, S. 2 (2003), s. 109–29; Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, çev. Neşet Çağatay, Ankara 2018, ss. 136–39.

[189] Mısır ve Suriye'de 868-905 yılları arasında hüküm süren bir Türk-İslâm hanedanı. Detaylı bilgi için bkz. Hassan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 1985, C. 4, ss. 26–36; Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *DİA*, C. 41, s. 233–36; Şinasi Altundağ, "Tolunlular", *İA*, C. XII/1, s. 430–39; M. S. Gordon, "Ṭūlūnids", EI[2] (İng.), C. X, s. 616–18; Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *Türkler Ansiklopedisi,* C. V, s. 15–38; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi,* TDV Yayınları, Ankara 2009, ss. 76–91.

[190] Mısır, Suriye ve Filistin'de 935-969 yılları arasında hüküm süren bir Türk hânedanı. Detaylı bilgi için bkz. C. H. Becker, "İhşîdîler", *İA*, C. V/2, s. 945; Ahmet Ağırakça, "İhşîdîler", *DİA*, C. 21, s. 551–53; C. E. Bosworth, "Ikhshīd", EI[2] (İng.), C. III, s. 1060; Hassan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 1985, C. 4, ss. 37–45; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi,* ss. 100–110.

[191] II/VIII. yüzyılda Kûfe'de ortaya çıkan, Irak, Taberistan ve özellikle Yemen'de varlığını sürdüren bir Şiîliğin bir kolu. Zeydîye adı, Hz. Hüseyin'in oğlu, Şii inanca göre dördüncü imam olan Zeynelâbidîn'den gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Şehristanî, *El-Milel ve'n-Nihal*, ss. 198–210; Kılavuz, "Zeynelâbidîn", ss. 365–66; R. Strothmann, "Zeydîye", *İA,* C. XIII, s. 549–51; Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", *DİA*, C. 44, s. 328–31; W. Madelung, "Zaydiyya", EI[2] (İng.), C. XI, s. 477–81.

[192] el-Hasen b. Zeyd b. Muhammed b. İsmâîl b. Hasen el-Alevî (ö. 270/884). Zeydî Devleti'nin kurucusu ve 864-884 yılları arasındaki ilk hükümdarıdır. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Hasan el-Alevî", *DİA*, C. 16, s. 287; Fr. Buhl, "Hasan", *İA,* C. V/1, s. 313–14; Fr. Buhl, "al-Ḥasan b. Zayd", EI[2] (İng.), C. III, s. 245.

[193] Ebû Muhammed el-Hasen b. Alî b. el-Hasen el-Utrûş el-Hüseynî (ö. 304/917). Zeydîler'in 914-917 üçüncü hükümdarıdır. Detaylı bilgi için bkz. R. Strothmann, "Ḥasan al-Uṭrūsh",

Abbasîlerin egemenliğini istemeyen bölge halkı bu sayede Müslüman olmuştur. Büveyhîlerin İran'da hâkim güç olmasıyla birlikte Sünni Abbasî Halifeliği Horasan Selçuklularının teşekkülüne kadar ciddi bir sıkıntı ile karşı karşıya kalmıştır. Şii Fatımi ve Büveyhilerin adeta arasında bir toprak parçası olarak kalan Abbasi Halifeliği, bir süre sonra Büveyhi boyunduruğuna girmiştir. Bağdat'a hâkim olan Büveyhilerin Abbasi Halifelerini istedikleri doğrultuda yönlendirmeleri Şiilerin Sünni İslam dünyası üzerinde hâkimiyet kurduklarının bir göstergesidir. Selçukluların tarih sahnesine çıkıp Büveyhileri ortadan kaldırarak İran Coğrafyasını ele geçirmesiyle birlikte Sünni İslam toplumunun ve Abbasi Halifeliğinin yeniden üstünlüğü ele geçirmiştir. Ancak anlattığımız üzere İran toplumunun kültürel dinamikleri ve sosyal yapısının getirdiği bir takım sıkıntılar, Selçuklular için meşruiyet problemini ortaya çıkarmıştır. Nitekim Hasan Sabbah öncülüğünde ortaya çıkan Alamut Nizârî İsmaililerinden evvel bölgenin Şii inanca yabancı olmayışı, halkın Sünni Emevi-Abbasi idaresine karşı hoşnutsuzluğu ve kültürel farklılıkların getirdiği sıkıntılar Nizârî İsmaililerin yaklaşımları sayesinde merkezî yönetime nazaran meşruiyet problemi yaşamadan kolayca yayılmalarını sağlayan bir unsurlar olmuştur. Özellikle İsmaili Davetin Gizli Davet Döneminden itibaren dailerin öncelikle halkın avam (alt tabaka) kesimine hitap ederek taraftar toplaması İsmaili davaya büyük fayda sağlamıştır. Çünkü nüfusun çoğunluğu her bölgede halkın alt tabakası oluşturmaktadır. Bu realist yaklaşım İsmaililerin nüfusunu artırmasını sağlamış ve dikkatleri üzerine çekmesine sebep olmuştur. Belli bir taraftar topluluğu elde ettikten sonra toplumun havas (üst tabaka) kesimine daveti ulaştıran dailerin özellikle devlet kademelerinden olan şahısları İsmaili davaya kazandırdıkları görülmüştür. Ayrıca Şii inancının en önemli kolu olan İsnâaşeriyye'nin yoğunlukta olduğu bölgelerde de kolayca yayılmışlardır. Bunun en temel sebebi ise daha evvel bahsettiğimiz üzere İsnâaşeriyye'nin itidalli yaklaşımından rahatsız olan kitlelerin daha keskin bir tavır benimseyen İsmaili hareketinin kendilerine daha cezbedici gelmesidir. Bu hususu daha evvel de anlatmıştık. Böylesine profesyonel bir yaklaşım tarzı hiç şüphe yok ki aldıkları eğitimin yalnızca davanın temel prensipleri üzerinde olmadığını, sosyal

---

EI^2 (İng.), C. III, s. 254–55; R. Strothmann, "Utrûş", *İA*, C. XIII, s. 85–87; İsa Doğan, "Hasan el-Utrûş", *DİA*, C. 16, s. 356–58.

dokuya ve tabakalara nasıl ve ne şekilde temas edileceğini, teşkilatçılığı ve toplum mühendisliğini çok iyi öğrendiklerini açıkça göstermektedir.



II. 1. Hasan b. Sabbah Dönemi

II. 1. 1. Alamut Kalesi'nin Zaptına Kadar Hasan b. Sabbah'ın Hayatına Kısa Bir Bakış

İslam Dünyası'nın mezhep merkezli idareler tarafından yönetildiği X. yüzyılda hâkimiyet sahası gittikçe daralan Abbasi Halifeliği Şii baskısı altında kalmıştır. Abbasiler, batısında Fatimi Halifeliği doğusunda ise Büveyhîlerin teşekkül etmesi ile iki farklı Şii Devletin ortasında kalmış ve bir müddet sonra Büveyhîlerin boyunduruğuna girmekten kaçınamamıştır. Sünni İslam'ın siyasal anlamda güç kaybettiği bu dönemde Şii İslam'ın yükselişi ve egemenliğini sağlaması Selçukluların Bağdat'a gelerek Halifeyi kurtarması ile son bulacaktır. XI. yüzyıla gelindiğinde Selçukluların teşekkülü ile İslam Dünyasının hamisi olma süreci Büveyhîleri ortadan kaldırmaları ile başlamıştır. Bu dönem Fatimilerin Veziler Dönemine yani yıkılma süreçlerine denk gelmiş olsa da dailer aracılığıyla yönettikleri kitlelerin azımsanmayacak kadar çok olduğu düşünülürse Sünni idarelerin bölgelerindeki etkinliklerinin ne düzeyde olduğu tahmin edilebilir. Bu süreçte İsmaili/Fatimi davanın önemli dailerinden olacak olan Hasan b. Sabbah'ın harekete dâhil olmasıyla siyasî anlamda direnci kırılan Şiiliği, Selçuklular bünyesinde yeniden yükselişe geçen Sünniliğe karşı çok keskin, bugüne kadar görülmemiş bir aşırılıkta gerçekleştirdiği eylemlerle ve kurmuş olduğu yıkıcı teşkilatlanma ile bu sefer çekinilen bir güç haline getirmiştir. Biz bu süreci anlatmadan evvel hakkında günümüzde popüler kültür kahramanı haline gelen, hakkında uydurulan kurmaca hikâyelerle Nizamülmülk ve Ömer Hayyam (d. 430-439/1039-1048-ö. 526/1132) [194] ile dost yapılan[195] Hasan b.

[194]Nîşâbur doğumlu İranlı şair, ilim adamı ve felsefeci. Detaylı bilgi için V. Minorsky, "Ömer Hayyâm", *İA,* C. IX , s. 472–80; Yavuz Unat, "Ömer Hayyâm", *DİA,* C. 34 , s. 66–68; Hicabi Kırlangıç, "Ömer Hayyam", *DİA,* C. 34 , s. 68–70.

[195] Hasan Sabbâh ile Horasan Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Ömer Hayyâm'ın ahbap oldukları, Muvaffak-Lidînillâh en-Nîsâbûrî'nin talebeliğini yaptıkları konusunda kaynakların bir kısmında anlatılan ve popüler kültürde yer etmiş bir hikâye vardır. Buna göre bu üç arkadaş kendi aralarında sözleşmiş, hangisi daha evvel önemli bir mevki elde eder yahut zengin olursa diğerlerine yardım edecek ve yanına alacaktır. Bunun üzerine Nizâmülmülk vezir olmuş ve Hasan Sabbâh'a bir bölgenin valiliğini teklif etmiştir. Lakin bu görevin yönetim merkezinden uzak olduğu gerekçesi ile Hasan Sabbah tarafından reddedildiği, O'nun sarayda görev almak istediği anlatılır. Hasan'ın isteğini kabul eden Nizâmülmülk daha sonra Hasan'ın meziyetlerinin sultan tarafından takdir edildiğini görünce görevden azledileceğini düşünmüş ve onu sultanın gözünden düşürmek için çeşitli entrikalar çevirmiş ve nihayet saraydan uzaklaştırmıştır. Bu olay

Sabbah'ın Nizârî İsmaililiğin merkezi olan Alamut Kalesini zapt edene kadarki hayatından bahsedeceğiz.

Asıl adı *"el-Hasen b. Alî b. Muhammed b. Ca'fer b. el-Hüseyn b. Muhammed b. es-Sabbâh el-Himyerî er-Râzî"* olan Hasan b. Sabbah'ın[196] 438 (1046-47) yahut 445 (1053-54) yılında İran'nın Kum şehrinde dünyaya geldiğinden bahsedilir. Kum Şehri İmâmiyye Şîası'nın hâkim olduğu bir yerdir. Hasan b. Sabbâh'ın kaleme aldığı otobiyografisi *Sergüzeşt-i Seyyidinâ*'da[197] aslen Yemen'in güneyinde bir dönem

---

sonucunda Hasan Sabbâh Mısır'a kaçmış ve buradan geri dönerek kendisine ihanet ettiğini düşündüğü vezirden ve Selçuklu devletinden intikam almış olduğu anlatılmaktadır. Ancak 408/1017-18 yılında dünyaya gelen Nizâmülmülk'ün 438/1046-47 yahut 445/1053-54 yılında doğan Hasan Sabbâh ve 430-439/1039-1048 yılında doğan Ömer Hayyâm ile birlikte aynı hocadan ders almaları çok zor gözükmektedir. Nîşâbur'da doğan ve yaşamının önemli bir kısmını orada ve Semerkant'ta geçiren Hayyâm ile Tus ya da Rey'de dünyaya gelen Hasan Sabbah ile Nizâmülmülk'ün bu hikâyenin ana kahramanları olması pek mümkün gözükmüyor.

[196] Hasan b. Sabbah hakkında detaylı bilgi için bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 543–60; Şehristanî, *El-Milel ve'n-Nihal*, ss. 260–66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 440-447, 525-528, 596-597; Kıvâmuddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, *TTK Yayınları*, çev. Kıvameddin Burslan, Ankara 2016; ss. 65-66; Şahruddîn Ebu'l-Hasan "Ali ibn Nâşır ibn" Ali El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiye*, *TTK Yayınları*, çev. Necati Lügal, Ankara 1999, ss. 45–49; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târîh-i Güzîde: Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân*, *Bilge Kültür Sanat Yayınları*, ed. Erkan Göksu, İstanbul 2015, ss. 32–33, 62–66; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, *TTK Yayınları*, çev. Erkan Göksu, Ankara 2015, ss. 128, 150–51, 169; Marshall G. S. Hodgson, "Hasan-i Sabbâh", *ATAÜTAED*, çev. Süleyman Tülücü, S. 40 (2009), ss. 247–55; Laurence Lockhart, "Hasan-ı Sabbâh ve Haşîşîler", *ATAÜİFD*, çev. Süleyman Tülücü, S. 26 (2006), ss. 213–240; Ali Avcu, "Terörün İtikadileşmesine Bir Örnek: Haşişiler ve Hasan Sabbah", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 1 (2016), s. 193–201; Ebuzziya Mehmed Tevfik, *Hasan bin Sabbah*, *Matbaa-i Ebüzziya*, Kostantiniye, h. 1300; M. Şerefeddin Yaltkaya, "Fatımîler ve Hasan Sabbâh", *DİFM*, S. 4 (1926), s. 1–44; Marshall G. S. Hodgson, "Ḥasan-ı Ṣabbāḥ", *EI²(İng.)*, C. III, s. 253–54; Farhad Daftary, "Ḥasan Ṣabbāḥ", *Encyclopædia Iranica*, C. XII/1 , s. 34–37; İsmail Kaygusuz, *Nizârî İsmaili Devletinin Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut: Öğretisi, Tarihi, Felsefesi*, *Su Yayınları*, İstanbul 2010; Abdülkerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", *DİA*, C. 16, s. 347–49; Ömer Rıza Doğrul, *Hasan Sabbah: Cennet Fedâîler*, *Kapı Yayınları*, İstanbul 2018; M. Şerefeddin Yaltkaya, "Bâtınîlik Tarihi", *DİFM*, C. 2, S. 8 (1928), s. 12–24; Arayancan, *Hasan Sabbâh ve Alamût*, ss. 25–34; Lewis, *Haşhaşîler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, ss. 72–108, 156–71; Daftary, *İsmaililer* , ss. 474–521; Daftary, *Ismailis in Medieval Muslim Societies*, ss. 107–48; Daftary, *Şii İslam Tarihi*, ss. 167–74; Hodgson, *The Order of Assassins*, pp. 37–98.

[197] Hasan b. Sabbah'ın günümüze ulaşmayan kendi otobiyografik eseridir. Cüveynî'nin bu eserden aktardıkları kadarıyla eser hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Cüveynî Moğolların Alamut'u ele geçirmelerinden sonra Hülagu tarafından Alamut kütüphanesinde inceleme yapmak için görevlendirilmiştir. Farhad Daftary, "Sargoḏašt-e Sayyednā", *Encyclopædia Iranica*, 2014, http://www.iranicaonline.org/articles/sargozasht-sayyedna. Cüveyni, *Sergüzeşt-i Seyyidinâ* hakkında şunları ifade etmektedir: *"Yıllardan beri orada (Alamut Kütüphanesinde) biriktirilmiş olan kitapları incelemek, Kur'an-ı Kerimleri ve faydalı kitapları 'Ölüden diri çıkarır' gibi onların arasından çıkarmaktı. O kitaplar arasında Sergüzeşt-i Seyyidinâ dedikleri Hasan-ı Sabbah'ın hayatını ve başından geçenleri anlatan bir kitap buldum. Burada bu kitabın*

hüküm süren Himyerîlerin soyundan geldiğinin, ailesinin buradan Kûfe'ye göç ettikten bir müddet sonra da Kum'a geldiklerini ve burada dünyaya geldiğini ifade etmektedir.[198] Kazvinî muhtemeldir ki Hasan Sabbah'ın otobiyografisine göre bilgi vermiş ve Himyerî olduğunu ifade etmiştir.[199] Fakat Nizâmülmülk Tus şehrinin ahalisi Hasan'ın Himyerîlerden gelmediğini ve ailesinin Tûs'a bağlı bir köyden olduğunu söylemelerinden dolayı Hasan'ın iddiasını reddetmiştir.[200]

Hasan Sabbah'ın ilmî yönü ile bilinen babası Ali b. Muhammed, İmâmiyye Şîası'na mensup tanınan bir şahsiyetti. Oğlunun tahsilli ile bizzat meşgul oldu. Babasının ilmî kişiliği sayesinde felsefe, kelâm, fıkıh, riyâziyyât (matematik, hesap-hendese, aritmetik-geometri) ve mantık gibi pozitif ve dinî ilimleri öğrenmek suretiyle kendini geliştirmiş ve ciddi bir birikim elde etmiştir.[201] Elde ettiği bu birikimini artırmak ve ilmî anlamda derinleşmek için III/IX yüzyıldan itibaren İsmâilî dâîlerin bölgedeki merkezi olan Rey'e gelerek tahsil hayatına burada devam etme kararı almıştır.[202] Burada Emîre Zarrâb ya da Amire Darrab ismindeki Fâtımî dâîsiyle tanışana kadar İmâmiyye Şîası'na olan mensubiyet ve bağlılığının devam ettiğini ancak onunla tanıştıktan sonra İsmailî olduğunu Cüveynî Hasan Sabbah'ın kaleminden Sergüzeşt-i Seyyidinâ'ya atıfla şu şekilde anlatmıştır:

> *"Ben atalarımın mezhebi olan Şia'nın 12 imam kolundanım. Rey'de Mısır Batınîlerinin mezhebinden Emire Zerrab adlıbir kişi vardı. Onunla mezheplerimiz hakkında tartışma yapardık. O daima benim görüşlerimi çürütür, mezhebimi küçük düşürürdü. O sırada benim de inancım kuvvetli değildi Karşı koymama rağmen onun sözleri kalbimde yer ediyordu. Derken Ağır ve tehlikeli bir hastalığa yakalandım. Kendi kendime onun mezhebinin doğru olduğunu söyledim. Fakat aşırı taassubum yüzünden bu düşüncemi kimseye açıklayamadım. Kendi kendime, 'Eğer, Allah,*

---

konumuzla ilgili olan doğru bulduğum taraflarını nakledeceğim." Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 546.

198 Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 546–47.

199 Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, TTK Yayınları, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2018, s. 61.

200 Hodgson, *The Order of Assassins*, p. 43; "Hasan", *İA*, C. V/1, s. 311.

201 Hodgson, *The Order of Assassins*, pp. 43-44. Özaydın, "Hasan Sabbâh", s. 347.

202 Hodgson, *The Order of Assassins*, p. 43. Daftary, *İsmaililer* , s. 476.

geçinden versin, ecel gelirse gerçeğe kavuşmadan öleceğim' dedim. Bende meydana gelen bu inanç değişikliği yüzünden kimsenin müdahalesi olmadan o hastalığı atlattım. Bunun yanında bu Necm Saracc adlı birinden Batınîlerin mezhebi hakkında bilgi istedim. O bana ayrıntılı izah ve açıklamalarda bulunduktan sonra o mezhebin sırlarını öğrendim."[203]

Bu sözleriyle Hasan Sabbah, Emire Zerrab'dan aracılığıyla ve onun konuşmalarının tesiriyle nasıl İsmâiliyye mezhebine geçiş yaptığını böylece anlıyoruz. Mezhebe dâhil olduktan sonra Hasan Sabbah'ın fark edilmesi uzun sürmedi. Irak bölgesinin İsmaili dâîsi İbn Attâş[204] 464 (1072) senesinde Rey'e gelmiş ve burada Hasan Sabbâh ile tanışmıştır.[205] Onun meziyetlerinin farkına vararak ve öncelikli olarak İsfahan'daki İsmaililer dışında kimsenin bilmediği gizli bir karargâha götürmüştür.[206] Burada Hasan'a Halife Müstansır-Billâh'ın yanına Kahire'ye gitmesini ve burada dâîlerin profesyonel bir şekilde tahsil gördükleri Dârülhikme'de İsmâilîlik konusunda derinleşmesini tavsiye etmiştir.[207] Daha sonrasında Hasan Sabbâh, bu tavsiyeye uyarak 469 (1076) yılında önce Azerbaycan üzerinden Meyyafarikin'e gelmiştir. Burada ilim meclislerinde Sünni ulema ile tartışmalara girmiş, İsmaililiğin propagandasını yapmış ve dinin yorumlanması hususunun yalnızca imama ait olduğunu dile getirince bunun üzerine şehrin kadısı tarafından bölgeden uzaklaştırılmıştır.[208] Meyyafarikin'den sonra Musul ve Şam'a geçen Hasan Sabbah, buradan da Sincar, Rahbe, Sayda ve Sûr üzerinden Akkâ'ya ulaşarak buradan deniz yoluyla Mısır'a geçmiş ve nihayet 471 (1078) yılında Kahire'ye ulaşmış ve başdâî Ebû Dâvûd tarafından karşılanmıştır.[209] Burada halife ile görüşüp görüşmediği hususunda kaynaklar farklı şeyler

---

[203] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 547.
[204] Abdülmelik b. Attâş (ö. 487/1094). Detaylı bilgi için bkz. J. van Ess, "ʿAṭṭāš", *Encyclopædia Iranica*, C. III, s. 26; Bernard Lewis, "Ibn ʿAṭṭāsh", *EI²(İng.)*, C. III, s. 725.
[205] Marshall G. S. Hodgson, "The İsma'ili State", *The Cambridge History of Iran*, ed. J. A. Boyle, V. 5 (1968), p. 429.
[206] Daftary, *İsmaililer*, s. 477; Hodgson, *The Order of Assassins*, p. 45. Cüveynî'nin aktarımıyla: *"464/1072 yılında Irak'ta dai olan Abdül'l-Melik Ataş Rey'e geldi. Beni beğenerek dailik naipliğine tayin ettikten sonra Mısır'a Halifeyi görmem için gitmem gerektiğini söyledi. O sırada halife Mustansır idi."* Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 548.
[207] Daftary, *İsmaililer* , ss. 476–77.
[208] Hodgson, *The Order of Assassins*, p. 46; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092), TATAV Yayınları*, İstanbul 2002, s. 215.
[209] Lewis, *Haşhaşîler*, s. 76; Daftary, *İsmaililer* , s. 477.

söylemektedir. İbnü'l Esir Hasan Sabbah'ın Halife ile görüştüğünü ve halifeye *"Senden sonra imamımız kim olacak?"* şeklinde bir soru sorduktan sonra halifenin ona *"Oğlum Nizâr"* yanıtını verdiğini söylemektedir.[210] Cüveynî ise Hasan'ın Halife ile görüşmediğini/görüşemediğini şu ifadelerle söylediğini aktarmaktadır:

> *"Nihayet 471/1078-79 yılında Mısır'a ulaştım. Orada kaldığım yaklaşık bir buçuk yıl zarfında Mustansır'ın huzuruna çıkamadım. Fakat Mustansır, benim orada olduğumu biliyordu ve yanındakilere defalarca beni övdüğünü duymuştum."*[211]

Bizim kanaatimiz ise Hasan Sabbah'ın Halife Müstansır ile görüşmediği yönündedir. Nitekim Cüveynî'nin Hasan Sabbah'ın eserinden yaptığı iktibasları yorumlarken taraflı bir bakış açısına sahip olduğunu, yer yer hakaret ve lanetlemelerde bulunduğunu göz önünde bulundurursak, O'nun hem Şiiliği kötülemek hem de Hasan Sabbah'a olumsuz şeyler isnat etmek için halife ile görüştüğünü ve onun direktifleri ile hareket ettiğini aktarması gerekir. Böylece hem halifeyi ve Hasan Sabbah'ı hem de onların üzerinden Şiiliği kolayca kötüleme şansı elde etmiş olacaktır. Ancak burada kendi yorumunu katmak yerine doğrudan bir iktibas yaptığı düşünüyoruz. Bunların dışında Hasan Sabbah'ın bir süre Kahire'de ikamet etmesine rağmen halife ile nasıl olup da görüşemediği de ayrı bir tartışma konusudur. Nitekim Attaş'ın yönlendirmesiyle oraya eğitim almak için gelmiş bir dainin halife ile görüşememesinin zor bir ihtimal olması gerekir. Kendi ifadesi ile *"Mustansır, benim orada olduğumu biliyordu ve yanındakilere defalarca beni övdüğünü duymuştum."* demesi de şaşkınlık vericidir. Neticede halifenin kendisini övdüğü hususu doğru ise burada kaldığı süre zarfında onunla görüşmemesinin ne gibi bir sebebi olabilir sorusu ile karşı karşıya kalmaktayız. Ya Hasan'ın Mısır'da olduğu süre zarfında Bedr el-Cemalî'nin devlet yönetimini elinde bulundurması ve onu kendisine bir tehdit olarak algılaması sebebiyle Hasan'ı halifeye yaklaştırmamış ya da Hasan'ın Mısır'a gittiği mevzusu uydurmadır. Biz burada Cüveynî'nin[212] aktardığı bir hadise üzere birinci ihtimalin doğru olduğu

---

[210] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s.384.
[211] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 548.
[212] *"O sırada yönetimde gerçek söz sahibi kişi, Mustansır'ın ikinci olarak veliaht tayin ettiği küçük oğlu Musta'lî'nin kayınpederi ve aynı zamanda ordu komutanı olan Emirü'l Cuyuş (Bedr*

kanaatindeyiz. Ayrıca halifenin kendisi hakkında söylediğini iddia ettiği sözlerin doğru olup olmadığını bilmemekle birlikte, şüphe yok ki kaleme aldığı eserinin kendisine tabi olanlar tarafından okunacak olması ve onların kendisinin meşruiyeti sorgulama noktasında şüpheye düşememesi için de ilaveten yazılmış olabilir.

Mısır'da Bedr el-Cemalî ile sıkıntı yaşadıktan sonra bir süre İskenderiyye kalmıştır.[213] Daha sonra Bedr el-Cemali'nin kendisini öldürmek için tetikte beklediğini aktaran Hasan Sabbah, zorla Frenklerin olduğu bir grupla gemiye bindirilip Mağrib'e doğru yola çıkarıldığından bahseder.[214] Bu yolculuk esnasında Cüveynî Hasan Sabbah'ın *"Deniz dalgalıydı. Dalga gemiyi Suriye'ye attı. Orada başıma vakı'a geldi"* şeklinde yazdığını ifade ederek O'nun bu yolculuk içerisinde başından geçen bu hadiseyi kendisini keramet sahibi biri olarak niteleyerek anlattığını belirtir.[215]

Gemi yolculuğu sonrasında Halep'e gelen Hasan Sabbah buradan Bağdat üzeri Huzistan ve nihayet 473/1081 yılında İsfahan'a ulaşmıştır.[216] Buradan Kirman ve Yezd bölgesine geçerek İsmaili Mezhebinin propagandasını yapmıştır.[217] Burada belli bir taraftar kitlesi topladıktan sonra yeniden İsfahan'a dönmüş oradan da çölü geçerek

---

el-Cemâlî) idi. Ben de mezhebin usul ve kaidelerine uyarak Nizar'ın adına davette bulunuyordum. Bu yüzden Emirü'l Cuyuş'un benimle arası iyi değildi." Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 548. Burada Hasan Sabbah'ın henüz hayatta olan meşru İsmaililerin meşru imamı Mustansır adına değil de ondan sonra imam olacak oğlu Nizar adına davette bulunduğunu söylemesi çelişkili ve açıklanmaya muhtaç bir ifadedir. Neticede imam hayattadır. Burada iki türlü ihtimalden bahsedebiliriz. Birincisi: Hasan Sabbah İsmaililiğin merkezi olan Kahire'deki yönetimin imamın elinden çıkarak Bedr el-Cemali'de olması konusunda imamın meşruiyetini sorgulamış ve geleceğini bir sonraki meşru imam üzerinden planlayarak böyle bir faaliyette bulunmuştur. İkincisi ise Hasan Bedr el-Cemali ile başka bir sıkıntı yaşamış ancak bunu Nizar üzerinden anlatmayı tercih etmiştir. Biz birinci ihtimalin daha doğru olabileceği kanaatindeyiz.

[213] Daftary bu dönemde İskenderiyye'nin Kahire yönetimine muhalif olduğunun altını çizerek Hasan'ın İskenderiyye'de kalmasının nedenini Bedr el-Cemali ile yaşadığı çatışmaya bağlar. Daftary, *İsmaililer*, s. 478.

[214] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 548.

[215] "*O, daha önce gemidekilere geminin batmayacağını söylemişti. Aniden şiddetlenen bir rüzgâr çıktı. Gemi parçalandı ve gemideki insanlar büyük bir telaşa kapıldılar. Buna karşılık Seyyid'nâ çok sakin ve olaylardan hiç etkilenmemiş gibi görünüyordu. Biri ona, 'Böyle bir durumda nasıl oluyor da bu şekilde sakin oturabiliyorsun?' diye sorunca o, 'Mustansır daha önce bana olacakları haber verdi. Onun için korkulacak bir şey yok.' dedi."* Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 548.

[216] Daftary, *İsmaililer* , s. 478; Lewis, *Haşhaşîler,* ss. 76–77.

[217] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 548.

Firrim'e[218] ulaşmıştır. Daha sonra Damgan'da[219] üç yıl kaldığını ve burada kaldığı süre zarfında Alamut civarına mezhep propagandası yapmak ve taraftar kazanmak için dailer yolladığını belirtmiştir.[220] Deylem'de bulunan Alamut ve civarının merkezden uzak olması ve bölgenin daha evvel İsmaili davete yabancı olmaması Hasan Sabbah'ın burayı hedef edinmesinin en büyük sebebidir.



[218] Hazar Gölü'nin güney kıyısında yer alan Mazenderan Bölgesinin doğusunda bulunan dağlık bölgede yer almaktadır. Detaylı bilgi için bkz. V. Minorsky (çev.), *Hudud al-'Alam: The Regions of The World A persian Geography*, E.J.W. Gibb Memorial, Cambridge 1982, pp. 135–36, 387.
[219] İran'ın Semnan Bölgesinde Elburz Dağlarının güneyinde yer alan bir şehir. Detaylı bilgi için bkz. Chahryar Adle, "Damgan", *Encyclopædia Iranica*, V. VI, pp. 632–38; Minorsky, *The Regions of The World A Persian Geography*, s. 387.
[220] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 548–49.

II. 2. Nizârî İsmâilîği'nin Yayılması ve Teşkilâtlanması

II. 2. 1. Alamut Kalesi'nin Zaptı

İsmaililik tarihine genel anlamda bakılacak olursa göze çarpan en önemli husus protest tavrın ve merkezi idareye karşı en sert hamlelerin yapıldığı muhalif kanat olarak görürüz. Özellikle Karmatî Hareketinin başlattığı bu sert muhalefet çoğu zaman istila, bozgunculuk ve katliamlarla sürmüştür. Fatimi Dönemine gelindiğinde ise muhalif tavır devam etse de bu aşırılıkçı faaliyetler yerini daha çok kitleye ulaşmak ve güç gösterisinden çok hâkimiyet odaklı bir yaklaşıma bırakmıştır. Bu dönemde eğitim ve kültür faaliyetleri, şehir imar etme gibi unsurlar göz önünde bulundurulmuştur. Şüphe yok ki yapılan atılımların bir medeniyet telakkisinin ürünü olduğu ve hareketin taşralı salt bir protest tavır olmak yerine kentli ve herkes tarafından kabul görebilecek bir hale geldiği/getirildiği aşikârdır. Ancak Fatimilerin güç kaybetmesiyle birlikte X. yüzyılda yaşadığı zirve döneminden uzaklaşmaya başlamıştır. Özellikle Selçukluların teşekkül ettiği dönemde Sünni İslam Dünyası üzerindeki hâkimiyeti yok olma evresine girmiştir. Tam da bu dönemde ortaya çıkan ve İsmaili/Fatimi davaya katılan Hasan Sabbah'ın Kahire'de yaşanan sıkıntıları görmesi üzerine yarı bağımsız bir şekilde hareket etmeye başlamış ve bir süre sonra Alamut Kalesini alarak burada Nizârî İsmaili oluşumunu başlatmıştır. Bu oluşum ılımlı bir şekilde süren İsmaili davasını yeniden sert ve keskin bir hale getirmiştir. Hasan Sabbah, 483/1090 yılında ele geçirdiği Alamut Kalesinde 518/1124 yılındaki ölümüne dek yeni bir dünya görüşü çerçevesinde oluşturulan bir cemiyetin inşası ile uğraşmıştır. Hareketin yayılmasını önce şehirlerde gizli karargâhlar kurarak idealize eden Sabbah, sonrasında bölgede yer alan ele geçirilmesi zor doğal savunma kalelerini ele geçirmek için çalışmış ve nihayetinde başarılı olmuştur. Bunların dışında yeni bir teşkilat oluşumuna giden Hasan Sabbah, düzenli bir ordu oluşturmak yerine hem savunma amaçlı hem de siyasî meşruiyet kazanmak için tertipleyeceği suikastları yapacak bir fedai teşkilatlanması oluşturmuştur.

Alamut Kalesi,[221] İran'nın kuzey bölgesinde yer alan Elburz Dağları üzerinde, Kazvin'in kırk beş kilometre kuzeydoğusunda yer alan korunaklı bir kaledir. İbnü'l-Esîr, Alamut ismini ve hikâyesini şu şekilde aktarmaktadır:

> *"Rivayete göre, Deylem hükümdarlarından biri ava çok düşkündü. Bir gün kartal uçurup peşinden gitti. Kartalın bu kalenin inşa edileceği yere konduğunu gördü. Burayı müstahkem bir mevzi buldu ve üzerine bir kale yapılmasını emretti, kaleye de 'Aluhmût' adını verdi ki, Deylem lisanında kartal eğitimi (talimu'l-ukâb) manasındadır. Bundan dolayı buraya ve civarına 'Tâlekân' denir."*[222]

Cüveynî'nin Alamut kütüphanesinde bulduğu, yazarı bilinmeyen ancak Büveyhî hükümdarı Fahrü'd-Devle adına yazıldığı yazıldığını söylediği *Cil ve Deylem Tarihi* kitabında ise kalenin 246/860-61 yılında Cüstanîlerin[223] bir hükümdarı tarafından yaptırıldığını aktarır.[224]

Hasan Sabbah ilk faaliyetlerini yaptığı ve belli bir taraftar kitlesine ulaştığı bu dönemde Nizamülmülk'ün radarına girmiş ve vezir, damadı Rey Valisi Ebu Muslim Râzi aracılığıyla faaliyetlerini rapor ettirmiş ve tutuklanmasını emretmiştir.[225] Bu takipten kaçmayı başaran Hasan Sabbah bir süre Kazvin'de saklanmış ve buradan Deylem'e dönmüştür.[226] 480/1087 yılında Kazvin'de kaldığı sürede Alamut Kalesi Sultan Melikşah'ın bölge halkının Şii eğilimli olması sebebiyle kalenin idaresini

---

[221] Alamut hakkında detaylı bilgi için bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 588–89; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. 8, s. 444; Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, *Ötüken Neşriyat*, İstanbul 2019, ss. 102–107; Joseph von Hammer, *Haşhaşilerin Esrarlı Tarihi*, *Say Yayınları*, çev. Ahmet Aydoğan, İstanbul 2017, ss. 153–154; Hodgson, *The Order of Assassins*, ss. 73–74, 118; Lewis, *Haşhaşîler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, ss. 80–82; Daftary, *İsmaililer* , s. 484; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri: Selçuklu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 74; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, ss. 218–219; Arayancan, *Hasan Sabbâh ve Alamût*, ss. 37–41; L. Lockhart, "Alamut", *EI^2(İng.)*, C. I, s. 352; Z. Velidi Togan, "Alamut", *İA*, C. I, s. 289; B. Hourcade, "Alamût", *Encyclopædia Iranica*, C. I, s. 797–801; Abdülkerim Özaydın, "Alamut", *DİA*, C. 2, s. 336–337.

[222] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 443.

[223] Deylem'de hüküm sürmüş yerel bir hanedan. Detaylı bilgi için bkz. Manouchehr Pezeshk, "Jostanids", *Encyclopædia Iranica*, C. XV, s. 44–46.

[224] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 588.

[225] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 549; Hodgson, *The Order of Assassins*, p. 48.

[226] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 549; Daftary, *İsmaililer*, s. 479.

Alevî-i Mehdî'ye[227] vermiştir. Hasan Sabbah, başta *Hüseyin Kâinî* olmak üzere *Muhammed Cemal Razi, Ebu'l-Kasım Laricani* ve *İsmail Kazvini* gibi daileri aracılığıyla Mehdî'nin askerlerinin bir kısmını İsmaili mezhebine geçirmeyi başarmıştır.[228] 483/1090 yılının ilk aylarını Alamut'u ele geçirme stratejileri üzerinde yoğunlaşarak geçiren Hasan Sabbah, Alamut kalesinde daha şimdiden birçok taraftar kazanmış ve nihayet 6 Recep 483/4 Eylül 1090 yılında gizlice kılık değiştirip kendini *"Dehhuda"* müstear ismi ile tanıtarak kaleye girmiştir.[229] Bu tarih her ne kadar ele geçirme tarihi olarak sayılmasa da kalede çokça taraftarı olan Hasan Sabbah'ın kaleyi fiilen ele geçirdiğini söyleyebiliriz. Nitekim kaledeki askerlerin ve kale halkının çoğunu kendi safına çeken Hasan Sabbah'ın bu stratejisi sayesinde kaleyi aldıktan sonra kimsenin ona karşı bir karşı hamle girişimi olmamıştır. Kalede bir süre müstear

---

[227] Daftary Alevî-i Mehdî'nin Taberistan Zeydî/Nasiriyye kolunu kuran en-Nasır-Lilhak Hasan el-Utruş'un torunlarından olduğunu belirtir. Daftary, *İsmaililer* , s. 479.

[228] Daftary, *İsmaililer* , ss. 479–80. Cüveynî Hasan Sabbah'tan naklettiği üzere bu mevzuyu şöyle anlatmaktadır: *"Bir defa daha Melikşah adına Alamut Kalesini yöneten Alevî-yi Mehdi'ye bir dai gönderdim. Alamut'ta bazı kimseler mezhebe girmeyi kabul etti. AlevÎ-yi Mehdî, mezhep taraftarlarının hepsini kaleden çıkarıp 'Kale, Sultan Melikşah'a aittir' diyerek kale kapısını sıkıca kapattı. Uzun tartışmalardan sonra onları tekrar kaleye aldı. Ondan sonra kimse onun sözüne güvenerek kaleden dışarı çıkmadı."*Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 549.

[229] Daftary, *İsmaililer* , s. 480. Burada önemli olan bir husus vardır ki harflere, kelimelere rakamsal değer biçen Ebced Hesabı, burada Hasan Sabbah yahut yakınındaki bir kısım çevreler tarafından kalenin ismi olan اله اموت (Aluh Amut) kelimesini Ebced hesabı ile 483 sayısına tekabül ettiğini öğrenmişlerdir. Bu yüzden Cüveynî 6 Receb 483/4 Eylül 1090 yılını Hasan Sabbah ve tabilerinin "uğurlu yıl" olarak adlandırdıklarını ifade etmektedir. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 549; Hodgson, *The Order of Assassins*, p. 49. Bu kelimenin harflerinin Ebced Hesabına göre sayı olarak karşılığı şu şekildedir: ا - 1, ل - 30, ه - 5, ا - 1, م - 40, و - 6, ت – 400 harflerin karşılığı olan sayılar toplandığında 1+30+5+1+40+6+400= 483 yapmaktadır**.** Bunun bir rastlantı olma ihtimalinin yanında mistik ve ezoterik bir yapısı olan Şii/İsmaililiğin, Hurufilik gibi akımların kullandığı Ebced Hesabını Hasan Sabbah'ın da göz önünde bulundurduğunu ve Alamut'a girmek için beklediği ihtimalini de göz ardı edemeyiz. Nitekim bunu bir propaganda aracı olarak kendisine tabi olanları etkilemek, davaya yeni katılanlara bunun ilahî bir mesaj hükmünde olduğunu söylemek kaydı ile de yapmış olabilir. Ebced alfabedeki harflerin öğrenimini kolaylaştırmak ve kolayca akılda tutmak için formülize edilmiş anlamsız kelimelerin ilki ebced olduğu için bu şekilde anılagelmiştir. Bu sistemin Arapça'ya Ârâmîce ve İbrânîce'den geçtiği kabul edilmektedir. Ebced Hesabı hakkında ön bilgi edinmek, harflerin tekabül ettiği sayılar ve kullanım alanları için bkz. G. Weil, "Ebced", *İA*, C. IV, s. 2–3; G.S Weil-Colin, G., "Abdjad", *EI²(İng.)*, C. I, s. 97–98; Mustafa Uzun, "Ebced", *DİA*, C. 10, s. 68–70. Ebced'in tasavvufî ve islamî oluşumlarda kullanımı hakkında detaylı bilgi için bkz. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiye: Harflerin Sırları, Litera Yayıncılık*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul 2015; İmam Gazâlî, *Fedâîhü'l-Bâtıniyye:El-Muztazhîrî (Bâtınîliğin İçyüzü)*, TDV Yayınları, çev. Avni İlhan, Ankara 1993, s. 41–44. Muharrem Mercanlıgil, *Ebced Hesabı*, Doğuş Lft. Şti., Ankara 1960. Ebced'in Türk Kültür ve Mimarîsinde kullanımı hakkında detaylı bilgi edinmek için bkz. İsmail Yakıt, *Türk İslam Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010; Hasan Hüseyin Ballı, *Hurûfîliğin Doğuşu ve Fazlullah Hurûfî*, Hikmet Yayınları, İstanbul 2013, s. 19-35.

ismiyle tanınmadan öğretmenlik yapan Hasan Sabbah'ın daha sonra gerçek kimliği açığa çıkmıştır. Bu süre zarfında Mehdî kandırıldığını anlasa da hem kale de hem de Alamut civarında Hasan Sabbah'ın destekçilerinin fazla olduğunu görünce kaleyi terk etmek zorunda kalmıştır.[230] Hasan Sabbah Mehdî'ye senet niteliği taşıyan bir mektup[231] vermiş ve bu mektubu Reis Muzaffer Mustavfî'ye iletmesini söylemiştir.[232] Böylece kalenin zaptını kan dökmeden üstün bir siyasî/stratejik hamle ile sağlayan Hasan Sabbah, ilk iş olarak kalenin onarım işine yönelmiş, halkın ihtiyaçları nispetinde tarım alanında iyileştirmeler yapılıp olası kuşatmalara karşı uzun süreli savunma yapabilmek amacıyla ambarları geliştirmiştir.[233]

II. 2. 2. Alamut'ta Siyasî Otoritenin Teşkili ve Nizârî İsmaili Teşkilâtlanması

Hareketinin komuta ve idare merkezini Alamut olarak belirleyen Hasan Sabbah, burayı ele geçirilmesiyle birlikte siyasî meşruiyet sağlamak amacıyla Deylem'in birçok bölgesini kendi saflarına katmak için dailerini görevlendirdi. Başta Rudbar olmak üzere davetini kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayan Hasan Sabbah Deylem'de yaşayan özellikle kırsal kesimi hareketine çekmiştir. Bunun dışında Azerbaycan taraflarında ikamet eden ve Abbasîlerin bölgeye geldiği andan itibaren İran coğrafyasında etkin olan Hürremiyye[234] mensupların birçoğunu da hareketine dâhil

---

[230] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 443-444.

[231] Cüveynî bu hadiseyi Hasan Sabbah'tan aktardığı üzere mektubun tam metnini şöyle vermiştir: *"Reis –Allah onu korusu-, Alamut'un bedeli olarak 3 bin dinar altını Alevî-yi Mehdî'ye ödesin. Selam peygamberlerin en seçkinine ve onun evlâdına olsun. 'Allah bize yeter. O ne güzel vekildir.'"* Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 550.

[232] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 549–50; Daftary, *İsmaililer* , s. 480. Reis Muzaffer b. Ahmed Mustavfî, Selçuklu Emirlerinden Emîr-dâd Habeşi b. Altuntak'ın naibidir. Muzaffer Altuntak'ın naibi olana kadar Nizarî olduğunu gizli tutmuş ve herkes tarafından sevilen biri olmuştur. Bunun yanında bir süre sonra Damgan'ın yöneticisi olmuştur. Sultan Berkyaruk döneminde Horasan'ı yönetmek üzere Altuntak'ın naibi olmuş ve ondan Sultan'ı ikna etmesini isteyerek Girdkuh kalesinin kendisine verilmesini istemiştir. İsteği kabul edildikten sonra kale ahalisinin gönlünü kazanmış ve bir süre sonra Nizârî olduğunu açıklayarak kalenin Nizârîlerin eline geçmesini sağlamış ve kaleyi kırk yıl Hasan Sabbah adına yönetmiştir. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 556–57; Daftary, *İsmaililer* , ss. 480, 488–89; Farhad Daftary, "Gerdkûh", *Encyclopædia Iranica*, V. X, p. 499.

[233] Daftary, *İsmaililer* , s. 484.

[234] Şia'nın tesiriyle gelişen aşırılıkçı İranî duygulara sahip Arap ve Türk aleyhtarı fırkalara verilen genel ad. Bu fırka Hürremdîniyye, Mezdekiyye, Bâbekiyye ve Mâzyâriyye, Muhammire gibi isimlerle anılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. El-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, ss. 206–7; Şehristanî, *El-Milel ve'n-Nihal*, ss. 194–98, 230, 324; İmam Gazâlî, *Bâtınîliğin*

etmiştir.[235] Hürremiyye mensuplarını yanına çekmek ve harekete dâhil etmek istemesinin temel sebebinin onların Arap ve Türk karşıtı görüşleri sayesinde hem Abbasî Halifeliğine hem de Selçuklulara karşı verilecek mücadelede onların bulundukları bölgelerden gelebilecek tehlikeyi devre dışı bırakmak şeklinde yorumlayabiliriz. Böylelikle Hasan Sabbah'ın merkezî idareye karşıt tüm görüşleri ve mensuplarını ayırt etmeksizin hareketine dâhil etmek istediği anlaşılmaktadır.

Bu dönemde Nizamülmülk'ün Nizârî İsmaililer karşısında aldığı önlemler Sultan Melikşah'In Emir Yoruntaş ve Emir Arslantaş eliyle Alamut'a düzenlediği askerî müdahaleleri ilerleyen bölümde anlatacağımız için burada yalnızca Hasan Sabbah'ın Alamut merkezli hareketinin siyasî otorite sağlaması ve teşkilatlanmasından bahsedeceğiz.

Alamut merkezli hareketini siyasî bir otoriteye çevirmek isteyen Hasan Sabbah, 484/1091-92 yılında Alamut'un ele geçirilmesindeki en önemli kişi olan daisi Hüseyin Kâinî'yi Kuhistan'da davayı yayma ve buradaki örgütlenmenin tertiplenmesi için göndermiştir.[236] Bölgenin davaya katılması uzun sürmemiş ve nihayetinde Hasan Sabbah burayı kendi adına yönetmesi için bir naib atamıştır. Nitekim Kuhistan belli bir süre sonra İsmaililiğin İran'daki en mühim bölgelerinden birisi olacaktır. Kuhsitan'da İsmaililiğin yayılması ve hâkim olmasının sebebi ise bölgeye Selçuklular tarafından atanan *Gülsarığ* adlı valinin sergilediği olumsuz tutum ve faaliyetler neticesindedir. Vali halka işkence ve zulüm etmiş, ayrıca Samanîler döneminde Horasan emiri olan Simcûrîlerin[237] soyundan gelen ve bölge halkının önderi konumunda olan *el-Münevver*'e de kötü davranmasıyla halkın lideri durumunda olan

---

İçyüzü, TDV, çev. Avni İlhan, Ankara 1993, ss. 7–10; Çubukçu, *Gazzalî ve Batınîlik*, ss. 31–33; W. Madelung, "Khurramiyya", *EI²(İng.)*, V. 5, pp. 63–65; D. S. Margoliouth, "Hurremiyye", *İA*, C. V/1, s. 596–97; Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Hürremiyye", *DİA*, C. 18, s. 500–501; Ebülfez Elçibey, "Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, çev. Muhammet Kemaloğlu, C. 4, S. 8 (2013), s. 23–45; Sebahattin Çelik, "Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15 (2006), s. 95–106.

[235] Daftary, *İsmaililer* , ss. 484–85.

[236] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 553.

[237] IV/X. yüzyılda Horasan'da Sâmânîler adına kumandanlık ve valilik yapan Müslüman Türk ailesi. Erdoğan Merçil, "Simcûrîler", *DİA*, C. 37 , s. 210–11; C. E. Bosworth, "Sīmdjūrids", *EI²(İng.)*, C. IX , s. 612.

bu kişi Hasan Sabbah'ın davetine önderi olduğu halk kitlesiyle beraber katılmıştır.[238] Kuhistan'da İsmaililiğin varlığı Selçuklulara karşı ayaklanan bir toplum hareketi ile sağlanmış ve nihayetinde Tebes, Zûzen, Tûn ve Kâin gibi Kuhistan'ın önemli bölgelerinde de hâkimiyet sağlanmış, hâkim olunan her bölge ve kaleye Hasan Sabbah tarafından naipler atanmıştır.[239] Böylelikle Rudbar ve Kuhistan bölgelerinde Hasan Sabbah öncülüğünde Alamut merkezli hareket yerel bağımsızlığını kazanmanın yanında artık siyasî bir otorite haline gelmiştir. İleride anlatacağımız üzere Sultan Melikşah döneminde Hasan Sabbah'ın başarılı savunması sayesinde Alamut'un düşmemesi ve sahip olduğu kaleler ve bölgelerde kurduğu hâkimiyet Selçuklu İran'ında Alamut merkezli bir yapının müesses hale gelmesini sağlamıştır. Bunun yanında Nizamülmülk suikastı ile de adından söz ettiren bu hareket artık siyasî düzlemde yerini sağlam temeller üzerine bina etmiştir.

Siyasî otoritesini sağlayan Hasan Sabbah müesses yapının sürdürülebilirliği için teşkilâtlanmasını bazı değişikliklerle İsmailî Hiyerarşik Teşkilât yapısı üzerine bina etmiştir. Şüphesiz bu teşkilatlanmanın en önemli katmanını dailer oluşturmuştur.[240] Buna göre İsmaili Teşkilatlanması ve Hasan Sabbah'ın yaptığı değişikler şu şekildedir:

Hasan Sabbah öncesi İsmailî Davetinin Hiyerarşik Teşkilat Yapısı:

1-) İmam: İsmaili inancında en yüksek mertebedeki şahıstır. İmam Cafer es-Sadık'ın büyük oğlu İsmail'in soyundan gelenlerin nass yolu tayin olunduğu mertebedir. Bu mertebeye ulaşmak mümkün değildir. Nitekim Şia'nın ve İsmailiyye'nin temel inanç esası olan Masum İmam kaidesince inanca mensup

[238] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 444; İlhan Erdem, "Büyük Selçuklularda Kent Reisliği", *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine: Mehmet Altay Köymen Armağanı*, ed. Mehmet Ali Hacıgökmen, S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya 2011, s. 140.
[239] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 553.
[240] Bölge yahut kaleleri ele geçirmek için düzenli bir ordu kullanmak yerine hâkim olmak istediği yerlerde taraftar kazanıp siyasî destek alarak içten fetih yoluyla başarıya ulaşmak isteyen bir yapının şüphesiz ki teşkilât mekanizmasının en temel faktörü dailer olmalıdır.

olanların lideri ancak masum imam olabilir. Bunun dışında imam yol göstericidir ve gaybı bilmesinden dolayı mutlak ilim sahibidir.[241]

2-) Huccet[242]: İmamın vekili gibidir. Onun sahip olduğu ilmin ve sırların bir kısmına vâkıftır. Böylece davaya gönül verenlerin İmamdan haberdar olmasına ve sahip olduğu ilmin delaletine olanak sağlar. İmamın toplamda on iki tane Hücceti vardır.[243] Bu sayının on iki olmasının sebeplerini ihtimaller üzerinden daha önce açıklamıştık. Buna göre Farhad Daftary Kadı Numan'dan aktardığı üzere bu bölgeler şu şekildedir: *"El-Arab (Araplar), El-Berber (Berberiler), Er-Rum (Bizans), El-Türk (Türkistan), El-Deylem (lran), El Hazar (Hazarlar), El Hind (Hindistan), El Sinci (Pakistan), el-Zenc (Afrika) , el-Habeş (Habeşistan) , El-Sin (Çin) ve Es-Sekalibe (Hıristiyan Avrupa) şeklindedir."*[244]

3-) Dâîler: Halkı mezhebe davet eden propagandacıdır. İsmililiğin örgütlenmesindeki en önemli figür olan Dailik müessesesi, kendi içerisinde de bir hiyerarşik bir düzen vardır. Buna göre dailer; dâi'd-duât, dâi'l-belâğ, dâî-i mutlak, dâî-i me'zûn, dâî-i mahdûd, dai-i mükelleb olarak önem sırasına göre altı sınıfa ayrılır. Buna göre:

- **Dâi'd-Duât**, *dâî-i ekber* yahut *bab* (kapı) olarak da adlandırılan, Baş Dai'dir. Dai ağının bir nevi yöneticisi konumundadır. Hüccet'e bağlı ve her türlü faaliyetini yürütmek noktasında ona karşı sorumludur.
- **Dâi'l-Belâğ**, bir bakıma dâi'd-duâtın yardımcısı konumundadır. O yerinde yokken baş dai hükmündedir. Merkezden bölgelere iletilmesi gereken mesajları, emirleri ya da hüccetlere gönderilecek sırları gizlilik esasına dayalı bir şekilde ulaştırmaya memurdur. Bu yapılanmanın merkezlerdeki koordinasyon sorumlusu olarak da nitelendirilebilir.

[241] Hamîdüddin el-Kirmânî'nin Râḥatü'l-ʿaḳl adlı eserinden iktibasla Henry Corbin, *Temps Cyclique et Gnose İsmaélienne: Cyclical Time and Ismaili Gnosis*, Kegan Paul International in Association with Islamic Publications Ltd, çev. R. Manheim J. Morris, London 1983, s. 90.
[242] Hüccet delil anlamına gelmektedir. İsmailiyye'ye göre ise İmam'dan sonra gelen ve imamın delili olarak lanse edilen kişi anlamına gelir. Hüccet'in Şia ve İsmailiyye'deki kullanımları hakkında detaylı bilgi için bkz. Marshall G. S. Hodgson, "Hudjdja", *EI²(İng.)*, C. III , s. 544–45; İlyas Üzüm, "Hüccet", *DİA*, C. 18 , s. 451–52.
[243] Ahmed Ateş, "Bâtıniye", *İA*, C. II, s. 341.
[244] Daftary, *İsmaililer* , s. 343.

- **Dâî-i Mutlak**, zü’l-massa adı da verilen bu dai ihtiyaca binaen belirlenen bölgelere atanıp gittiği yerde tam yetkiye sahip olan bir konumdadır. Tâlimatı yalnızca dâi’d-duâttan alır ve yalnızca ona karşı sorumludur.
- **Dâî-i Me’zûn**, dâi’d-duât tarafından ihtiyaç olunan bölgelere gönderilir. Burada yapacağı propaganda faaliyetini, temel esasları dâî-i mutlaktan öğrenir. Bu grubun ise bir alt dalı vardır. Bunlar Me’zun-i Mutlak olarak adlandırılır ve davete yeni katılanlara usul ve yönetmelik göstermekle birlikte onlardan *ahd* ya da *misak* denilen *bağlılık yeminini* almakla görevliydiler.
- **Dâî-i Mahdûd**, dâî-i mahsur olarak da geçen bu dailer dai-i mutlakın başyardımcı olarak görev yaparlar. Propaganda ve başka bir yere tayin edilme noktasında dâî-i mutlaka bağlıdırlar.
- **Dai-i Mükelleb**, bir nevi dai yardımcısı gibidir. Davette bulunma yetkisi yoktur. Görevleri davete dâhil olmaya ehil olabilecek kişileri dai-i me’zun’a çeşitli bahanelerle getirmektir. Avcı köpeği gibi yakalanan avı getirmeye memur olmalarından dolayı bu isimle anılmışlardır.[245] Daima halk arasında faaliyet gösteren bu sonuncu zümrenin mezhep konusunda sahip oldukları bilgiler yanında davet edeceği kimselerin psikolojik durumlarını da çok iyi kavrayan ve gereğine göre hareket eden kişiler olmasına özellikle dikkat edilmiştir.[246]

Davetin tabanını teşkil eden ve hiyerarşide yer almayan iki sınıf vardır. Bunlar:

4-) Mümin, Davete yeni katılmış ve dâî’ye tâbi olmuş kimselere de mümin denmiştir.

---

[245] Ahmed Ateş, “Bâtıniye”, s. 341.

[246] Halm, *The Fatımîds and Their Traditions of Learning*, ss. 56–59; Daftary, *İsmaililer* , ss. 343–50; Marshall G. S. Hodgson, “Dāʿī”, *EI²(İng.)*, C. II, s. 67–68; B. Carra de Waux, “Dâî”, *İA*, C. III, s. 461–62; Ahmed Ateş, “Bâtıniye”, s. 341; Mustafa Öz, “Dâî”, *DİA*, C. 8, s. 420–21. Ayrıca Kirmani’nin İsmaili Teşkilatını detaylı bir şekilde anlattığı bölüm için bkz. Corbin, *Cyclical Time and Ismaili Gnosis*, ss. 90–94.

5-) Müstecib[247], ise Dâîlerin onlara yaptığı çağrıya olumlu yanıt veren kişiler için kullanılır.[248]

Gerek Fatımilerin gerekse Hasan Sabbah ile birlikte gelişen Nizârî İsmaili davetin yayılması ve kamuoyu oluşturması açısından en mühim figür olan dailer, yaptıkları propagandayı belli bir metodoloji izleyerek gerçekleştirmişlerdir. Buna göre davetin yapılacağı bölgede dâîlerin gözlem yaparak nasıl bir metot uygulayacaklarını belirlemeleri noktasında; halkın genel yapısı, iktisadî durum, merkezî idarenin bölgedeki yaklaşımı, inanç düzeyi ve yönelimi gibi hususlar önem arz etmiştir. Bunun dışında dâîlerin davet usullerini Gazzali şöyle vermiştir:

- **Teferrüs**[249]**:** Mana olarak; olacak şeyi ferasetle önceden anlayabilmek, anlamındadır. İsmaili daileri ilk olarak davet edecekleri kimseleri seçmek noktasında gözlem yaparak kimlerin davet edilmeye uygun olduklarını belirlemişlerdir. Burada kişinin yönelimlerine göre bir diyalektik seçmişlerdir.
- **Te'nîs**[250]**:** Bir şeyi ya da kimseyi uygun hale getirmek manasındadır. Teferrüs aşamasında belirlenen kişiyle irtibat kurduktan sonra bu aşamada yakınlık göstererek sevdiği şeyleri ona yaranmak için yapmak suretiyle davet edilen kişinin dostluğu kazanılır.
- **Teşkîk**[251]**:** Şüpheye düşürme, şüphelendirme manasına gelir. Dostluğu kazanılan kişi bu evrede inancı hakkında bildikleri üzerine şüpheye düşürülür. Özellikle Kur'an'daki müteşâbih[252] ayetler üzerinden giderek kişiyi sorgulamaya ve bunun sonucunda kişinin merakını gidermek için daiye başvurması sağlanır.

247 Kabûl olunmuş manasına gelmektedir.
248 Daftary, *İsmaililer* , s. 344.
249 Sezme, anlar gibi olma manasındadır.
250 Alıştırmai alıştırılma manasına gelmektedir.
251 Şüpheye düşürme, şüphede bırakma, manasına gelmektedir.
252 Mâna yönünden birden fazla ihtimal taşıdığı için anlaşılmasında güçlük bulunan lafız veya ifade.

- **Ta'lîk**[253]**:** Şüpheye düşürülen kişinin inancını etkileyecek hususları daiye sormak için geldiğinde dainin şüpheye düştüğü şeyin açıklamasına ve bu açıklamayı anlamlandırabilmeye henüz malik olmadığını belirterek kişide *yetersizlik hissi* uyandırarak kendine ve dolayısıyla davaya bağlamaya çalışılır.
- **Rabt**[254]**:** İnancını sorgulayan kişide oluşturulan yetersizlik hissi dışında hadiselerin batınî yönünün olduğu ile ilgili kişi şüpheye düşürülür. Bunu da ancak sırlara erişirse anlayabileceği söylenir. Böylelikle kişi mezhebe bağlanır ve asla bozamayacağı bir yemin ettirilir.
- **Tedlîs**[255]**:** Yemin alınan kişiden mezhebin gerçek yüzü gizlenir. Sapkın düşüncelerinin olduğunu merkezî idare ve halife tarafından uydurulan şeyler olduğu, aslında böyle olmadığı kişiye anlatılır. Ayet ve hadislerin zahirî manalarının kişiyi ilerletemeyeceği işin aslının batınî manada olduğu kişiye idrak ettirilir. Bu manlar ve sırlar kişiye hemen verilmez. Böylece kişi davaya ve mezhebe daha çok bağlanır.
- **Telbis**[256]**:** Bu sayede öğrendiği şeylerin doğruluğuna kani olur.
- **Hal'**[257]**:** Bu seviyeye erişen kişi üzerinden amel noktasındaki şer'î hükümler kaldırılır. Böylece kişinin yükünün hafiflediği ve artık batınî görüşlere haiz olabileceği telkin edilir.[258]

Hasan Sabbâh'ın Teşkilat Yapısı ve Hiyerarşisi:

İran İsmaililiği Nizâr-Mustali ayrılığına kadar Hasan Sabbah öncülüğünde devam etmiştir. Ancak bu ayrılıktan evvel de Hasan Sabbah'ın mezhebin teşkilatlanmasında bir kısım değişikliklere gittiğini bilmekteyiz. İleride bahsedeceğimiz İsmaili akidesine ve yapılanmasına "*ed-Davet-i Cedîde*" adı altında yeni bir metodolojik yaklaşım getiren Hasan Sabbah'ın teşkilat yapısını da değişitirdiğini görmekteyiz. Bunun yanında teşkilatlanmada yaptığı değişikliklerin

[253] Ertelemek, sonraya bırakmak manasındadır.
[254] Bağlama, bağlanma anlamına gelmektedir.
[255] Bir şeyin kusurunu gizlemek; hile manasına gelmektedir.
[256] Hile yoluyla doğru görünmek suretiyle gerçeği farklı türde göstermek manasındadır.
[257] Hal' mana olarak sıyrılmak, kurtulmak anlamındadır.
[258] Gazâlî, *Bâtınîliğin İçyüzü*, ss. 14–19; el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, ss. 230–41.

kale merkezli idare edilen yeni yapının ihtiyacına binaen yaptığını da söylemeliyiz. Hasan Sabbah'ın teşkilat yapısını Ahmet Ocak şu şekilde aktarır:

*"1-) **Şeyhu'l-Cebel:** Sayıları yedidir. Nâibu'l-İmam ve yeni davetin reisi onlardır. Hasan Sabbah, kendisini "Reisu'd-Davet" olarak vasıflandırmıştır.*

*2-) **Büyük Dâîler:** Bunların sayıları üçü geçmezdi. Hasan Sabbah, âlemi üçe ayırmıştı ve her birinin başına bunlardan birini geçirmiştir.*

*3-) **Dailer**: Bunlar önce Kahire'deki medresede ilim tahsil eder, sonra da davetin esrarını öğrenmek için Alamut'a gelirlerdi.*

*4-) **Yoldaşlar (Refikler):** Bunlar mezhebin usulünü bilen fakihler ve mezhebin muhafazasında görev alan ilim sahipleridirler.*

*5-) **Fedailer:** Bu şahıslarda mezhebin sırlarını bilme şartı aranmaz. Vazifeleri, reislerinin emrinde düşmanları öldürmede hizmet görmektir. ·*

*6-) **el-Lasikun**: Bunlar davete intisap eden insanlar olup, dai veya fedai değildirler. Daveti neşretme hakları yoktur.*

*7-) **el-Müstecibun**: Bunlar yeni inanmaya başlayan insanlar olup, Bâtınî akidelerini fazlaca bilmezler."*[259]

Görüldüğü üzere Hasan Sabbah'ın yeni oluşumunda hiyerarşik açıdan bir değişim yoktur. Ancak Alamut merkezli hareketin belki de en önemli unsuru olan fedai yapılanması bu süreçte ortaya çıkmıştır. Hasan Sabbah öncesi İsmaili davetin Fatimilerin kuruluşunda oynadıkları rol açısından düşünürsek en önemli teşkilatı dailiktir. Ancak burada devlet teşekkülünden çok kaleler aracılığıyla hücre tipi bir yapılanma mevcut olduğundan düzenli bir ordu yerine fedailik tercih edilmiştir. Hasan Sabbah'ın stratejisinin bu yönde olmasının Selçukluların askeri gücünden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bunun yanında böyle bir hamlenin zaman ve mekân açısından yapıldığı da söylenebilir. Düzenli ve güçlü bir ordu karşısında bu kadar kısa zamanda bir devlet kurmak elbette zor olacaktı. Ayrıca İran'ın coğrafî şartları da göz

---

[259] Hasan İbrahim Hasan'ın "*Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımiyye*" adlı eserinden iktibasla Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s. 216.

önünde bulundurularak düşünülürse stratejik açıdan doğru bir hamle olduğu da görülür. İsmaililiğin dailer aracılığı ile sürdürdüğü yayılmacı politikası bu dönemde sürmüş ve Hasan Sabbah taraftarlarını bu sayede kazanmıştır. Nitekim toplumun kültürel dinamikleri ve hususan sahip oldukları mizacı çok iyi süzen, kısacası sosyolojik unsurları ön planda tutarak hareket eden bir yapının kısa sürede arzu ettiği başarıya ulaşması da kaçınılmazdır.



II. 3. Hasan b. Sabbah'ın Öğretisi

İsmaili Davetin salt bir protest kavga olmadığı ve çeşitli doktrinlerin kuşattığı Şia'nın gelişim sürecinde, gerek askiyon gerekse farklı düşünceler çerçevesinde ayrı bir kol olarak teşekkül etmiştir. Bu gelişim sürecinde imamet ve evren anlayışları gibi hususlarda farklı bir bakış açısıyla yeni öğretiler geliştirilmiştir.

Nizârî-Mustali ayrımıyla birlikte yeni bir sürece giren İsmaililik birçok kola ayrılmakla birlikte konumuz itibariyle bizim esas olarak ele aldığımız husus olan Nizârîlik çerçevesinde Alamut merkezli Nizârî İsmaililiktir. Hasan Sabbah'ın kurmuş olduğu bu yapıyı incelerken onun dünya görüşü ve öğretisini ele alacağız. Ancak konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Alamut öncesi dönemde İsmaliliğin genel doktrinel yapısına değinmekte fayda olduğunu düşünmekteyiz.

İsmâilîliğin ortaya çıktığı II/IX. yüzyılda, doktirinlerin en çok göze çarpan hususu olan hadiselerin zâhirî[260] boyutlarını te'vil[261] metodu kullanmak suretiyle bâtınî boyutunu ortaya koyma gayreti üzerine kurulu bir tellakileri vardır.[262] Bu sebeple İsmâiliyye çoğu kez Bâtıniyye olarak isimlendirilmiştir.[263] Bu düşünce sitemine göre nassların[264] görünen, herkesçe bilinen yani zahirî manalarının yanından bir de yalnızca ehil[265] kişilerin görebildiği/idrak edebildiği görünmeyen ve asıl anlam

---

[260] Mana olarak açık, berrak, âşikâr olmuş gibi anlamlar taşır. Detaylı bilgi içi bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, "Zâhir", *DİA,* C. 44 , s. 85–87.

[261] Tev'il, döndürmek; sözü iyice inceleyip varacağı mânaya yormak; bir şeyi amaçlanan son noktaya ulaştırmak anlamlarını taşımakla birlikte ıstılahî olarak nasslarda (ayet ve hadislerde) geçen bir lafzı bir delile dayanarak aslî mânasından alıp taşıdığı muhtemel mânalardan birine nakletmek anlamına gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Te'vil", *DİA*, C. 41, s. 27–28.

[262] Bâtın, gizli olan; bir şeyin iç yüzü (görünmeyen yüzü) anlamına gelmektedir. Avni İlhan, "Bâtıniyye", *DİA*, C. 5 , s. 190–94.

[263] Şehristanî, *El-Milel ve'n-Nihal,* ss. 256–58; El-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 221; Gazâlî, *Fedâîhü'l - Bâtıniyye / El - Muztazhîrî (Bâtınîliğin İçyüzü)*, s. 7; Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, ss. 305, 309; Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, ss. 64–65.

[264] Sarihlik (açıklık), kat'îlik manasına gelen nass sözcüğü, ıstılahî anlamda kullanıldığında bir hükmü Kur'an ayetlerine ve Hz. Peygamber'in sünnet/hadislerine göre kaynak göstermek anlamına gelir. Detaylı bilgi için bkz. Hacı Yunus Apaydın, "Nas", *DİA*, C. 32 , s. 391–92; A. J. Wensinck – J. Burton, "Nass", *EI²(İng.)*, C. VII , s. 1029. İsmaililerin imamet hususunda nassları ne şekilde yorumladıkları hakkında detaylı bilgi için bkz. Gazâlî, *Bâtınîliğin İçyüzü*, ss. 81–89.

[265] Burada kastedilen İmam'dır. İsmaililerin batınî tev'illerin yalnızca İmam tarafından yapılabileceği ve ancak onun bildirdikleri/izin verdiği kişiler tarafından uygun kişilere (mezhebe davet edilen) arz edilebileceği anlatılmak istenmiştir.

olarak nitelenen batınî manaları vardır. İsmaili düşünce sistemine göre: *Peygamberlere gönderilen ilahî kitaplar ve bu kitaplar çerçevesinde oluşan şeriat değişebilmekte ancak hadiselerin bütününün ve esrarının saklı olduğu batıni hususlar asla değişmemiş ve değişmeyecektir* şeklindedir. Buna göre hadiselerin batıni yönünü kavrayabilmek için *"sâlikin"*[266], bağlı olduğu imamı ne denli özümsediği ve bununla birlikte kendini manevi anlamda ne şekilde geliştirdiğine bağlıdır. Âsıla yani batına ulaşmak için İsmaili öğretisinin batıni manaya ulaşma yöntemi ve şeriatın manasının hakikatlarine yegâne eriştirici olarak görülen tev'ile başvurmak iktiza eder. Burada kişinin herşeyini tev'il yolu ile batınî anlamlarla yoğurarak özümsemesi hedeflenir ve böylece kişinin hakiki manasına ulaştığı şeriatın zahiri manaları üzerinden kalkmış olur. [267]

İsmaili düşünce hafr ve sayılara gizemli ve ulvî (hurufî) manalar yüklemek suretiyle mukaddes ve peryodik bir tarih anlayışı (devrî tarih)[268] çerçevesinde evren anlayışını (kozmoloji) keşif ve ilhama (gnostizm) dayandıran bir sistem üzerine kurgulamıştır.[269] Buna göre Allah'ın "kûn" (كن) yani *"ol!"* emri ق (kâf) ve ن (nûn) harfinden oluşur hakikatinden yapılan Bâtıni tev'ile göre bu kelimenin müennesi (dişil) olan كنى (kûnî) kelimesi ile bu emrin sonucu olarak ortaya çıkan ve müzekker (eril) olan قدر (kader) kelimesi üzerinden bir ilke ortaya konmuştur. Buradan ortaya çıkan harfler belli manalara delalet etmektedir.[270] Buna göre bu iki kelimenin harfleri

---

[266] Bir yola giren, bir yolda giden anlamına gelen sâlik, aynı zamanda tasavvuf terimi olarak bir öndere (mezhep/tarikat) bağlanan (tarikata giren) kişi manasına gelmektedir. Burada ikinci anlamda kullanılmıştır.
[267] Mustafa Öz, Mustafa Muhammed Eş-Şek'a, "İsmâiliyye", *DİA,* C. 23 , s. 129
[268] İsmailiyye göre her devrin yeni bir başlatıcısı vardır. Bu yüzden devrî tarih anlayışı benimsenmiştir. *"Bir devirde bir peygamber ve onu yediye tamamlayan altı imam bulunacağı, böylece devrin tamamlanmış olacağı şeklindeki devir inancı."* Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, s. 413. Bu anlayış Ubeydullah dönemiyle birlikte değişmiştir.
[269] Farhad Daftary, "İsmailîler Arasında Entelektüel Hayat: Bir Özet", İslâm'da Entelektüel Gelenekler, çev. Muhammet Şeviker, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s. 111–117; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, İnsan Yayınları, çev. Salih Şaban, İstanbul 2000, s. 333-337.
[270] Bu sisteme göre Allah herşeyin ötesinde olan Mutlak Varlık olarak gösterilmiştir. Her türlü sıfat ve isimden de münezzehtir. Ezeli ve ebedi olması O'nu bir kalıba sokmak olacağından bu sebeple Ezeli ve Ebedi de değildir. Onlara göre Allah'ın yarattığı ilk şey akıldır. Böylece münezzeh olduğu sıfatların tamamı ilk yarattığı şey olan akılda bulunması gerekir. Bu sıfatları taşıması hasebiyle akla yükledikleri mana çok büyüktür. İsmailiyye'ye göre harekete geçen herşeyin harekete geçmesini sağlayan kışkırtıcı güç akıldır. Ayrıca yaratıcı dışında herşeyin varlık sebebi de akıldır. Akıldan nefis zuhur (ortaya çıkma) etmiştir. Felekler (âlemler), yıldızlar

Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Muhammed ve son olarak da beklenen Mehdî'ye nispet edilmiştir. Devrî tarih anlayışlarında ise nâtık[271], vasî/sâmit/esas[272] imam şeklinden müteşekkil bir sistem vardır. Nâtık peygamber, vasî ise onun varisi ve şeriatının devam ettiricisi mahiyetindedir. Natık (peygamber) ona bildirilenin (vahyin) zahirî manalarını belirtip ortaya koymakla yükümlüdür. Vasi ise batıni manalarını ortaya koymakla mükelleftir. Böylece bu inanç sisteminde vasî daha üstün bir mertebeye sahip olmuştur. İsmailiyye'ye göre natık-vasi sıralaması şu şekildedir: *"Hz. Âdem'in vasisi Hz. Şît, Hz. Nûh vasisi Sâm, Hz. İbrâhim'in vasisi Hz. İsmâil, Hz. Mûsâ'nın vasisi Hz. Hârûn ve Hz. Îsâ'nın vasisi Şem'ûn es-Safâ'dırr. Hz. Muhammed'in vasisi ise Hz. Ali'dir. Hz. Ali'den sonra ise sırayla Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Hz. Zeynelâbidîn, Hz. Muhammed el-Bâkır, Hz. Ca'fer es-Sâdık ve İsmâil b. Ca'fer ve Muhammed b. İsmâil gelmektedir. Onun vasisi ise Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh, ondan sonra Abdullah'ın oğulları Ahmed, Mahmûd ve son olarak Ubeydullah el-Mehdî'de sonlanmaktadır."*[273] Yedi sayısına atfedilen ulvî mana neticesinde İsmailiyye'nin yedinci imamı olarak sayılan Muhammed b. İsmail gayb imam sayılmış ve bu sebeple tüm batıni manaları kuşatan mehdî olarak geri döneceğine ve varolan şer'i düzene son verip kendi şeriatını getireceğine inanılmıştır. Bu itikadî mevzu İsmailiyye'nin ilk döneminin imamet nazariyesinin temelini teşkil etmiştir. Böylece imam sayısı yedi ile sınırlandırılmıştır. Ancak Fatimilerin kuruluşu esnasında hareketin lideri Ubeydullah el-Mehdî'nin yaptığı reform neticesinde imamet

---

ve tüm bunların yaptığı hareketler; nefsin, aklın gelişmesini tamamlayarak ergin hale gelmesine duyduğu arzu hasebiyle oluşmuştur. Feleklerin nefsin aracılığıyla ortaya çıkan hareketlerinden elementler; rutubet, kuruluk, soğukluk ve ılıklık şeylerin birbirine katılarak da; hava, su, ateş ve toprak gibi birleşik cisimler hâsıl olmuştur. Madenler, bitkiler ve hayvanlar da bu cisimlerdendir. Şehristanî, *El-Milel ve'n-Nihal,* ss. 256–60; İsmail Taş, *İhvân-ı Safâ'da Felsefe ve Din Münasebetleri*, Palet Yayınları, Konya 2012, s. 68-87.

271 Konuşan, söyleyen, beyan eden; idrak eden gibi manalara gelmektedir. Devrî tarih üzerine kurulan İsmâilî düşüncesi sisteminde ise; her yeni devreyi/dönemi başlatan peygambere verilen isimdir.

272 Vasî, vasiyet edilmiş kişi manasına gelir. Ancak Şii/İsmaili düşüncede Peygamberin hayatta iken yetki ve salahiyetlerini ileriye dönük olarak kendisine devrettiği kimse manasına gelir. Sâmit ise susan kimse anlamına gelir. İsmailiyye'de yine vasi anlamında kullanılır. Natık şeriatın zahirini anlattığı için konuşan olur bu sebeple samit kelimesi vasi olan imamın bir nevi batın yönünü uhrevî manada karşılamak için kullanılmıştır. Esas ise bilindiği üzere asıl, temel; doğruluk ve gerçek anlamındadır. Varlığın anlamının mutlak ölçüde batında gizli olduğunu ve bu ilme/bilgiye sahip yegâne kişinin imam yani vasi olduğu düşünüldüğünde esas tabirinin imam için kullanılması uygun olur.

273 Gazâlî, *Bâtınîliğin İçyüzü*, ss. 25–27.

konusundaki görüş değişmiştir. Ubeydullah, İsmail'in babasından önce ölmesinden dolayı imametin diğer oğlu Muhammed'e geçtiğini ve onun nesli ile kesintisiz bir şekilde kendisine ulaştığını belirtmiştir.[274]

Hasan Sabbah ile birlikte gelişen yeni İsmaili Doktrini yahut yaygın ismi ile *"ed-da'vetü'l-cedîde"* ise Şîa'da varolan eski ta'lim doktrininin yeniden formüle edilmiş halidir diyebiliriz. Bu öğreti Fâtımî İsmâilîliği'nden bir kısım farklılıklar arz etmektedir. Hasan Sabbah'ın kaleme aldığı *"el-Fuṣûlü'l-erbaʿa"* adlı risalede bu yeni öğretinin esasları anlatılmıştır. Hasan Sabbah'ın bu risalesi dönem kaynakları içerisinde yalnızca Şehristanî'nin *"el-Milel ve'n-Nihal"* eserinde bulunmaktadır. Bundan sonra yapılan tüm çalışmalarda *"el-Fuṣûlü'l-erbaʿa"* bu eserden iktibasla verilmiştir. Biz de çalışmamızın seyri açısından burada kısaca vermeyi uygun gördük. Buna göre:

1-) Hasan Sabbah, ilk olarak yaratıcı hakkında nasıl bilgi sahibi olunacağını aktarıyor. Buna göre yaratıcıyla ilgili olarak mutlak bilgi sahibi olmanın iki yolu vardır. Birincisinde mutlak bilginin akıl ve mutalimin (öğretici) eğitimi olmadan gelişen bir sınavın sonucunda ortaya çıkan bilgi, ikinci yol ise herşeyi kuşatan aklın seçilmiş imamda (imam-ı sadık) vücut bulmuş halinden öğrenmek suretiyle ulaşılan bilgidir. Bu manada Hasan Sabbah'ın yeniden tanzim ettiği öğretiye göre ikinci yol doğru yoldur. Çünkü birinci yoldaki bilgi yaratıcı tarafından iletilmeyen bir bilgiyi ihtiva eder. Böylece kişi doğru yolda olmadığı gibi başka bir düşüncenin esiri olur. Seçilmiş imamın verdiği/öğrettiği bilgi ise mutlak bilgidir.

2-) Bu fasılda öğretinin kişinin idrakinde sağlamlaştırılması amaçlanarak mutalimin (öğreticinin) gerekliliği ve seçimi üzerine *"İlk kez, bir mürşide, öğretmene başvurma gereksinimi tanıyıp onlardan herhangi birine tutunmak yeterli midir? Yoksa gerçek bir öğretmen seçimi yapmak mı gereklidir?"* şeklinde bir soru soruluyor. Buradaki amaç kişinin doğru tercih yapmasıdır. Yani Sünni yahut diğer fırkalarda belirtilen bilginin öğrenilmesi/öğretilmesine bir nevi reddiye hükmündedir.

[274] Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, ss. 29–33.

3-) Hasan Sabbah bu fasılda da bir soruyla doktrinini devam ettiriyor. Buna göre kişi, *"İlk kez bir mürşidin gerekliliğini ortaya koyup kendisinden hemen eğitim almak için ilk fırsatta onu bulmalı ve onu üstad tanımalıdır. Yoksa tersine ilk gelmiş olan yani gerçek kimliği bilinmeyen ve doğruluğu iyi anlaşılmayan bir adamın yanında eğitilmek mümkün olur mu?"* şeklinde bir soru soruyor. Burada kimlik/nesep hususu Sünni Halifelere ve On iki İmamcı Şiilere yapılan bir gönderme yahut reddiyedir. Nitekim daha önce de söylediğimiz gibi Natık-Vasi esası çerçevesinde seçilmiş imamın soyundan (Hz. Ali'nin soyundan olup Hüseynî koldan gelen ve İsmail b. Cafer'den devam eden soy) gelmeyen birinin mutalimliği (öğreticiliği) bu düşünceye göre hak değildir.

4-) Son fasılda ise Hasan Sabbah insanlığı iki kola ayırıyor. Buna göre birinci kol, yaratıcı hakkında mutlak bilgi sahibi olabilmek için bir mutalimin (öğretici) süzgecinden yahut tedrisinden geçmeyi bilen yahut kabul edenlerden oluşur. İmam-ı sadık olan öğreticinin onun yaratıcı tarafından seçilmiş olduğuna inanıldıkları (ya da doğruluğu saptandığı) vakit ondan talim görmenin zorunluluğunu kabul etmelerine yöneliktir. İkinci kol ise başlarındaki kişinin/kişilerin nesebine ve niteliğine bakmadan imamlığını/öğreticiliğini kabul edenlerdir. [275]

Sonuç olarak bakıldığında Şehristanî'nin Hasan Sabbah'ın *Talim Öğretisini* anlattığı dört faslın temelinde "*kutsal olan bilginin ancak ve ancak sadık bir öğreticiden öğrenilebilirliğine"* dayanan bir iddia olduğu görülmektedir. Bahsi edilen öğreticinin ise muhakkak surette Allah tarafından belirlenen, asrın İsmâilî İmamı olması gerektiği şeklinde bir sonuç çıkmaktadır.

[275] Hasan Sabbah'ın "el-Fuşûlü'l-erbaʿa" adlı dört maddeden oluşan doktrinin tamamı için bkz. Şehristanî, *El-Milel ve'n-Nihal*, ss. 260–66. Ayrıca bu eserden iktibasla yapılan çalışmalarda nasıl incelendiği hakkında bkz. Hodgson, *The Order of Assassins*, ss. 54–56; Daftary, *İsmaililer*, ss. 514–18; Kaygusuz, *Hasan Sabbah ve Alamut*, ss. 46–59.

II. 4. Hasan b. Sabbah'ın Ölümü

Hasan Sabbah, 6 Recep 483/4 Eylül 1090'da ele geçirdiği Alamut Kalesinde yaklaşık 35 yıl Nizârî İsmailîlere liderlik yapmıştır. Bu süre zarfında kaleden dışarı hiç çıkmamış, burada; ibadet etmekle, kitap okumakla ve sahip olduğu dünya görüşüne yönelik ilmî çalışmalar yapmakla meşgul olmuş, inancından taviz vermeden yaşamıştır. Hasan Sabbah, bu uğurda iki oğlunu da öldürtmüştür. Nitekim onun Alamut'ta sürdüğü hayat hakkında Cüveynî şu ifadelere yer vermiştir:

> *"Hasan-ı Sabbah'ın, birinin adı Üstad Hüseyin olan iki oğlu vardı. O sırada Alamut kalesinde bulunan Zeyd Hasanî dedikleri bir Alevî de gizliden gizliye kendi adına davette bulunuyor, Hasan-ı Sabbah'ı devirmeye çalışıyordu. O, önce Ahmed Dunbaverdî'ye Kuhistan dai'si Hüseyin Kainî'yi öldürttü ve o cinayeti Üstad Hüseyin-i Sabbah'ın üzerine attı. Onun üzerine Hasan-ı Sabbah'ın emrine uyarak Ahmed Dunbeverdî ile kendi oğlu Üstad Hüseyin'i öldürdüler. Fakat bir yıl sonra Hasan-ı Sabbah işin aslını öğrenince Alevî'yi sahip olduğu tek oğluyla birlikte öldürttü."*[276]

Hasan Sabbah'ın hâkimiyet telakkisi aynı zamanda katı kuralları olan bir yapı üzerine bina edilmiştir. Cüveynî'nin belirttiğine göre *"koyu sofuluk, nefse hâkimiyet, doğruluktan şaşmama ve hatadan uzak durma"* esasları üzerine kurulu bir yönetim sergilemiştir. Onun hâkimiyeti döneminde kimse açıktan şarap içememiş, müzik aletleri çalamamıştır. Şarap içmekle suçlanan diğer oğlu Muhammed'i de öldürtmüştür.[277] Hasan Sabbah'ın iki oğlunu da öldürtmesini Hammer şöyle açıklar: *"İki oğlunun infazıyla büyük üstat şeklen ibadet ve iç disiplinin kurallarına itaatsizliğin intikamının hem sırlara aşina olmayan avama hem müntesiplerine kanlı bir misalini vermiş oldu."*[278] Hasan Sabbah'ın iki oğlunu da öldürmesi, lideri olduğu kitlenin koşulsuz itaatini sağlamaya yönelik bir uygulama olduğu kanaatindeyiz.

---

[276] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 557.
[277] Cüveynî Hasan Sabbah'ın iki oğlunu da öldürmesi hakkında şöyle bir yorum yapmıştır: *"O, iki oğlunu da katlederken, belki de oğullarına iyi bir gelecek hazırlamak için çalışmadığını herkese göstermek istemiştir."* Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 557-558.
[278] Hammer, *Haşhaşilerin Esrarlı Tarihi*, s. 177.

Nitekim en yakınlarını dahi böyle bir cezaya çarptırması, koymuş olduğu katı kuralların yalnızca yönettiği kitleye yönelik uygulanmadığını aynı zamanda kendisi ve yakınları içinde geçerli olduğunu göstermek için yapmış olmalıdır.

Hasan Sabbah, siyasî faaliyetlerinin merkezi olan Alamut'ta ikamet ettiği süre boyunca yetiştirdiği dailerle yeni bölge ve kalelerede hâkimiyet sağlamış, fedaileri aracılığıyla da hâkim olduğu bölgelerin güvenliğini sağlamıştır. Düzenli bir orduya sahip olmadan müstahkem bölge ve kalelerde hâkimiyet sağlayarak varlığını idame ettiren bir oluşumla adeta Selçuklu ülkesinde özerk bir statüye sahip olan Alamut merkezli Nizârî İsmaili yapısını oluşturmuş ve 518/1124 senesine kadar buradan kurmuş olduğu Nizârî İsmaili teşkilatını yönetmiştir.

Hasan Sabbah Rebiülahir 518/Mayıs 1124'te hastalanmış ve bu yüzden yerine bir halef etmek zorunda kalmıştır. Lemeser Kalesi'ni[279] uzun yıllardır yöneten Kıyâ Buzurg Ummid'e (518-32/1124-38)[280] bir adam göndererek onu Alamut'a çağırmış ve halef tayin etmiş ve 6 Rebiülahir 518/23 Mayıs 1124 Çarşamba gecesi ölmüştür.[281]

---

[279] Hazar Denizi'nin güneyinde yer alan Elbruz Dağları'da yer alır.

[280] Alamut Nizârî İsmaililerinin ikinci hücceti. Detaylı bilgi için bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 560–62; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 418; Hodgson, *The Order of Assassins*, pp. 99–120; Lewis, *Haşhaşîler,* ss. 110–16; Hammer, *Haşhaşilerin Esrarlı Tarihi*, ss. 181–95; Daftary, *İsmaililer* , ss. 521–37; Arayancan, *Hasan Sabbâh ve Alamût*, ss. 85–86.

[281] *"518 yılının Rebiyülâhır ayıda (Mayıs-Haziran 1124) Hasan-ı Sabbah hastalandı. Lammasar'a bir adam gönderip Bozorg Ümid'i çağırarak onu kendine halef tayin etti. Dihdar Ebu Ali Ardistani'yi sağında oturtup onu propaganda (davet) işinin başına getirdi. Hasan-ı Âdem-i Kasranî'yi sol tarafına, ordu komutanı (sâhib-i ceyş) Kiya Bu Cafer'i de önüne oturttu. Onlara, eğer imam gelir, ülkesinin başına geçmek isterse, onun yanında yerlerini almalarını vasiyet etti. Sonra 6 Rebiyülâhır 518 yılı (23 Mayıs 1124) Çarşamba gecesi Allah'ın ateşini ve cehennemini boyladı."* Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 560.

III. BÖLÜM

HORASAN SELÇUKLULARI'NIN HASAN B. SABBAH DÖNEMİNDE İRAN'DA NİZARİ İSMAİLİLERLE MÜCADELELERİ

III. 1. Sultan Alparslan Dönemi

III. 1. 1. İsmâilîlerin Selçuklu Ülkesindeki İlk Faaliyetleri ve Nizâmiye Medreseleri'nin Açılması

Horasan Selçuklularının (429/1038-552/1157) kurulmasından akabinde Şii Büveyhilere (320/932-454/1062) son vermesiyle İran Coğrafyasına hâkim olmaları Sünni İslamın Şii unsurlara karşı yeniden güçlü bir duruma gelmesini sağlamıştır. Sünni İslam dünyasının askerî bir güce kavuşmasıyla birlikte Fatımilerin (296/909-566/1171) İsmailî örgütlenmesinin gücü gün geçtikte azalmaya başlamıştır.

Abbasi Halifeliğinin güç kaybına uğradığı ve Şii Büveyhilerin güdümüne girdiği bu dönemde Selçuklular Şii Hilafetin merkezi konumundaki Fatımilerden evvel Büveyhilerle mücadele etmiştir. Ebû Kâlîcâr (435/1044-440/1048)[282] döneminde Fatımi daileri sayesinde İsmaili düşünceden etkilenen Büveyhiler[283], Fatımilerle bu vesile ile Selçuklu gücüne karşı işbirliği yapmaktan başka, Bağdat'ta Arslan Besarisi[284] aracılığı ile Abbasi Halifesi Kaim-Biemrillâh (422/1031-467/1075)[285] üzerinde baskı kurmuştur. Halife bir süre sonra Tuğrul Bey'den (429/1038-

---

[282] Muhyiddîn Ebû Kâlîcâr Merzübân b. Sultâniddevle b. Bahâiddevle. Sekizinci Büveyhi Hükümdarı. Detaylı bilgi için bkz. Harold Bowen, "Abu Kalidjar", *EI²(İng.),* C. I , s. 131–32; Cl. Huart, "Ebû Kâlîcâr", *İA,* C. IV , s. 32–33; Ahmet Güner, "Ebû Kâlîcâr", *DİA,* C. 10 , s. 171–72.

[283] Kara, *Mezhep Kavgaları,* s. 41-43. Büveyhîler Şia'nın Zeydiyye koluna mensup idiler.

[284] Ebü'l-Hâris Arslan b. Abdillâh el-Muzaffer. Özellikle Bağdat askerî valiliği sırasında Abbasi Halifeliğine egemen olan, Büveyhîler'in son devrinde yaşayan Türk kumandanı. Detaylı bilgi için bkz. M. Canard, "Besasiri", *EI²(İng.),* C. I , ss. 1073–75; "Besâsîrî", *İA,* C. II , ss. 567–68; Erdoğan Merçil, "Besâsîrî", *DİA,* C. 5 , ss. 528–29.

[285] Ebû Ca'fer el-Kāim-Biemrillâh Abdullāh b. Ahmed el-Kādir-Billâh el-Abbâsî. Detaylı bilgi için bkz. D. Sourdel, "al-Kaʾim Bi-Amr Allāh", *EI²(İng.),* C. IV , s. 457–58; Abdülkerim Özaydın, "Kaim-Biemrillâh", *DİA,* C. 24 , s. 210–11.

455/1063)[286] yardım istemek suretiyle onu Bağdat'a davet etmiştir. Halifenin davetini kabul eden Tuğrul Bey, Arslan Besâsîrî tehlikesini bertaraf ederek halifeyi bu baskından kurtamış ve bu vesile ile Sünni İslam dünyasında siyasi meşruiyet kazanmıştır.[287]

Fatımilerin İsmaili dailer aracılığıyla hâkimiyeti altında olmayan topraklarda etkinlik sağlamaya çalışması Selçukluların dikkatini celbetmiştir. Nitekim Horasan ve Maveraünnehr bölgelerindeki faaliyetlerini daha evvel anlatmıştık. Bu manada Tuğrul Bey'den sonra tahta geçen Sultan Alp Arslan (456/1064-465/1072)[288] döneminde İsmaili Davet etkinlik alanı bulmada ilk zamanlar zorlanmıştır.[289] İsmaililerin yaptıkları propaganda faaliyetleri ve saraya sızma teşebbüsleri devlet erkânı tarafından fark edilmiş ve engellenmiştir.[290]

Selçukluların haber alma/istihbarat teşkilatı olan *"Berid Teşkilatı"*[291] bu dönemde Nizamülmülk tarafından geliştirilerek yeni bir yapılanmaya gidilmiştir. Bu

---

[286] es-Sultânü'l-muazzam Şâhânşâh Rüknüddîn Ebû Tâlib Tuğrul Bey Muhammed b. Mîkâîl b. Selçuk. Horasan Selçuklu Devletinin kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Ahmed b. Mahmud, "Selçuknâme", Bilge Kültür Sanat Yayınları, çev. Erdoğan Merçil, 2011, ss. 51–64; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, MEB Yayınları, İstanbul 1976; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995, ss. 21–47; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, ss. 31–50; Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", *DİA*, C. 41, s. 344–46; Erdoğan Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İran", *Selçuklular: Makaleler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 84–91.

[287] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, ss. 33–46.

[288] Ebû Şücâ' Muhammed b. Dâvûd Adudüddevle Burhânü Emîri'l-mü'minîn. Horasan Selçuklu Devletinin ikinci hükümdarıdır. Ahmed b Mahmud, "Selçuknâme", ss. 65–118; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zaman*, TTK Yayınları, Ankara 2016, C. III, ss. 3–66; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, ss. 48–75; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, ss. 51–73; Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan: Fethin Babası*, Kronik Kitap, İstanbul 2017, ss. 27–215; İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, C. 2 , s. 526–30; M. Halil Yınanç, "Alp Arslan", *İA*, C. I , s. 384–86; Cl. Cahen, "Alp Arslan", *EI^2(İng.)*, C. I , s. 420–21.

[289] İsmaililerin Selçuklu ülkesindeki ilk faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Pınar Kaya, "Bâtınîler'in Ortaya Çıkışı, Temel Düşünce Yapıları ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Yıllarında ve Sultan Alp Arslan Zamanındaki İlk Faaliyetleri", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XIX (2014), s. 289–305.

[290] Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, *İş Bankası Kültür Yayınları*, çev. Mehmet Taha Ayar, İstanbul 2010, ss. 231–34; Avcu, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmailîlik*, s. 200-201.

[291] İslâm devletlerinde istihbarat ve posta teşkilâtlarına verilen isim. Detaylı bilgi için bkz. M. Fuad Köprülü, "Berîd", *İA*, C. II , s. 541–49; D. Sourdel, "Barid", *EI^2(İng.)*, C. I , s. 1045–46; İbrahim Harekât, "Berîd", *DİA*, C. 5 , s. 498–501; Hamit Pehlivanlı, "Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık", *Türkler*, C. 5 , s. 279–85. Nizâmü'l-Mülk'ün Berîd Teşkilatı hakkında aktardığı bilgiler için bkz. Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, ss. 85–93. Ayrıca

manada devletin etkinlik sahasını artırmak için teşkilat mensuplarının bir kısmını gizlilik esası uyarınca sufi ve dilenci suretine sokularak toplumun içerisine yerleştirmiştir.[292] Böylelikle geniş bir coğrafyaya hükmeden devletin haber alma mekanizması kusursuz bir şekilde işlerken aynı zamanda İsmailîlerin gizli propaganda ve örgütlenme faaliyetlerine de önlem alınmıştır. Ancak Sultan Alp Arslan'ın devletin istihbarat ve haberleşme teşkilatı olan Berid Teşkilatını kaldırmasıyla birlikte İsmaili Davet ve teşkilatlanma Selçuklu İran'ında çok rahat bir yayılma alanı bulmuş ve devletin bu açığından çok iyi faydalanmışlardır.[293] Burada Nizamülmülk'ün uygulamak istediği stratejiye bakılırsa İsmaili Davetin fraksiyonlarını ve tüm hareket mekanizmalarını çözdüğünü ancak gizlilik içerisinde yürütülen bu hareketin istihbarat faaliyetleri sayesinde çözüleceğini öngörerek[294] hareket etmek istediğini söyleyebiliriz. Ancak Sultan Alp Arslan'ın belki de İsmaililiğin Selçuklu ülkesindeki oluşum sürecine, Berid Teşkilatını kaldırarak istemeden de olsa katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Selçuklularda istihbarat faaliyetleri ve Berîd Teşkilatı hakkında yapılmış müstakil bir çalışma için bkz. Yavuz Delibalta, *Selçuklularda İstihbarat*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

292 Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 101. Omid Safi, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", *Türkler*, çev. Bülent Keneş, C. V , s. 353.

293 Nizâmü'l-Mülk'ün her türlü haberi alarak devletin idaresini kolaylaştırmak, gelebilecek her türlü tehlikeyi önceden bilmek ve bu sayede devletin devamını sağlamak amacıyla etkin bir şekilde kullanmak istediği Berid Teşkilatının kaldırılmaması için ısrar etmişse de Sultan Alp Arslan bunu kabul etmemiştir. Teşkilatın jurnalciliği (kişisel kinden kaynaklı yalan haber; ispiyon yahut düşmanların karşı istihbarat faaliyetleri) tetikleyeceğini öngörmüş ve tehlikelerin askerî harekâtlarla savuşturulacağını ve yok edilebileceğini düşünmüş olmalıdır. Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, ss. 85-93. Bu hususta Sultan'a Berîd Teşkilatının neden kaldırıldığı/olmadığı sorusuna karşı Alparslan şöyle bir cevap vermiştir: *"Ben böyle bir memur tayin dahi etsem, bana hakikaten sadık olanlar ona hiç ehemmiyet vermezler, çünkü doğruluklarına ve bana güvenirler. Düşmanlarım ise onu para ile satın alabilirler. Dünyanın her şehrinde dostlarımızda, düşmanlarımızda bulunur. Haberci bize haber getirdiği zaman kendinin bir garezi varsa, dostu düşman, düşmanı dost suretinde gösterip dostlarımdan fena, düşmanlarımdan iyi haberler getirebilir. İyi ve fena sözler ok gibidir; hepsi isabet etmezse bile biri isabet edebilir. Bu suretle gayri ihtiyari olarak, dostlarıma teveccühüm azalacağı gibi, düşmanlarıma karşı da bilakis itimat ve muhabbet besleyeceğim. Bunun neticesi olarak dostlarımdan mahrum ve düşmanlarla muhât kalacağım. O zaman da padişahlık yara alır ve olan biteni anlayamazsın. Bu yüzden habercinin bize lüzumu yoktur."* el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 63; Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 93.

294 Delibalta, *Selçuklularda İstihbarat*, s. 60.

Fatımiler aracılığıyla İsmaili davet İslam dünyasının her bölgesine yayılmış, dâîlerin propaganda faaliyetleriyle de toplumda bir karşılık bulmuştur. Şüphesiz ki Şiiliğin şahsında İsmaililiğin yayılmasının en önemli faktörü daha önce de belirttiğimiz üzere Dailik müessesesidir. Fatımiler dâîlerin davanın yayılmasındaki rollerinin ehemmiyetine binaen bu teşkilatı daha nizami ve profeyonel bir hale getirmek üzere dâîlerin eğitimi için *"Dârü'l-Hikme"*yi kurmuşlardır. Ayrıca Kahire'de *"el-Ezher"* medresesini kurarak İsmaili âlimler yetiştirmiş ve davalarını ilmî sahaya taşıyarak daha evrensel ve kapsayıcı bir hale getirmişlerdir.

Selçukluların tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte askerî anlamda üstünlüğü yeniden ele alan Sünni İslam dünyası dâîlerin propaganda faaliyetlerine karşı her hangi bir önlem alamamıştır. Nizamülmülk'ün Şii hareketine karşı askerî mücadelenin yeterli olmayacağını düşünerek ilmî alanda da mücadele verilmesi gerektiğini öne sürmesiyle birlikte Sünni İslam dünyasında yeni bir atılım başlamıştır. Bu atılım Nizamülmülk'ün *"Nizâmiye Medreselerini"*[295] kurmasıyla başlamış, böylelikle Şii/İsmaili düşünce ve hareketine karşı Sünni âlimlerin yetişmesi sağlanarak bir müdafaa hareketine girişilmiştir.[296] Böylece Şii/İsmaili Hareketin ilmi merkezi ve teşkilatının eğitildiği kurumlar olan Dârü'l-Hikme ve el-Ezher'in karşısına Sünni bir yapıda olan Nizamiye Medreseleri faaliyet göstermiştir.[297]

Sultan Alp Arslan döneminin konumuzla alakalı belki de en önemli hadisesi Sultan'ın ölümü hadisesidir. Onun ölümü üzerine kaynaklar birçok şey söylemektedir. Alparslan, Malazgirt zaferi sonrasında 464/1072 yılında Mâverâünnehir'e bir sefer

---

[295] Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizamiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2017, ss. 71–73. Nizâmülmülk tarafından Büyük Selçuklu hâkimiyetindeki çeşitli şehirlerde Ehl-i Sünnet Akidesinin muhafazası ve Bâtıni/İsmaili düşünce ile ilmi anlamda mücadele etmek için kurulan medreselerdir. Bu medreseler yalnızca din âlimi yetiştirmekle görevli değillerdir. Nitekim devlet kademelerine gelecek olan tüm görevlileri de yetiştirmek amacıyla da kurulmuştur. Nizamiye Medreseleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizamiye Medreseleri*, ss. 49–358; Ahmet Ocak, "Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", *Türkler,* C. V , s. 721–27; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Mederesesi", *DİA*, C. 33 , s. 188–91.

[296] Başta Bağdad olmak üzere, Irâk-ı Arab, Irâk-ı Acem, Horasan, Mâverâünnehr bölgelerinde Nizâmiye Medreseleri açılmıştır.

[297] İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, ss. 148–49; Ocak, "Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", ss. 721–22.

düzenlemiştir. Bu seferin sebebi ise Alparslan'ın Tohâristan Meliki olan oğlu Ayaz'ın Karahanlı hükümdarı Şemsü'l-Mülk Tegin b. Tabgac seferde iken Buhara ve Semerkand civarlarına akınlar düzenlemesi sonucu Şemsü'l-Mülk Tegin'in bu akınlara karşılık vererek Ayaz'ı ve birçok adamını esir almış ve öldürmüş olmasıdır. Sultan Alparslan, Şemsü'l-Mülk Tegin'e karşı çıktığı sefer esnasında Ceyhun nehrini geçmiş, sonrasında Barzam Kalesi (yahut Birun Kalesi) komutanı Yusuf el-Hârizmî'nin direnişi ile karşılaşmıştır. Selçuklu ordusuna mukavemet gösteremeyeceğini anlayan Yusuf, teslim olmuştur. [298] Sonrasında ise öldürüleceğini anlayınca Sultandan canını bağışlamasını istemiştir. Bu sırada Sultan Alp Arslan'ı hançerleyerek ağır bir şekilde yaralamış ve Sultan Alp Arslan dört gün sonra ölmüştür.[299] (11 Rebiülevvel 465/25 Kasım 1072) 7 Urfalı Mateos bu hadiseyi şöyle aktarır:

> *"Kale reisi, hayli sıkıntılara göğüs gerdikten sonra Sultana arz-ı tazimat etmeye karar verdi. O, korkunç bir plan düşündü. O gün, karısı ve çocuklarıyla beraber şenlik ve ziyafet yaptı. Davullar çaldırarak ve şarkılar söyleterek onlarla beraber büyük bir neşe içinde yedi ve içti. Fakat geceleyin karısını ve üç oğlunu, Sultanın eline düşüp ona köle olmamaları için vahşiyane bir surette kendi eliyle kesti. O, ertesi sabah erkenden oğullarını kesmiş olduğu iki keskin bıçağı yanına aldı ve Sultanın huzuruna gitme üzere kaleden çıktı. Sultan, onun geldiğini haber alınca huzuruna getirilmesini emretti. Reis, huzura çıkınca eğildi, fakat ona yaklaştığı sırada aniden Sultanın üzerine atıldı ve çizmelerinin içinde saklamış olduğu iki bıçağı çekti. Onu Sultanın huzurunu getirmiş olanlar bu sırada kaçtılar. Vahşi bir hayvan gibi Sultanın üzerine atılan adam, iki*

---

[298] Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, TTK Yayınları, çev. Ali Sevim, Ankara 2011, s. 183.

[299] El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiye*, ss. 37–38; Abdurrahman İbn'ül Cevzi, "El Muntazam Fi Tarih'il Ümem'de Selçuklular, haz", *Ali Sevim, Ankara*, 2014, ss. 109–10; İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, ss. 183–84; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi(1040-1157)*, *İSAM Yayınları*, İstanbul 2013, C. I, ss. 159–61. Ayrıca Sultan Alparslan'nın öldürülmesi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Muharrem Kesik, "Sultan Alparslan Nasıl Öldürüldü?", *Türkiyat Mecmuası*, C. 24, S. 2 (2014), s. 99–120.

bıçağını da onun vücuduna sapladı. Sultanın adamları ileri atılıp onu olduğu yerde öldürdüler."[300]

Bahsi edilen bu hadise hakkında bir kısım kaynaklar İsmailîlerin bu süikastı tertipledikleri söylenir. Yusuf'un aslında bir İsmaili olduğu ve Sultan'ı bu yüzden katlettiği anlatılmaktadır. Ancak bu bahsin doğru olup olmadığı konusunda net bir bilgi yoktur. Bu hadisenin İsmaililere yüklenmesindeki temel sebebin Yusuf'un Sultan'ı bıçak yahut hançerle öldürmeye çalışmasıdır.

III. 2. Sultan Melikşâh Dönemi

Alparslan'ın ölümü üzerine oğulları arasında gerçekleşmesi muhtemel olan taht kavgasının önüne geçmek için Nizamülmülk'ün önderliğinde devletin ileri gelenleri ve komutanlar sultanın ölümünü bir süre gizleyip, sonrasında vasiyeti üzere Melikşâh'ı (465/1072-485/1092)[301] tahta geçirdiler. Resmî törenlerin ardından Melikşâh, vezirlik

---

[300] Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), TTK Yayınları*, çev. Hrant D.Andreasyan-Edouard Dulaurer-M.Halil Yınanç, Ankara 1987, s. 145.

[301] Ebü'l-Feth Celâlü'd-devle ve'd-dîn Muizzü'd-dünyâ ve'd-dîn Kasîmü emîri'l-mü'minîn Melikşâh b. Alparslan. Horasan Selçuklu Devleti'nin üçüncü hükümdarıdır. Sultan Melikşâh hakkında detaylı bilgi için bkz. el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiye*, ss. 24–51; İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, ss. 187–280; Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-ümem'de Selçuklular*, *TTK Yayınları*, çev. Ali Sevim, Ankara 2014, ss. 106–52, 165–74; Ebû Abdullah Muhammed el-Azimî, *Azimî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430/538-1038-39/1143-44), TTK Yayınları*, çev. Ali Sevim, Ankara 2006, ss. 16–22; Kamâlüddîn İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb min Târihî Haleb'de Selçuklular (447-521=1055-1127), TTK Yayınları*, çev. Ali Sevim, Ankara 2014, ss. 36–67; El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, ss. 47–81; Kazvinî, *Târîh-i Güzîde: Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân*, ss. 39–51; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, ss. 348–53; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, ss. 114–30; Minhâc-i Sirâc El-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, *TTK Yayınları*, çev. Erkan Göksu, Ankara 2015, ss. 80–86; Reşidü'd-din-Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, *Selenge Yayınları*, çev. Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş, İstanbul 2010, ss. 125–38; Reşidü'd-dîn-Fazlullâh, *Selçuklular: Câmiü't-Tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk), Bilge Kültür Sanat Yayınları*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2018, ss. 87–96; Yazıcızâde-Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Târihi]*, *Çamlıca Yayınları*, ed. Abdullah Bakır, İstanbul 2017, ss. 46–57; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel: Selçuklular Tarihi*, *Kabalcı Yayınevi*, ed. Ali Öngül, İstanbul 2017, C. I, ss. 82–102; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, *Ötüken Neşriyat*, İstanbul 2014, ss. 39–214; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, *Ötüken Neşriyat*, İstanbul 2015, ss. 197–221; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, ss. 76–136; Özgüdenli, *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi(1040-1157)*, C. I, ss. 163–92; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, *Çamlıca Yayınları*, İstanbul 2016, C. I, ss. 71–140; Ali Öngül, *Büyük Selçuklular*, *Çamlıca Yayınları*, İstanbul 2016, ss. 93–184; Hassan, *İslâm Tarihi*, 1986, C. 5, ss. 37–46; C. E.

makamına babasının vasiyeti ve devlet işlerindeki üstün başarısından dolayı yeniden Nizâmu'l-Mülk'ü tayin etti.[302]

Melikşâh doğu sınırlarını güvence altına aldıktan sonra daha evvel babası Alparslan'ın Anadolu ve Suriye'ye gönderdiği kumandanların fetihlerine ve Şîi Fatimî tehlikesine karşı harekâtlarına devam etmeleri yönünde bir tutum sergilemiştir. Özellikle Selçuklu Komutanları *Atsız*[303] ve *Şökli*'nin faaliyetleri Horasan Selçuklularının Suriye ve Filistin topraklarındaki etkinliği ve hâkimiyeti açısından önemli olmuştur. Kısa zamanda Remle, Kudüs, Dımaşk ve Akkâ gibi önemli şehirler fethedilerek Selçuklu topraklarının genişlemiş olduğu görülmektedir. Bu gelişmelerin ardından Emir Atsız ile Emir Şökli anlaşmazlığa düşmüş, Sultan Melikşâh ise haberi alınca bölgenin ehemmiyeti hasebiyle kardeşi Tâcüddevle Tutuş'a ()[304] Suriye bölgesini iktâ ederek anlaşmazlıkları çözmeyi umut etmiştir. Ancak Atsız'ın Tutuş tarafından öldürülmesiyle vuku bulan bu anlaşmazlık, Selçukluların Mısır'ı ele geçirme gayesini yok ettiğini söylemek mümkündür.[305] Nitekim Şiiliğin siyasî temsilcisi olan Fatımilerin Mısır hâkimiyetine ve İsmaili yayılmacılığına bir nevi son verilebilirdi.

Arap Yarımadası'nda vuku bulan karışıklıklar ve Müslümanların yaşadığı sıkıntılar nedeniyle Melikşâh, bölgeyi Şîi Karmatî ve Fatimî unsurlardan temizlemek istiyordu. Atsız'ın ölümüyle birlikte bölge üzerindeki hâkimiyeti kırılan Selçukluların yeniden bölgede söz sahibi olabilmesi için Melikşâh daha evvel birçok gazâda bulunmuş olan Artuk'u (1076-1077) Ahsâ ve Bahreyn'e göndererek bölgeyi

---

Bosworth, "Malik-Shah", *EI²(İng.)*, C. VI, s. 273–75; İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", *İA*, C. VII, s. 665–73; Abdülkerim Özaydın, "Melikşah", *DİA*, C. 29, s. 54–57.

302 el-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 48.

303 Selçuklu emîri (463/1071-472/1079). Uvak b.Atsız hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk, ve Aksungur*, *TTK Yayınları*, Ankara 2011, ss. 33–45; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, *TTK Yayınları*, Ankara 2000, ss. 63–84; Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, *TTK Yayınları*, Ankara 1989, ss. 33–49; Ali Sevim, "Uvak b. Atsız", *DİA*, C. 4, s. 92–93; "Atsız", *İA*, C. II, s. 6; Claude Cahen, "Atsıéz b. Uvak", *EI²(İng.)*, C. I, s. 750–51.

304

305 Salim Koca, *Selçuklular Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, *Berikan Yayınevi*, Ankara 2011, ss. 114–36.

Selçuklulara bağlaması adına görevlendirdi.[306] Artuk'un bu seferi başarı ile sonuçlanarak Doğu Arabistan topraklarının Horasan Selçuklularına bağlanmasını ve bölgedeki Karmatî etkinliğinin kırılmasını sağlamıştır.[307]

Melikşâh döneminde özellikle İslam dünyasının içerisinde bulunduğu Şii-Sünni Mezhep çekişmeleri, devletin dış siyasetinin yönünün ve stratejisinin belirlemesinde önemli bir rol oynamıştır. Nitekim Şîi/İsmaili unsurların Selçuklu ülkesi ve İslam Dünyasındaki faaliyetleri ile birlikte Selçukluları fazlasıyla meşgul edecek olan Hasan Sabbah'ın Alamut merkezli yapılanmasıdır.[308]

III. 2. 1. İsmaililerin Selçuklu Ülkesindeki İlk Kanlı Eylemleri

Hasan Sabbah'ın bir Fatımi Daisi iken İran bölgesinde yaptığı faaliyetlerle birlikte İsmaililiğin etkinliği artmıştır. Şii düşüncenin bölgede hâkim olması ve Sultan Alparslan'ın istihbarat faaliyetlerine son vermesi sayesinde takipten kolayca kurtulup saklanma imkânı bulan Hasan Sabbah, Alamut'u ele geçirmesiyle birlikte merkezi bir yönetim teşkil etmiştir. Onun kurduğu fedai teşkilatı ile birlikte farklı bir propaganda ve tanınırlık politikasına bürünen ve bu sayede bir nevi korku salan İsmaili Hareket Selçukluların ve İslam dünyasının içerisinde protest tavrın en keskin yüzü olmuştur. Fedailik müessesesinin kurulmasını incelemeden evvel bu yapıya dâhil edilen kitlenin hissiyatını aklından önce tutan ve sahip olduğu dünya görüşünü benimsetmek için gerekirse öldürme yoluna başvuracak kişilerin teşkil ettiğini söylememiz yerinde olacaktır. Nitekim daha fedai yapılanması teşkil edilmeden evvel (Alamut öncesi dönem) Save'de[309] yaşanan bir hadiseyi aktararak Nizârî İsmaililerinin oluşumu öncesinde yaptıkları ilk kanlı eylemden bahsetmemiz bu kitlenin ne tür kişilerden oluşturulduğunu idrak etmemiz noktasında faydalı olacaktır.

---

[306] İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, ss. 208–9. Emir Artuk'un Ahsâ ve Bahreyn'e gönderilmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Sevim, "Sultan Melikşâh Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatileri'ne Karşı Selçuklu Seferi", *Belleten*, C. XXIV, S. 94 (1960), s. 209–32; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk, ve Aksungur*, ss. 50-58.

[307] Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, ss. 27–29.

[308] Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, s. 209.

[309] Tahran'ın 125 km. güneybatısında bulunan Merkezî Eyaletine bağlı bir şehirdir.

On sekiz kişilik bir İsmaili topluluğun Save'de bayram namazı kılmak adına buluştuğu rivayet edilir. Camiye gelen İsmaililer Camii cematinden olmadıkları anlaşıldıktan sonra İsmaili olmaları şüphesiyle şehrin şıhnesi tarafından tutuklatılırlar. Sorgulandıktan sonra serbest bırakılan bu topluluk daha sonra İsfahan'a hareket etmiştir. Burada Save'li bir müezzini İsmaili davasına kazandırmak için propaganda faaliyeti yürütmüşlerdir. Ancak Save'li müezzin İsmaililerin bu teklifini reddetmiştir. Böylece İsmaililer kendilerini ihbar edeceği düşüncesiyle müezzini katletmişlerdir.[310] Müezzinin katledilmesi hadisesi derhal Vezir Nizamülmülk'e ulaştırılmıştır. Haberi alan vezir bu hadiseden Ebû Tâhir en-Naccâr adındaki önemli bir İsmailiyi sorumlu tutmuş ve idam ettirmiştir.[311]

Tarihi tam net olmamakla birlikte Alamut'un ele geçirlimesinden kısa bir zaman önce gerçekleştiğini düşündüğümüz bu bu eylem Hasan Sabbah önderliğinde gerçekleşen ilk kanlı eylem olma özelliği taşımaktadır.[312]

III. 2. 2. Hasan b. Sabbah ile Sultan Melişah'ın Mektuplaşma Hadisesi Üzerine Bir Değerlendirme

İsmaililerin ilk kanlı eyleminden sonra Selçuklu Sultanı Melikşah'ın gördüğü lüzum üzerine Hasan Sabbah'a mektup yolladığı ve ona yaptığı faaliyetleri sonlandırması yönünde telkinlerde bulunduğu aynı şekilde mektuba karşılık olarak Hasan Sabbah'ın da cevaben bir mektup yolladığı rivayet edilmektedir. Şerafettin

---

[310] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 440–41; Hodgson, *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Ismâ'îlîs Against the Islamic World*, s. 47; Hassan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 1986, C. 5, s. 326. Muhtemeldir ki müezzinin Save'li oluşu davete katılmasını istemeleri noktasındaki en önemli etkendir. Nitekim Save'de şehrin şıhnesi tarafından hapsedildikten sonra açığa çıktıkları için bölgede davayı yaymak zor olacaktır. Bu yüzden müezzini davaya katıp bölgede davayı yayması için kullanmak düşüncesinde olabilirler.

[311] Tahir İsmalilerden öldürülen ilk kişi olma özelliğini taşımakla birlikte aynı zamanda Hasan Sabbah'ın intikamı için Nizâmü'l-Mülk'ü öldürdüğünü söylediği kişidir. Hodgson, *The Order of Assassins*, s. 48; Hodgson, "The İsma'ili State", s. 428; Lewis, *Haşhaşîler*, s. 84; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 121; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, ss. 227–28.

[312] İbnü'l-Esîr'e göre bu hadise Nizâmü'l-Mülk'ün öldürülmesinden öncedir. Yani İsmaililer'in yıkıcı faaliyetleri ve katliamlarının başlangıcı Nizâmü'l-Mülk suikastinden çok daha önce başlamıştır. Yalnızca öldürdükleri ilk devlet adamı yahut en önemli şahsiyet Nizâmü'l-Mülk'tür. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 440-441.

Yaltkaya bu mektuplaşmayı Farsça'dan Türkçe'ye tercüme etmiştir.[313] Biz de bu tercümeyi konunun daha iyi anlaşılabilmesi için ilgili bölümü eski harflerden yeni harflere çevirmek suretiyle burada vermeyi uygun gördük:

"Ba'del Besmele, (Sultan Melikşah)'ın (Hasan Sabbah)'a yazmış olduğu hükmün suretidir.

(Hasan Sabbah) bilsin ki sem-i hümayunumuza vasıl olduğu vech ile ortaya, sen, yeni bir din ve millet çıkarmışsın ve insanları aldatıyorsun ve zamanın padişahına isyan niyetindesin ve cahil dağlıları başına toplayarak tabiatlarına mülayim sözler ile onları her istediğin kimseyi bıçaklatmak için hazırlıyorsun. Mülk ve milletin kuvveti, din ve devletin nizamı kendileriyle müsathkem olan Hulefa-i İslam (İslam Halifesi) hakkında ta'in (hakaret, küfür) ediyorsun. Bu dalaleti () terk ile Müslüman olman lazımdır! Yoksa üzerine gönderilmek üzere kesif bir ordu hazırdır. Cevap vermeğe kalkarak zinhar kendini varta-i (tehlikeli) belaya atmayasın ve kendi canına ve tab'ilerine acıyasın ve elindeki kalenin müstahkemliğine mağrur olmayasın! Ve hakikaten bil ki elindeki (Alamut) kalesinin burçları göğün burçlarından olsa 'İnayet-i İlahiyye (Allah'ın yardımı, izni) ile hak ile yeksan ederim…

[(Hasan Sabbâh)'ın cevabı]

İcray-ı adalet ve raiyyetperverliğinde Sultan Cihangir'in eyyam-ı (günler) hayatı uzasın. (Alamut) kalesinde sakin olan bu bendeye (kula, köle) dergâh-ı sultaniden şöyle hitap buyurulmuş ki: (Hasan Sabbah burada sultanın ithamlarını yeniden dile getiriyor ve ithamlarına karşılık cevap veriyor.)

---

313 Sultan Melikşah ile Hasan Sabbah arasında geçtiği iddia edilen mektup Yaltkaya'nın belirttiğine göre Halis Efendi Kütüphanesi'nde bulunan 309 numaralı eski bir mecmuada geçmektedir. Mecmua hakkında bilgi vermediği gibi ayrıca bahsi edilen kütüphanenin taşınması sebebiyle de tercüme yaptığı kaynağa ulaşamadık. Mektubun Osmanlı harfleri ile yazılı olduğu metin için bkz. Yaltkaya, "Fatımîler ve Hasan Sabbâh", ss. 23–31.

Sadr-ı kebir[314] *Ziyaeddin Hakan buraya gelip bu hükm-ü sultaniyi isal () ettiği zaman ta'zimat () fâikada bulunarak hükm-ü sultaniyi gözümün üzerine koydum ve sultanın bu bende-i kemineyi (aciz köle, kul) yâd etmesinden iftiharen başım göğe erdi. Şimdi ahval ve itikadımdan biraz bahsetmek istiyorum. Ümid ederim ki dergâh-ı sultaniyyenin bendkani işitip bu hususta bir fikir edinerek hasmım olan erkân-ı devlet ve hususiyle (Nizamülmülk) ile bana ait hususanda müşaverede bulunmazlar ve bu suretle hareket edildikten sonra ma'ruzatımdan rey-i sultaniyede hâsıl olan çok intibaâta inkiyad (boyun eğmek) etmek benim için zaruridir. Eğer bu dertli intibaât ve kararlara mutâva'at etmez ise Müslüman dininden irtidad etmiş ve Allah Teâla'ya ve hak Resulüne asi olmuş olayım… Lakin sultan bana ait hususatta düşmanlarımın sözüne bakarsa şüphesiz benim için âtiyi düşünmek endişesi baş gösterir. Zira kuvvetli düşman hakkı batıl ve batılı hak olarak irâ'e edebilirir (gösterebilir). Nitekim bu hal hakk-ı acizânemde vak'i olmuştur. Belki rey-i sultaniye, meçhul kalmamıştır. Bu bendenin hali mağlum olsun ki pederim İmam Şafii mezhebine sâlik bir Müslüman idi. Dört yaşına geldiğim vakit beni mektebe gönderdi ve tahsil ile meşgul oldum. On dört yaşına kadar ulûm-u mütenevvi'ada (çeşitli ilimlerde) ve hususiyle ilm-i Kur'an ve hadiste kesb-i maharet (çalışarak beceri elde etme) ettim. Bilâhere din gayretine düştüm. İmam Şafii'nin kitaplarında Peygamberin evladının fezâili (erdemleri) ve imamete istihkâkları (hak etme) hakkında birçok rivâyetler buldum. Fukara bunların imametlerine meyl ettiğimden daima imam vakti taharrî (arama, araştırma) ediyordum. Her nasılsa umur-u dünya ile iştigale başlayıp nazar-ı nâssda ehemmiyetli addedilen işlerin arkasına düştüğümden dinî maksatlarımı unuttum ve gönlümü tamamiyle dünya işlerine ve mahlûkun hizmetine rabt ile Hâlik'a hizmeti terk ettim. Hak Teâla benim bu hareketime karşı bana birçok düşmanlar musallat ederek bu işlerden feragate beni muztar (mecbur kalmak) etti. Ve bunlardan kaçarak şehirler*

[314] Sadr-ı kebir ünvanı Osman Turan'ın belirttiğine göre mimar anlamına gelmektedir. Bkz. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK Yayınları, 2014, s. 26.

ve beyâbânlarda (çöllerde) dolaştım ve her türlü muhalefet ve zahmetlere dûçâr (maruz kalmak) oldum. Zannederim (Nizamülmük) ile benim aramda cereyan etmiş olan ahval-i meçhulkez değildir. Hak Teâla beni bu vartadan (tehlike) halâs (kurtulmak, kurtarmak) etti ve nihayet bildim ki bunlar; mahlûka hizmet ile Halık hizmetini terk etmek neticesidir. binâenaleyh (bu yüzden) merdcesine din talebine ve ahiret işine kıyâm ettim. Ve (Rey)'den (Bağdat)'a gelip bir müddet burada ikametle ahval-i umumiyeyi ve hulefa ve rüesay-ı dinin (din âlimleri/otoriteleri) harekâtını teftiş eyledim. Hulefa-i Abbasiyye'yi mürüvvet (iyilik) ve fütüvvet (yiğitlik) ve Müslümanlıktan hariç buldum ve bunların imamet ve hilafetlerine istinâd (dayanan) eden Müslümanlık ve dindarlıktan küfr ve zındıkanın evlâ olacağına kanaat getirdim. Ve (Bağdat)'tan (Mısır)'a geldim. Hak halife ve müstekir (karar kılınmış) imam orada idi. Bunun da ahvalini teftiş ve tefhisle hilafet ve imametini Abbasilerin hilafet ve imametlerinden yüz çevirdim. Abbasi Halifeleri yolda beni derdest ettirmek için arkamdan adam göndermiş idiler. Hak Teâla beni bunlardan tehlis () ile (Mısır)'a selametle vasıl oldum. Bundan sonra (Mısır) askerlerinin emiri olan Emirü'l Cüyuş'a (Bedrüncemali) derdest edilmekliğim için üç katır altın vesaire gönderdiler. Hal halife ve müstekir imam (Mustasır-billah)'ın hakkımdaki inayet-i şamilesi ile bu vartadan halas oldum lakin Hulefa-i Abbasi (Emirü'l Cüyuş)'ı aleyhime tahrik etmiş olduklarından kendisi beni Frenglere davete namzet etti. Bu hal imamın sem-i mübarekine vasıl oldu. Beni kendi himayesine aldı ve menşur (ferman, onaylı belge) vererek bildiğim ve muktedir olduğum suretle Müslümanları tuğrayla getirmek ve hulefa-i Mısır'ın imametinden ve onların hakikatinden âgâh (haberdar) etmek üzere memur etti. Eğer Sultanın (Melikşah'ın)

[315]"أَطِيعُوا اللهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُوْلِي الأَمْرِ مِنْكُمْ" *"Ayet-i Kerimesinin havi olduğu saadetten nasibi varsa muhakkak benim sözümü nazar-ı itibara alacak ve*

---

[315] Kur'an-ı Kerim, Nisa Suresi 4/59. (Ey müminler Allah-u Teâla'ya ve Resulüne ve sizden olan emir sahibi olanlara -ülü'l-emre- itaat edin.)

sultan Gazi (Mahmud Sebugtekin) gibi onların kam'-ı define kıyam ile Müslümanlar arasından şerlerini kaldıracaktır. Yoksa bir zaman gelecek ki bu işi başkası yapacak ve bu ecr-i sevaba hâsıl olacaktır.

1-) Benim yeni bir din ve millet çıkardığıma gelelim:

-Ben ki Hasan'ım! Ben ki Hasan'ım! Yeni bir din ve millet çıkarmak mı? Allah esirgesin! Benim salik olduğum din, zaman-ı saadetde sahabe-i kiramın tuttukları dindir. Ve kıyamete kadar doğru mezhep (yol) de bu olacaktır. Şimdi benim dinim Müslümanlık dinidir:

''أَشْهَدُ أَنْ لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اللهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ''

Benim dünyaya ve dünya işlerine meylim yoktur. Yaptığım işler ve söylediğim sözler halisen muhlisen din-i hak uğurundadır. Benim itikadım budur ki: Peygamberin çocukları kendi pederlerinin hilafetine Âl-i Abbas'tan –Âl-i Abbas'ın iyi adamlar oldukları farz olunsa bile- daha layık ve daha müstehaktırlar. Sen ki (Sultan Melikşah'sın)! Çekmiş olduğun zahmet ve meşakkatler ve Aksa-yı Maşrıkadan ta Aksa-yı Mağribe (dünyanın batısından doğusuna kadar) ve Kutb-u Şimali'den Kutb-u Cenubiye (Dünyanın Kuzay'inden -kutup- Güneyine) kadar üç defa sevk ettiğin askerler ile elde etmiş olduğun memlekete bugün (Kavurd-Melikşah'ın amcası) oğullarının malik olmasını ve senin kendi oğullarının her nerede yakalanırlarsa orada katl edilmelerini reva görüyorsan onların da hilafetleri reva görülebilir. Halbu ki (Âl-i Abbas) öyle adamlardır ki onların müşahede etmiş olduığum fesadları söylemek ile bitmez. Onların yaptıklarını hiçbir din ve millet reva görmemiş ve görmeyecektir. Bunların ahvaline vakıf olmayanlar bunlara itikad ile hilafetlerini sahih addedebiliyorlar. Ben ki onların işlerine ve hallerine vakıf olmuş, onları halifete nasıl layık görür ve onların hilafetlerini nasıl tasdik edebilirim? Ve eğer Hazret-i Sultan bunların hallerine vakıf olduktan sonra def'lerine kıyam etmez ve onların şerlerini Müslümanların arasından kaldırmaz ise bilmem ki kıyamette sorulduğu zaman ne suratla cevap verir. Ve nasıl necat bulur?!... Şimdiye kadar yaşadığım müddetçe benim dinim bu

olduğu gibi bundan sonra da bu olacaktır. Bu itikadımı bir an inkâr etmediğim gibi bundan sonra da inkâr etmeyeceğim. Hulefa-i Erba' (Hulefa-i Raşidin) ve Aşere-i Mübeşşere'nin muhabbeti kalbimde caygirdir (yerleşmiş, yer eden) ve öyle kalacaktır ibtidâdan (başlancıç) beri salik olduğum dinden başka bir din çıkarmadım ve mevcut olmayan yeni bir mezhep (yol) ortaya koymadım. Benim mezhebim Rasûlullah'ın zamanındaki mezheptir ki kıyamete kadar doğru olan mezhep de budur ve bu olacaktır.

2-) Benim ve benim ittiba'mın (tabilerimin) Benî Abbas'a ta'in etmekte olduğumuza gelelim:

Müslüman olan ve din-ü diyanetten haberi bulunan kim vardır ki onlara ta'in ve teşnî' (ayıplama, kötüleme) etmesin? Onlar öyle adamlar ki bidâyet (başlangıç) ve nihayetleri tezvîr (arabozuculuk) ve telbîs (hile yaparak aldatma) ve fisk-ı fücur (Allah'a isyan içinde olmak ya da günahkâr olma) üzerine bina edilmiştir. Her ne kadar bunların ahvali bütün cihanca malum ise de nezd-i sultaniyede lehime hüccet (delil) olmak üzere icmalen (genel olarak) söyleyeceğim: (Ebû Müslim) gibi bin türlü meşakkatler içinde mütemadiyen çalışıp Benî Mervan'ın (Emevîlerin) elinden Müslümanların mallarını-canlarını kurtaran ve Peygamberin hanedanı hakkında revâ gördükleri laneti -ki asıl kendileri müstehaktır- Hanedan-ı Peygamberî üzerinden kaldıran adamı yok ettiler. Ve bütün dünyada olan Hazretin evladını şehit ettiler. Köşelerde bucaklarda kalan Evlad-ı Resul kendilerinden siyâdet (seyyidlik, Hz. Peygamberin soyundan gelme) libasını (giysisini) çıkarmağa mecbur olarak canlarını tehlis (kurtarmak) ettiler ki bunlardan bir ferdin bile şarap içmek ve zina ve livatada (anal ilişki) bulunmak gibi bir hali ne işitilmiş ve ne de vaki olmuştur. Halbu ki Abbasîlerin en âlim ve faziletli olan (Harun)'un hemşiresi (kızkardeşi) Abbase'yi kendiyle beraber şarap meclislerinde bulundurduğu ve nedimesini (arkadaşını) dahi bu esnada yanlarına girmekten men' etmediği mervîdir (rivâyet edilir, anlatılır). Hatta (Cafer

Bermekî) bu kadınla münasebette bulunmuş (ilişkiye girmiş) ve bundan bir veled-i nâ meşru (veled-i zina, gayr-ı meşru çocuk) hâsıla gelmiş idi ki (Harun)'un nazarından teb'îd (uzaklaştırılma, uzak tutulma) edilmiş olan bu çocuğu (Harun) hacca gittiği esnada orada bulmuş ve (Cafer)'i de orada katl ettirmiş idi.[316] *(Ebû Hanife) gibi erkân-ı dinden bir rükn (direk; esas) olan zât-ı celilü'l kadire yüz kırbaç vurdurdular. (Hüseyin Mansûr Hallâc) gibi muktedâyı (uyulan kişi, lider) berdar (asmak) ettiler. İşte Hulefâ-yı Râşidîn dediğin, işte kıvâm-ı mülk, nizâm-ı din-ü devletin kendileriyle müstahkem olduğunu söylediğin kimselerin hali budur. Bunların hakkında tain (kötüleme, kınama) ve teşni' (ayıplama, kötüleme) eder ise veya bunlara karşı asi olursam insaf et! Muhkemî miyim (haklı mıyım) değil miyim?*

3-) Dağlı cahilleri iğfal (aldatmak) ile kendilerii bazı kimseleri katle sevk etmekte olduğum hakkındaki söze gelelim:

Basiret erbâbı nezdinde aşikârdır ki candan daha aziz bir şey yoktur. Ve hiçbir kimse kendi canına kıyamaz. Benim gibi iktidarsız bir adam böyle işleri yaptımaya nasıl tasaddî (el atma, başlama, girişme) edebilir. Sizin benim hakkımda işitmiş olduğunuz sözler gibi ben de sizin hakkınızda işitiyorum ki (Horasan)'da gulâmân-ı Sultan (ve Nizamülmülk)'ün mensupları (adamları) ve memurları ahaliye birçok zulüm ediyorlar imiş ve Müslümanların ve âbid ve zâhidin harem-i 'ismetine el uzatıyor ve kadınları zevcelerinin önünde çekiyorlar imiş ve muamelat-ı divaniyede (devletin uygulamaları) insafsızlık ediyorlar imiş ve bunlar hakkındaki ahalinin erkân-ı devlete ref' ettikleri avaze-i şikâyet duyulmuyor imiş. Belki bu adalet isteyenler daha ziyade belaya giriftâr oluyorlar imiş. Ve keza huda-yı mülk olan (Nizamülmülk) (Ebû Nasr Kundurî) gibi hiçbir zaman, hiç bir padişahın nail olamamış olduğu bir veziri şehit etti. Ortadan kaldırdı ve kendisi bugün zulme ve avam ile ittifak etmiş bir halde

---

[316] Bermekîlerin Harun tarafından öldürülmeleri siyâsî sebeplerden kaynaklanmaktadır. Abbase ise Cafer'in nikâhlı eşidir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 5, ss. 257-261. Cafer-Abbase ilişkisi ve Cafer'in bu yüzden katledildiği meselesi tartışmalıdır. Bu konuda bkz. J. Horovitz, "Abbase", *İA*, C. I , s. 17.

bulunuyor. Çünki (Hoca Ebû Nasr) zamanında on dirhem vergi alınır ve bunun cümlesi hazineye girerdi. Şimdi elli dirhem vergi alınıyor bunun beş dirhemi bile hazineye girmiyor. Cüz'i miktarı etrafındakilere veriyor mütebakisini (kalanını) kendisinin oğullarına, kızlarına ve damatlarına sarf ediyor. Muhtelif yerlerde kerpiç ve çamura (yani inşaata) sarf ile zayi' etmekte olduğu paralar da âlemin ma'lumudur. (Hoca Ebû Nasr) kendi oğlu ve kızına hangi gün bir dinar sarfetmiştir? Ne zaman çamur ve tahtaya (inşaata) bir para vermiştir?!.. Ahaliye bu ahval ve şerait tahtında hiçbir hususta necat (kurtuluş) ümidi yoktur. Eğer bazı kimseler bunalıp terk-i can (intihar) eder veya zulümden bir veya ikisinin zulm ve cevrini (haksızlık) kaldırıyorsa müstebid (despot, istibdat yapan, baskı uygulayan) değildir.

وقت ضرورت چو نماند گریز / دست بگیرد سر شمشیر تیز[317]

Hasan Sabbâh'ın bir kimseyi aldatıp böyle işlerde bulunması ne mümkündür. Dünyada hangi iş vardır ki, ona Takdîr-i Âsumânî (Takdir-i İlahi) müdâhil olmasın?!...

4. "Bu türlü hareketleri terk edersen edersin, etmezsen seni harab ederim." buyurmanıza gelince:

Benden bendegân (kullar, köleler; padişâh hizmetinde olanlar) Sultan'ın hilaf-i re'yi olan hareketlerin sadr olmasından Allah-u Teâla'ya sığınıyorum. Lakin hasımlarım kuvvetli olmakla beraber beni ele geçirmek için her türlü hareketlerde bulunduklarından ahaliyi sükûnetle Sultan'a inha etmek (bildirmek) üzere bu köşeyi (Alamut Kalesi'ni) ele geçirdim ve kendime penah (sığınma) ittihâz (alma; kullanma) ettim. Ta ki düşmanlarım ile anlaştıktan sonra dergâh-ı sultanîye geleyim ve diğer

[317] Beytin anlamı "Zaruret vaktinde kaçmaya imkân kalmayınca, el keskin kılncın ucunu tutar." şeklindedir. Bkz. Sa'dî-i Şîrâzî, *Golistân-i Sa'dî*, İntişârât-ı Sâlâru'l-Mûtî, Tehrân 1391, s. 21; Sadi-yi Şirâzî, *Gülistan*, Şûle Yayınları, çev. Mehmet Kanar, İstanbul 2004 s. 29; Şeyh-Sâdî-î-Şîrazî, *Bostan ve Gülistan*, *Meral Yayınevi*, çev. Kilisli-Rıfat-Bilge, İstanbul 1980, s. 322. Şirazî Hasan Sabbah öldükten sonra 610-615/1213-1218 yılları arasında dünyaya gelmiş olduğu için Hasan Sabbah'ın Sâdi-i Şirazî'nin beyitini mektubunda geçirmesi mümkün değildir. Sa'dî-i Şîrâzî hakkında detaylı bilgi için bkz. R. Davis, "Saʿdi", *EI²(İng.)*, V. VIII , pp. 719–23; Tahsin Yazıcı, "Sadî", *İA*, C. X , s. 36–41; Mustafa Çiçekler, "Sa'dî-i Şîrâzî", *DİA*, C. 35 , s. 405–7.

bendegânın sırasına geçeyim. Ve dünya ve ahirete ait saadet tariklerini elimden geldiği kadar sultana göstereyim. Yoksa benden bunun gayrî bir hareket sadr olursa ve de emr-i Sultanîye mütaba'at (tâbi olma) etmez isem halka uzakta ve yakında olanları bana ta'in ile kendi padişahına muhalefet etti ve "أَشْهَدُ أَنْ لاَ اِلَهَ اِلاَّ اللهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ" saadetin (ayetinden) bî-haber kaldı… derler. Ve hasımlarımın dergâh-ı sultanîyede kıymetleri artar. Ve hakkımda daha birçok iftiralar ettirirler. Ve benden din ve devlet hususunda sadr olmuş olan iyilikleri halk arasında fena göstermek için serrişte (delil, ipucu) bulmuş olurlar. Ve benim iyi adımı fenaya çıkarırlar. Bugün (Nizamülmülk) gibi kuvvetli bir düşmanın vücuduna (varlığına) rağmen sultanın hizmetine gelip (Nizamülmülk)'ü yok farz etsem bile (Sultan)'ın Abbasîlere mütaba'atı ve onların emirlerinden harice çıkmaması hasebiyle bunların her halde hatr-ı mübarek sultanı benim hakkımda teğyir edecekleri ve benim kasdıma canla başla çalışacakları ve de sultandan talep edecekleri muhakkaktır. Ve netice her halde iyi çıkmayacaktır. Çünkü hakkımda talep vuk'unda ben onlara teslim edilecek olursam mürüvvet yoluna gidilmemiş olacak… teslim olmaz isem onların hilafetlerine kail (inanmak, razı olmak) olan cahiller Hakk-ı Sultanî'ye zebândırazlık (ileri-geri konuşmak; dili uzunluk) edeceklerdir. Abbasîlerin benimle olan münazaraları ve aleyhimde ne kadar çalıştıkları Sultan'ın malumudur. (Mısır)'a gittiğim vakit arkamdan adamlar gönderdiler. Ve (Mısır)'a birçok mal göndererek (Emirü'l Cüyuş-Bedrü'l Cemali)'a bana kasıtta bulunması için arz-ı hizmet ettiler. Halife-i Hak ve imam müstekar (Mustansır-Billah)'ın inayet-i şamilesi olmaya idi, o vartada helak olmaklığım muhakkak idi. Nihayet beni (Emirül-Cüyüş) (Freng)'e namzet etti. Oraya gidip Frenk küffarını davet etmek üzere beni tayin eyledi. Fazl-ı İlahî ile o vartadan halas oldum. Nice seneler zahmet ve meşakkatler çekerek nihayet (Irak)'a düştüm. Onlar beni daima takip ediyorlar idi. Bugün ise buraya (Alamut) vasıl oldum. Ve Alevî halifelerin davetini izhâr ile (Tebristân) ve (Fihistân) ve (Cibal)'de bazı kaleler elde ettim. Müminlerden ve refikler ve Şiîler ve alevîlerden birçok kimseler nezdime

geldiler. Ve Abbasiler benden korkmaya başladılar. Şu halde yukarıda arz ettiğim vech ile dergâh-ı sultaniye geldiğim takdirde netice iyi gelmeyecektir. Ve belki iki taraf arasında muharabeyi intaç edecektir.

5. Bu kayabaşı hakkındaki söze gelelim;

[(Alamut) Kalesi'nin burçları göğün burçlarından olsa yere indiririm] buyuruyorsunuz. Burada oturanların bu kalenin uzun müddet kendi ellerinden çıkmayacağına itimad-ı tâmları vardır. Ve bu husus inayet-i İlahîye'ye müteallik (ilişkin) bir keyfiyettir. Burada benim halim budur ki: Üzerime farz ve sünnet olan mevaddı (maddeleri) icrâ ediyor. Ve Allah ve Peygamber'den sultanın ve erkân-ı devletin doğru yola gelmeleri hususunda dua ediyorum. Cenab-ı Haktan onlara hak dini nasip etmesini ve Abbasîlerin fısk ve fesatlarını halk arasından kaldırmaya kendilerine müyesser (kolalıkla) eylemesini temenni ediyorum. Eğer sultana din-ü dünya saadeti yüz gösterecek olursa (Sultan Mehmed Gazi) bunların def' ve şerlerini kaldıya kıyam ettiği ve (Tirmiz)'den (Seyyid Alaü'l-Mülk Hüdavendzâde)'yi hilafet makamına iade etmek üzere celp eylediği gibi sultan da bu işe ikdam (sebat ile çalışmak) eder. Ve büyük iş onun elinden zuhur eyler. Ve onların şerleri Allah'ın kulları arasında kalkar. Yoksa bir zaman gelir ki adil bir padişâh kıyam ile bu işi yapar. Ve Müslümanlar onların zulmünden kurtulur.

وَالسَّلَامُ عَلَىٰ مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَىٰ''[318]

Mektuplaşma hususunda İbn Kesir öncelikle Hasan Sabbah'ın sapkın bir hareketin temsilcisi olduğunu belirttikten sonra İbnü'l-Cevzî'den iktibasla aktardığını söylediği hadiseyi şöyle aktarmaktadır:

"Sultan Melikşah haber gönderip onu (Hasan Sabbah'ı) bu hareketten men edip tehdit etti. Âlimlerin fetvalarını gönderdi. Hasan Sabbah,

[318] Selâm, doğru yola uyanlara olsun. Kur'an-ı Kerim, Tâhâ Suresi 20/47.

sultanın gönderdiği mektubu elçinin huzurunda okuyunca çevresinde bulunan gençlere şöyle dedi:

«Sizlerden birini mevlasına elçi olarak göndermek istiyorum.» Böyle deyince oradakilerin yüzü kendisine döndü. Emrini beklemeye koyuldular. Sonra gençlerden birine «Kendini öldür!» dedi. Genç bıçağı alıp gırtlağını kesti ve ölüp yere düştü. Bir başkasına da «Kendini şuraya at!» dedi. O da kendini kalenin tepesinden hendeğin dibine attı. Paramparça oldu. Sonra Sultan Melikşah'ın elçisine «Cevabım işte budur.» dedi. Ondan sonra Sultan Melikşah onunla mektuplaşmadı."[319]

Osman Turan *"Melikşah ile Hasan Sabbah arasındaki mektupların uydurma olduğuna dair iddiaların ciddi bir tenkide dayanmadığını ve bu mühim vesikaların bu sebeple kullanılmadığını belirtelim."* demektedir.[320] Kafesoğlu ise mektuplaşmanın uydurma olduğunu üç maddede izah etmiştir. [321]

Lewis ise bu hususta Kafesoğlu'nun tespitlerinin yerinde olduğunu belirtmiş ve onun görüşlerine iştirak etmiştir.[322] Biz de bu hususta Kafesoğlu ve Lewis ile aynı düşüncelere sahibiz. Nitekim Hasan Sabbah'ın Melikşah'a cevaben yazdığı iddia edilen mektubunda kendisini ifade edişi yönünden değerlendirecek olursak davasını

---

[319] Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 12, s. 310.

[320] Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, ss. 315–19.

[321] "*1-) "Sultan'ın 7-8 cümleden ibaret mektubuna Hasan-ı Sabbah'ın verdiği çok uzun cevap Abbasi'leri gayr-i meşru addedip Bâtınilik telakkisini ma'kul ve sünni islam zihniyetine uygun gösteren ve Bağdad halifelerinin resmî ve hususî hareketleriyle Müslümanlıktan tamamen ayrılmış olduklarını isbata çalışan misâllerle süslü; Hasan-ı Sabbah'ı haklı çıkaracak şekilde delillerle dolu ve güzel bir ifade ile hazırlanmış bulunmaktadır. Melikşah'ın ithamları teker teker cerh ve red edilmiş, İsmaililik bir hak dini olarak gösterilmiştir. Bu bakımdan her iki mektup da tasni' edilmiş hissi uyandırıyor.*
2-)Sultan'ın mektubunu Hasan-ı Sabbah'a götüren Şadr-ı Kebîr Ziya'üd-Din Hakan, Abbas oğullarını def' ve şerlerini ref'e kıyam edecek olan Sultan Muhammed Gazi (veya Mahmud Gazi), hilafet makamına oturacağı söylenen Seyyid 'Alâ'ül-Mülk Hudâvendzâde gibi şahıslar bahis mevzuu devirde tamamiyle meçhul bulunmaktadırlar.
3-) Cevabın mahiyetini desteklemek üzere zikredilen:
وقت ضرورت چو نما ند كريز / د ست بكيرد سر شمشير تيز *Farsça beyit büyük şâir Sa'dî-i Şîrâzî (m.1209-1294)' ye aittir. Tabiîdir ki, Hasan Sabbah'ın kendisinden takriben bir buçuk asır sonra gelen bir şâirin mısra'larını bilmesine imkân yoktur. Bu noktalara dayanarak, bu mektupları sonradan ve her halde Bâtınîlerin hayli kuvvet kazandıkları zamanlarda kasden uydurulmuş propaganda vesikaları telâkki ediyoruz."* Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 143.

[322] Lewis, *Haşhaşîler,* s. 71.

Nizamülmülk ile düşmanlığı üzerine kurguladığı görülmektedir. Kaldı ki Hasan Sabbah'ın dünya görüşü; İsmailiyye dışında kalan İslam Dünyasının gerek siyasî hâkimiyetini gerekse itikadî görüşlerini yıkıcı faaliyetlerle bertaraf etmek olarak tanımlayabiliriz. Bu minvalde düşünüldüğü zaman mektuptaki ifadelerin asılsız olduğu da aşikârdır. Ayrıca Kafesoğlu'nun da belirttiği üzere Sadi-i Şirazi'ye ait olan bir beyitin bu mektupta geçmesi de mektubun o döneme ait olmadığının en önemli göstergesidir. İbn Kesir'in İbnü'l Cevzi'den iktibasla aktardığı hususlar da göz önünde bulundurulursa Sultan Melikşah'ın uyarı ve tehditvari mektubunun sahihliğini varsaysak bile Hasan Sabbah'ın cevaben yazdığı mektubun asılsız olduğunu düşünmekteyiz.

III. 2. 3. Melikşah'ın İsmâilîlere Karşı Tutumu ve Düzenlenen Askerî Harekâtlar

Sultan Melikşah döneminde İsmaili yayılmacılığı hızla devam etmiştir. Özellikle Sultan Alparslan'ın Berid Teşkilatını kaldırmasıyla birlikte İsmaililerin rahat bir şekilde davetlerini sürdürmeye başladığını daha önce belirtmiştik. Melikşah'ın tahta geçmesiyle birlikte Nizamülmülk'ün etkinliğinin arttığı görülmektedir. Bu dönemde İsmaililerle yapılan mücadelerlerin Nizamülmülk tarafından yürütüldüğü, ancak Alamut'un Hasan Sabbah tarafından ele geçirilmesi ve İsmaililerin merkezî bir otorite kurması sonrasında devletin ve dolayısıyla Sultan Melikşah'ın en temel problemi haline gelmiştir. Bu süreçte Sultan'ın Batınî/İsmaili görüşlerden etkilendiği ve bu yüzden etkin bir mücadeleye girişmediği noktasında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Şüphesiz bunlardan en önemlisi ise Ebu'l-Vefa b. Ukayl'dan iktibasla İbnü'l Cevzî'nin aktardıklarıdır. İbnü'l Cevzî şunları ifade etmiştir:

"Ben Ebu'l-Vefa b. Ukayl'ın el yazısından şu bilgileri aktardım:

Sultan Melikşah'a yakın olan vaiz el-Cürcani, sultanın inancının Bâtınilikle bozulduğunu, bana gizlice söyledi. Hatta sultan 'Tanrı nedir, Tanrı diyerek ne demek istiyorsunuz?' demeye başlamıştı. Ben de onun sorduğu bu soru üzerine şaşkına döndüm ve güzel bir cevap olarak sultana şunu yazıp bildirdim: 'Şunu bil ki ey hükümdar, bu avam tabakası ve cahiller, Tanrı'yı his yoluyla ararlar; o hissi yitirirlerse onu inkâr ederler; bu da sağduyu sahipleri için uygun olmaz. Bizim, duygularımızın ulaşamadığı varlıklarımız vardır, akıl onları reddetmiyor; akıl, onları ispat ettiği için onları inkâr etmek mümkün değildir. O insanlardan birisi, sana «Gördüklerimizin dışında hiçbir şey, mecvut değildir.] derse işte o zaman Tanrı'yı inkâr etmek, emir ve nehiy'den pek hoşlanmayan cahil insanların içine nüfuz eder. Onlara göre, bizim için gelişişp büyüyen ve (ölümden sonra) geri gelmeyecek olan uzun ve derin olan (maddî) bedenlerimiz vardır. Bu bedenler, gıdaları kabul edip alır, ondan güzel işler orataya çıkar: Mesela tıp ve hendese gibi. Ve sonunda anladılar ki, bütün bunlar, bu bedenlerin ötesindeki bir şeyden ortaya çıkmaktadır, işte

bu da ruh ve akıl'dır. Onalra, «Bu iki şeyi (Ruh ve aklı) duygularınızla mı idrak ettiniz?» diye sorduğunuz zaman onlar, «Hayır, onları kendilerinde ortaya çıkan etkileri deliller göstererek idrak ettik. » derler. Biz de dedik ki, *«Tanrı'dan rüzgârların ve yıldızların yaratılması, feleklerin yönetimi, ekin yeşertme, zamanı (devran) çekip çevirme orataya çıktığı halde, onu hissetmeyi nasıl oldu da yitirdiniz? Bu bedenin nasıl bir ruhu ve aklı varsa; bu ikisi sayesinde mevcut ise, bu ikisi, hisle idrak edilmeyip aklî dedildiler, buna tanıklık ediyorsa, işte her şeyden berî olan Yüce Tanrı da bu yaptıklarını hisseden aklı sayesinde varlığı sabittir.»' İbn Ukayl, el-Cürcani, 'Bana, bunu, Sultan Melikşah'a aktardığını, sultanın bunu beğendiğini, bundan duygulandığını, Bâtınileri lanetlediğini ve kendisine anlatılanların gerçek yüzünün ortaya çıktığını zikrettiğini anlattı.' demiştir."*[323]

Sultan Melikşah'ın dünya görüşü ve inancı noktasında bahsi edilen mevzunun gerçek olup olmadığı hakkında net bir şey söyleyemesekte Sultan'ın ilk zamanlarında İsmaililer ile mücadele etmediğini yahut onlardan yana olduğunu söylemek tarihî bir hata olacaktır. Nitekim Alparslan'ın ölümüyle birlikte Sultan Melikşah'ın tahta çıkmasını sağlayan, bu sırada diğer varislerin tahta geçmek için sarf ettikleri çabayı boşa çıkarmak suretiyle devletin bölünmesinin önüne geçen ve aynı zamanda sultanın babasının da veziri olan Nizamülmülk'ün Melikşah üzerindeki hakkını teslim etmek gerekir. Bu yüzden devletin yönetim mekanizmasının temel taşı olan Vezir Nizamülmülk'ün İsmaililerle olan mücadeleyi kendi insiyatifine alması yadsınacak bir husus olmamakla birlikte devletin işleyişine de aykırı değilidir. Bu yüzden Melikşah'ın tutumunun yargılanarak onun İsmaililerle işbirliği yaptığına yahut İsmaili olduğunu delalet edecek bir durumun hâsıl olduğu kanaatinde değiliz. Ayrıca Sultan Melikşah'ın İsmaili düşünceye karşı sempati duyması yahut dünya görüşünün bu yöne doğru kanalize olması da anormal bir durum olarak değerlendirilemez. Nitekim

---

[323] Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485= 1038-1092)", *TTK Belgeler*, C. XXVI, S. 30 (2005), s. 84.

metinde de Sultan'ın yanıldığı, bu düşüncenin hak olmadığını kabul ettiği ve daha sonra onları lanetlediği aktarılmaktadır.

İsmaililere karşı etkin bir askerî harekât yürütmek ve bu tehlikeden kurtulmak isteyen Melikşah'ın özellikle Alamut'un Hasan Sabbah tarafından ele geçirilmesinden sonra vuku bulan Save'li müezzinin öldürülme hadisesi bu harekât planlarını aksiyona çevirmeyi daha da zarurî kılmıştır. Selçukluların Nizârî İsmâilî tehdidine karşı askeri güç kullanmaları resmî olarak Sultan Melikşâh döneminde başlamıştır.[324] Bu minvalde Selçuklu Sultanı Melikşah, Hasan Sabbah ve Alamut erkânının arz ettiği tehlikeyi Selçuklu emirleri; Emir Yoruntaş ve Emir Arslantaş'ı görevlendirerek bitirmeyi hedeflemiştir.

Selçukluların Rûdbâr emîri Yoruntaş, 483-484/1091 senesinde İsmaililerin hâkimiyetinde olan Alamut kalesini Hasan Sabbah'ın elinden almak üzere Sultan Melikşah tarafından görevlendirilmiştir.[325] Emir Yoruntaş bir süre Alamut'a saldırmış ve bölgedeki İsmaili unsurları temizlemiştir. Özellikle kaleye erzak getiren tüccarların mallarını yağmalayarak kaleyi ve dolayısıyla Alamut ahalisini zor durumda bırakmak istemiştir. Bir süre sonra yeterli erzak biriktiremeyen halk zor duruma düşmüş ve mevcut ahvalin içerisinden nasıl kurtulacaklarını Hasan Sabbah'a iletmişlerdir. Bu arada Cüveynî'nin aktardığına göre kalenin savunmasında görevli birkaç süvari yenilgiye uğrayacaklarını ve kaleyi kaybedeceklerini düşünmeleri üzerine kaleyi terk etmeye karar vermişlerdir. Bunun üzerine Hasan Sabbah Fatımî/İsmaili Halifesi Mustansır'ın manen (yahut bir elçi aracılığıyla) kendisine haber yolladığını ve kaleyi terk etmeyerek çok yakında başarıya (ikbâle) ulaşacaklarını söylediğini halka iletti. Umudunu kaybetmiş olan Alamut ahalisinin bu haberle birlikte direnci artmıştır.[326] Ancak kalenin düşmesi an meselesi ike Emir Yoruntaş'ın bir anda eceliyle ölmesi kuşatmanın kaldırılmasına sebep olmuştur.[327] Kuşatmanın kaldırılmasıyla birlikte Alamut merkezli İsmaili yapılanma siyasi anlamda önemli bir başarı elde etmiştir. Her

---

[324] Ali Aktan, "Selçuklu-Bâtınî Münasebetleri", *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu: Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler) 27-30 Eylül 2010, Kayseri*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 54.
[325] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 552; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 133.
[326] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 552–53.
[327] Lewis, *Haşhaşîler*, s. 40.

ne kadar Emir Yoruntaş'ın ölmesiyle alakalı bir durum olsa da Alamut ahalisi kazanılan zaferi Hasan Sabbah'a ve İsmaili Halife Mustansır'a bağlayarak Alamut'a *"Beldetü'l-İkbâl"* sıfatını takmışlardır.[328] Böylelikle Alamut'un kurtuluşunu burayı terk etmeyerek sağlayacaklarını halka bildiren Hasan Sabbah muhasaranın kaldırılmasıyla birlikte halktan bir nevi gaybtan haber almışçasına bir muamele görmüş ve bu hususu daileri aracılığıyla yaydığı/yayacağı yeni davetinde bir propaganda unsuru olarak kullanmış olmalıdır.

Emir Yoruntaş'ın başarısızlıkla sonuçlanan muhasarası sonrasında siyasî nüfuz elde eden Hasan Sabbah, daha önceki bölümde bahsini ettiğimiz Hüseyin Kâinî aracılığıya Kuhistan bölgesinde yayılmacı faaliyetlere başlamış ve bölgeye hâkim olmuştur. Sultan Melikşah, bu faaliyetlerden haberdar olmuş ve İsmaililerin Selçuk hâkimiyeti altındaki topraklarda yeni bir oluşum/devlet kurmalarının an meselesi olduğundan mütevellit muhakkak surette topyekûn bir şekilde ortadan kaldırılmalarına yönelik bir harekât tertiplemiştir. Buna göre Sultan 485/1092 yılında Hüseyin Kâinî'nin faaliyetlerinin takibi ve öldürülmesi görevini Emîr Koltaş'a, Hasan Sabbâh'ın yakalanarak öldürülmesi görevini ise Emîr Arslantaş'a vermiştir.[329]

Emîr Arslantaş, Cemaziyelevvel 485/Haziran-Temmuz 1092 senesinde Alamut'u kuşatmıştır.[330] Kuşatma sırasında Emir Yoruntaş'ın harekâtında olduğu gibi Alamut'ta erzak yetersizliği baş göstermiştir. Bu sırada Arslantaş'ın emrindeki ordu Alamut'u nerdeyse ele geçirmek üzereyken kalenin muhasaradan kurtulması için Hasan Sabbah yardıma ihtiyaç duymuştur. Daha önce Talekan ve Rey bölgelerinde *Dihdâr b. Ali el-Erdistânî* adındaki daisi sayesinde yaptığı faaliyetler netice vermiş ve birçok kişi İsmaililiğe geçerek Kazvîn'e yerleşmiştir.[331] Hasan Sabbâh bu vech ile daisine haber yollayarak yardım talebinde bulunmuştur. Yardım talebi Dai el-Erdistânî'ye ulaşmış ve 300 kişilik bir grubu Alamut savunmasının sürdürülebilmesi için ihtiyaç duyulan erzak ve mühimmat malzemelerini götürmek üzere Alamut'a

[328] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 553.

[329] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 553; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah,* ss. 142–43; Aktan, "Selçuklu-Bâtınî Münasebetleri", s. 54.

[330] Cüveyni bu sırada Hasan Sabbah'ın yanında yalnızca 60-70 civarıda adamı olduğu ve kaleyi bu şekilde savunmaya çalıştını belirtmiştir. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 553.

[331] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 553; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah,* s. 142.

yollamıştır. Bu esnada Rudbâr ahalisi de İsmaili düşünceye sahip olması hasebiyle Selçuklu muhasarasını Alamut üzerinden kaldırmak için bir harekâta girişmiştir. Alamut'a yardım için gelen el-Erdistânî'nin 300 kişiden müteşekkil destek kuvveti ile anlaşan Rudbâr ahalisi Şaban 485/Eylül 1092 sonlarında bir gece ansızın Emir Arslantaş'ın ordusuna baskın yaparak Selçuklu kuvvetlerini zor duruma sokmuşlardır. Bunun üzerine Arslantaş Alamut muhasarasını kaldırmak zorunda kalmıştır ve Sulan Melikşah Hasan Sabbah'ın oluşumuna karşı bir kez daha başarısız olmuştur.[332] Bu gelişmeden sonra Sultan Melikşah son olarak ordu komutanlarından olan Emir Kızılsarığ'nın emrine bir ordu tahsis etmiş ve Alamut merkezli İsmailileri̇n üzerine göndermiştir. Harekâta başlayan *Emir Kızılsarığ*, Hasan Sabbah'a bağlı birçok kaleyi ve bölgeyi ele geçirdikten sonra son olarak *Mü'mînâbâd*[333] bölgesine gelmiş ve buradaki *Dere Kalesini* zapt etmiştir. Bu sırada Emir Koltaş da Hasan Sabbah'ın en önemli daisi konumunda olan Hüseyin Kâinî'yi ele geçirmek üzeredir. Ancak Alamut merkezli İsmaili yapılanmanın bu denli sıkıştırıldığı ve neredeyse nihai hedefe ulaşmaya ramak kaldığı bir anda önce Nizamülmülk'ün İsmaili bir fedai tarafından öldürülmesi ve ardından kısa bir müddet sonra da Sultan Melikşah'ın ölmesi, Emir Kızılsarığ ve Emir Koltaş'ın harekâtı yarıda keserek bölgeden geri çekilmesine sebep olmuştur.[334]

Sonuç olarak İsmaililere karşı verilen mücadeleye bakıldığında; Sultan Alparslan döneminde Vezir Nizamülmülk aracılığıyla Nizamiye Medreseleri'nin açılması, İsmaili/Bâtıni düşünce ile ilk olarak ilmî alanda mücadele vermek suretiyle yapılmış bir atılımdır. Fikrî bir oluşum karşısında böyle bir mücadele yönteminin benimsenmesi isabetli bir karar olarak düşünülebilir. Nitekim devletin varolduğu bir ortamda otoriteyi sarsan/sarsacak haricî bir unsura karşı askerî bir müdahale mahal olması için evvela buna sebebiyet verecek silahlı bir örgütlenmenin aksiyona girişerek yağma, katil gibi yıkıcı faaliyetlerin vuku bulması gerekir. Ancak yaptığı faaliyetlerden şüphe edilen ve potansiyel bir tehlike arz eden şahıs/grupların da

---

332 Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 553–54.
333 İran'ın Luristan Eyaleti'nde yer alan bir şehirdir.
334 Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 554; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 417; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 143; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, ss. 316–17; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, ss. 121–22; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti, s. 89*.

istihbarat faaliyetleri ile takibatı da devlet otoritesinin sağlanması ve varlığının devamı için muhakkak surette göz ardı edilemeyecek bir husustur. Bu manada özellikle Berid Teşkilatının lağvedilmesi sonucunda ortaya çıkan istihbarat açığı sayesinde yayılma alanı bulan İsmaililer, Sultan Melikşah zamanında merkezî bir otoriteye kavuşmuşlardır. Sultan Melikşah döneminde Alamut merkezli İsmaili örgütlenmesi ve Hasan Sabbah ile mücadele yöntemi özellikle Save'de yaşanan hadisenin sonrasında askerî safhaya taşınmıştır. Bu manada yukarıda bahsini ettiğimiz askerî harekâtın neticesinde elle tutulur bir sonuç elde edilememiştir. Özellikle dikkatimizi celbeden en temel husus devletin emir-komuta zincirinin başındaki şahsiyetlerin ölümü neticesinde durdurulan askerî faaliyetlerin, İsmaililerin otoritesini sağlamlaştırdığını ve buna bağlı olarak Selçuklu Devletinin bu bölgelerde meşruiyet problemi yaşadığını söyleyebiliriz. Ayrıca idarî/askerî mekanizmanın içerisinde yaşanan bu ölümlerin, yapılan askerî harekâtlara tes'ir etmesi hadisesinin tarihin her döneminde vuku bulduğunu da bilmekteyiz. Fakat dönemin şartlarından bağımsız olarak düşündüğümüzde hal-i hazırda devletin varlığına yönelik yıkıcı faaliyetlede bulunan bir gruba/yapılanmaya karşı yürütülen bir askerî harekâtın ne şekilde olursa olsun yarıda bırakılmaması gerektiği kanaatindeyiz. Nitekim burada bahsi edilen Sultan Melikşah dönemindeki Alamut merkezli İsmaili yapılanmanın Selçuklu ülkesinde elde ettiği siyasî meşruiyet sonucundaki oluşturduğu otoritenin daha başlamadan bitirilebileceği, ancak gerek Sultan Alparslan'ın istihbarat faaliyetlerini sonlandırma kararı, gerekse Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine emirlerin geri çekilmesi, devletin sınırları içersinde yıkıcı faaliyetler çerçevesinde hareket eden yeni bir otoritenin doğmasını sağlamıştır.

III. 2. 4. Nizamülmülk'ün İsmâilîler Tarafından Katledilmesi ve Sultan Melikşah'ın Ölümü

Türk Devletleri içerisinde devlet mekanizmasının işleyişini ele aldığımız zaman şüphesiz karşımıza çıkan en önemli faktörün *vezirlik*[335] müessesesi olduğunu görürüz. Horasan Selçuklu Devletinin vezaret makamında bulunan en önemli ismi Nizamülmülk'ün devletin en kilit ismi olduğu da aşikârdır. Bu minvalde Nizamülmülk'ün katledilme hadisesini aktarmadan evvel vezirin devlet içerisindeki etkinliğini, Hasan Sabbah ve İsmaililerin vezire olan düşmanlıklarının temelinde yatan mevzuları ve veziri ölüme götüren bir kısım hadiselere kısaca değinmekte fayda görüyoruz.

Selçuklu Sultanı Alparslan'ın ölümüyle birlikte Melikşah'ın geçmesinden sonra babasının da vasiyeti üzerine Nizamülmülk görevine devam etmiştir. Onun Sultan Alparslan döneminde Amidülmülk Kundurî'nin (447/1055-456/1064)[336] yerine vezaret makamına getirilmesiyle birlikte giderek artan etkinliği, Sultan'ın ona

---

[335] Horasan Selçuklularında vezirlik müessesesi ve vezirler hakkında detaylı bilgi için bkz. Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, ss. 29–39; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, ss. 93–97; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zaman*, C. III, ss. 157–78; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, ss. 508–12; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı : Merkez ve Eyalet Divânları*, *Bilge Kültür Sanat Yayınları*, İstanbul 2015, ss. 23–143; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, ss. 152–58; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü, Ötüken Neşriyat*, İstanbul 2011, ss. 351–56; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu tarihi*, *MEB Yayınları*, Milli eğitim basımevi, İstanbul 1992, ss. 95–99; İsmaili Hakkı Mercan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, *Berikan Yayınevi*, İstanbul 2017, ss. 57–65; Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik (1055-1194): Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma*, *Kronik Kitap*, çev. Mehmet Fatih Baş-Sinan Tarifci, 2019, ss. 25–155; G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, *Ötüken Neşriyat*, çev. İlyas Kamalov, 2013, ss. 84–86, 57–103; Erkan Göksu, *Bilge Vezir: Nizâmü'l-Mülk*, *Erdem Yayınları*, İstanbul 2018, ss. 16–99; Mustafa Alican, *Selçuklunun Öncü Veziri: Amîdülmülk Kündürî*, *Erdem Yayınları*, İstanbul 2018, ss. 29–122; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 8 (1967), s. 75–186; Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk Ve Tarihi Rolü", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 5, ss. 265-70; "Vezîr", C. XIII , s. 313–14; Abdülkerim Özaydın, "Vezir", *DİA*, C. 43 , s. 82–87; Salim Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat", *Türkler Ansiklopedisi*, C. V , s. 147–62; Harold Bowen, "Bazı Erken Dönem Selçuklu Vezirleri Hakkında Notlar", *Tarih Okulu Dergisi*, çev. Mustafa Alican, S. VIII (2010), s. 141–49; Mustafa Alican, "Selçukluların Erken Döneminde Vezirlik Kurumu", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 16 (2014), s. 1–16; Mustafa Alican, "Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü", *JASS Studies*, C. 8, S. 29 (2014), s. 237–59.

[336] Albdülkerim Özyadın, "Kündürî", *DİA*, C. 26 , s. 554–55; G. Makdisi, "al-Kundurī", *EI²(İng.)*, C. V , s. 387–88; Alican, "Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü", ss. 237–59; Alican, *Selçuklunun Öncü Veziri: Amîdülmülk Kündürî*, ss. 29–122.

"atabeg"[337] ünvanı vermesiyle birlikte daha da belirgin hale gelmiştir. Bu süreçte Sultan Alparslan tarafından Melikşah'ın eğitiminden de mes'ul tutulan Nizamülmülk, bir süre sonra onun veliaht tayin edilmesinde de önemli bir rol oynamıştır. Sultan Melikşah'ın tahta geçmesiyle birlikte ilk karşılatığı sıkıntı daha evvel babasına defaatle başkaldıran amcası Kirman Meliki Kavurd Beg'in (431/1040-465/1073)[338] isyandır. Sultan Melikşah bu isyanı başarılı bir şekilde bastırmış ve Nizamülmülk de bir kısım tehlikeleri sezerek Kavurd Beg'in öldürülmesini sağlamıştır.[339] İktidar mücadelesinin Melikşah lehine sonuçlanmasıyla birlikte Sultan, vezirine üstün gayretlerinden dolayı yeni hil'atler vermekle birlikte babası gibi Nizamülmülk'e

[337] Selçuklular ve sonraki Türk devletlerinde kullanılan, vasi olacak olan şehzadelere eğitim vermesi için atanan öğreticiler için kullanılan bir ünvandır. Bu unvan ilk olarak Nizâmü'l-Mülk'e verilmekle birlikte daha sonra üstün bir devlet memurluğu şekline dönüşmüştür. Atabeglik Osmanlılarda Lalalık müessesesine dönüşmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Coşkun Alptekin, "Atabeg", *DİA*, C. 4 , s. 38–40; Claude Cahen, "Atabak", *EI²(İng.)*, C. I , s. 731–32; Tuncer Baykara, "Lala", *DİA*, C. 27 , s. 70–71. Atabeglik müessesesi Selçuklu döneminde bir müddet sonra bağlı meliklikleri yöneten bir duruma gelmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği: Tog-Teginliler*, *Marmara Üniversitesi Yayınları*, İstanbul 1985, ss. 1–184; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, *TTK Yayınları*, 1991, ss. 27–143; Halil İbrahi Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, *TTK Yayınları*, Ankara 2013, ss. 41–500.

[338] Çağrı Bey'in büyük oğlu, Kirman Selçuklularının kurucusu, Sultan Alparslan'ın ağabeyidir. Detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, *TTK Yayınları*, 1989; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı : Merkez ve Eyalet Divânları*, ss. 299–305; C. E. Bosworth, "Kavurd", *EI²(İng.)*, C. IV , s. 807–8; İbrahim Kafesoğlu, "Kavurd", *İA*, C. VI , s. 456–59; Albdülkerim Özyadın, "Kavurd Bey", *DİA*, C. 25 , s. 73–74.

[339] Ağabeyinin ölümünü haber alan ve hemen harekete geçen Kavurd, Sultan Melikşâh'a bir mektup yazmıştır. el-Hüseynî bu mevzuuyu şöyle nakleder: *"Kardeşi Alparslan'ın ölüm haberi Melik Kavurd'un kulağına çalındığı vakit Umman'dan Kirman'a gitti; denizi gçerken gemiler parçalanarak askerlerinin çoğu helâk oldu. Sonra Melikşâh'a 'Ben büyük kardeşim sen de küçük oğulsun, ben senden ziyade kardeşim, Sultan Alparslan'ın mirasına lâyıkım.' diye yazdı. Melikşâh ise cevaben 'Oğul mevcut iken kardeş mirasa konmaz!' dedi."* El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiye*, s. 39. Sonrasında ise Kavurd, tahtın varisi olduğunu ve genç yaştaki bir çocuğun hükümdar olmaması gerektiğini iddia ederek, 4 Şaban 465/15 Nisan 1073'de Kerec yakınlarında Melikşâh ile savaşmış ve mağlup olmuştur. Amcasının af dilemesinden sonra onu öldürtmek yerine hapsetmeyi tercih etmiştir. Fakat bu sırada askerlerin Kavurd'un öldürülmemesini lehlerine çevirmek için maddi taleplerde bulunduklarını öğrenen Vezir Nizâmü'l-Mülk, Sultan'a Kavurd'un öldürülmesi gerektiğini arz etmiştir. Sultan'ın bu teklifi kabul etmesiyle Kavurd boğdurulmak suretiyle öldürülmüştür. Ancak sonrasında çıkabilecek marazların önüne geçmek için yüzüğündeki zehri içerek intihar ettiği duyurulmuştur. Ayrıca Kavurd'un oğulları Sultan Şah ve Emîrânşah'ın gözlerine de de mil çekilmiştir. El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiye*, ss. 39–40; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-ümem'de Selçuklular*, ss. 111–13; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, ss. 11–15.

"atabeg" ünvanını da yeniden takdim etmiştir. Böylece vezir devlet kademesindeki itibarını artırmakla birlikte daha yetkin bir hale gelmiştir.

Selçuklu Devleti'nde Sultan Melikşah dönemi vuku bulan dâhili ve haricî birçok meselesine doğrudan müdahil olan Nizamülmük'ün Sultan tarafından neredeyse sınırsız bir yetki ile donatıldığını[340] ve karar mercii haline geldiğini söyleyebiliriz. Bundan rahatsızlık duyan bir kısım çevrelerce vezir, Sultan'ın nezdinde itibarsızlaştırılmaya çalışılmış ve vezirin ölmeden kısa bir süre öncesinde de bu kara propaganda faaliyetlerii başarıya ulaşmış ve Melikşah ile Nizamülmülk'ün arası açılmıştır. Bu süreçte Nizamülmülk'ün devlet kademelerine başta on iki oğlu olmak üzere birçok hısım ve akrabalarını yerleştirmesi, devlet idaresindeki bir kısım şahısların rahatsızlığına yol açmış ve bu hususu çok defa Sultan'a şikâyet etmişlerdir.[341] Sultan'ın yapılan şikâyetler sonrasında defaatle vezirini de dinlemiş ve nihayetinde veziri her defasında haklı bulmuştur. Nizamülmülk'ün yaptığı atamalarla devlet iradesini güçlü bir şekilde ülkenin geneline sirayet ettirmek amacıyla hareket ederek başarılı oldğunu görmekteyiz. Ancak vezirin buradaki başarısını gölgelemek ve devlet idaresinde daha yetkin olmak amacında olan çevrelerin vezirin güçlü iradesine takılarak amaçlarına ulaşamadıklarından böyle bir yola başvurduklarını söyleyebiliriz.

Nizamülmülk'ün Sultan Melikşah'ın nezdinde sahip olduğu konum itibariyle hükümdardan sonra tahta oturacak kişinin belirlenmesinde de önemli bir paya sahip olduğu bilinmektedir. Nitekim Sultan ile Vezir'in arasının açılmasındaki en önemli hususlardan biri de bu mevzuu olmuştur. Sultan Melikşah henüz babası Alparslan'ın hayatta olduğu dönemde Karahanlı Sultanı İbrahim Tamgac'ın (432/1041-460/1068)[342] kızı Terken Hatun (ö. 487/1094)[343] ile evlendirilmiştir. Her ne kadar

---

[340] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 8, s. 268.

[341] Ayrıca bu dönemde Hasan Sabbah'ın Nizâmü'l-Mülk'ün kendisine ve davasına yönelik verdiği mücadele neticesinde yaşadığı sıkıntılar yüzünden veziri yok etmek amacına girmiştir. Bu sebeple vezir hakkında yapılan bir kısım kara propagandanın da müsebbibi Hasan Sabbah'tır.

[342] Batı Karahanlılar'ın kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Ömer Soner Hunkan, "Tamgaç Han", *DİA*, C. 39 , s. 556–57; Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, C. 24 , ss. 407–8; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 2002, ss. 17–26.

[343] Gerçek adı bilinmemekle birlikte Melikşah'ın "Celâlüddevle ve'd-din" ünvanından dolayı "Celâliye Hatun" olarak da bilinmektedir. Sultan Melikşah'ın eşi, Karahanlı İbrahim Tamgaç'ın

sonrasında farklı evlilikler yapmış olsa da Terken Hatun'un Sultan'ın ilk eşi olması hasebiyle farklı bir konuma sahip olduğu yahut hükümdar tarafından farklı şekilde konumlandırıldığı aşikârdır.[344] Terken Hatun'dan dünyaya gelen ilk oğlu olan Melik Ahmed, 480/1087 yılında Sultan Melikşah tarafından veliaht ilan edilmiştir. Ancak kısa bir süre sonra Melik Ahmed hastalanarak ölmüştür. Bunun üzerine yeni bir veliah tayin edilmesi gerekmektedir. Melikşah bu hususta Nizamülmülk'ün görüşlerini almak suretiyle evlatlarının en büyüğü olan Zübeyde Hatun'dan[345] olma altı yaşındaki Berkyaruk'u veliaht tayin etmiştir.[346] Bu olay karşısında Terken Hatun olumsuz bir tavır takınarak daha bir yaşındaki oğlu Mahmud'un veliaht tayin edilmesini istemiştir.[347] Süreç içerisinde kendi veziri Tâcülmülk Ebu'l-Ganaim'in (485/1092-486/1093)[348] desteğini alan Terken Hatun veliahtlık mevzusunda oğlu Mahmud'un seçilmemesinden Nizamülmülk'ü sorumlu tutmuş ve ona açıktan düşmanlık etmiştir. Terken Hatun Sultan Melikşah'a Nizamülmülk hakkında söylenenlerin (kadrolaşmaya yönelik şikâyetlerin) doğru olduğu konusunda devamlı telkinlerde bulunmuş ve en sonunda Sultan bir *şahnesini*[349] Merv'e göndermeye ve Nizamülkmülk'ün oğlu Şems'ül-Mülk'ü[350] teftiş etmeye karar vermiştir. Burada Şems'ül-Mülk ile Sultan'ın

kızıdır. Terken Hatunla ilgili detaylı bilgi için bkz. C. E. Bosworth, "Terken Khatun", *EI²(İng.)*, C. X , s. 419; Gülay Öğün-Bezer, "Terken Hatun", *DİA*, C. 40 , s. 510. Terken ünvanının etimolojisi ve kullanımı hakkında bkz. Osman Turan, "Terken Ünvanı", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, C. I (1944), s. 67–73; Gülay Öğün-Bezer, "Terken", *DİA*, C. 40 , s. 409.

344 Melikşah'ın diğer evlilikleri:

345 Selçuklu Sultanı Melikşah'ın oğlu Berkyaruk'un annesi. Bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104), İ.Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları*, İstanbul 2001, ss. 16, 22, 48, 50, 55, 56, 59, 65, 88, 150, 167, 198, 220.

346 Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 351.

347 Kazvinî, *Târîh-i Güzîde: Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân*, ss. 50–51.

348 Ebü'l-Ganâim Tâcü'l-mülk İbn Dârüst Merzübân b. Hüsrev Fîrûz-ı Şîrâzî. Terken Hatun'un kendi veziridir. Nizâmü'l-Mülk'ün katledilmesinden sonra vezaret makanıa getirilmiştir. İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb: Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Seçmeler)*, *TTK Yayınları*, çev. Ali Sevim, Ankara 1989, ss. 61–62; Abdülkerim Özaydın, "Tâcülmülk", *DİA*, C. 39 , s. 359–60; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, ss. 4–11, 17–21, 148, 163.

349 Şıhne olarak da kullanılır. Bir bölge ya da şehrin asayişinden sorumlu vali anlamına gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz. A. K. S. Lambton, "Shihna", *EI²(İng.)*, C. IX , s. 437–38; Erdoğan Merçil, "Şahne", *DİA*, C. 38 , s. 292–93; Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı : Merkez ve Eyalet Divânları*, ss. 117–25; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, *TTK Yayınları*, Ankara 1988, s. 50; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, ss. 183–85; Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, ss. 122–28.

350 İbnü'l Esir Şemsülmülk'ün Nizâmü'l-Mülk'ün torunu olduğunu söylemektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, 360.

şahnesi Kodan arasında bir sıkıntı yaşanmıştır.[351] Bunun üzerine Sultan Melikşah; Tâcülmülk, Mecdülmülk (d.440/1049-ö.492/1099)[352] ve Emir Yelberdî'yi[353] huzuruna çağırarak Nizamülmülk'e iletmeleri için şunları söylemiştir:

"Eğer sen saltanatta şerikim, mülkümde ortağım isen bunun da bir hükmü ve kuralı vardır; fakat benim naibimsen ve benim emrimdeysen o takdirde naiplik ve tâbilik şartlarına uymalısın. Oğullarından her biri bir kıtayı istilâ etti ve büyük bir eyalete vali oldular. Buna da kanaat etmeyerek devlet işlerine müdahale ve tecavüz ettiler. Sen ne salâhiyetle fermanımız olmadan evlâdlarına ülkeler ve ikta'lar veriyor, arzu ettiğini yapıyorsun? İster misin ki önünden hokkanın () ve başından destârın (destârçe: sarık) alınmasını emredeyim?"[354]

Sultan Melikşah'ın bu sözleri üzerine ise Vezir Nizamülmülk şu şekilde cevap vermiştir:

"Eğer benim saltanatta ve mülkünde ortağı olduğu bilmiyor idiysen bil. Bugün bulunduğun mevki ve ikbale benim re'yim ve tedbirimle geldin. Baban (Sultan Alparslan) öldürüldüğü gün işlerini idare ettiğimi hanedan (ailesinden) ve başkalarından (seni) nasıl tenkil ettimiğimi hatırlamaz mı? O zaman bana sımsıkı sarılır ve muhalefet etmezdi. Ne zaman ki işleri yoluna koydum, herkesi O'na itaat ettirdim, dirlik ve düzeni sağladım, yakın ve uzak şehirleri fethettim, uzak-yakın herkes O'na (Sultan Melikşah'a) itaat arz etti, o zaman işlemediğim günahları bana isnat etti, hakkımdaki jurnalleri (-asılsız- haber; ispiyon) işitir oldu. Benim adıma

---

[351] Şemsülmülk Osman Nizâmü'l-Mülk'ten aldığı gücü usulsüzce kullanmış olmalıdır. Nitekim burada Sultan'ın şıhnesine karşı tavrı ve akabinde onu darp edip hapsetmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 8, s. 360. Şemsülmülk'ün bu hareketi şüphesiz bu gücü yanlış bir şekilde kullandığının göstergesidir.

[352] Abu'l-Fazl As'ad b. Muhammmed al- Baravistanî al- Kummî isimli Mecdü'l-Mülk. El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, ss. 59–61, 84–87; İbrahim Kafesoğlu, "Mecdü'l-Mülk", *İA*, C. VII , s. 432.

[353] Sultan Melikşah'ın hasse emirlerinden biridir. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, ss. 202–3.

[354] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 8, s. 360.*"Hokka, destâr (veya sarık) vezirlik alâmeti olduğu için bunların, alınması vezaretten azil demekti."* Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 202.

O'na deyiniz ki: Başındaki o tacın varlığı bu divite bağlıdır. Bu ikisinin işbirliği ve ittifakı istenilen her şeyin bağı ve her türlü ganimetin sebebidir. Bu divitin kapağını kapatırsam O'nun tacı da yok olur. Eğer bir tağyir ve tedbile karar verdiyse değişiklik vuku bulmadan gerekli tedbirleri alsın. Kapıyı çalmadan önce başına gelecekleri düşünsün de dikkatli olsun."[355]

Şeklinde bir cevap vermiş ve Sultan'ın Nizamülmülk'ün söylediklerini aynen aktarması için görevlendirdiği Emir Yelberdî bu sözleri derhal Melikşah'a aktarmıştır. Mektuplardan da anlaşılacağı Sultan otoritesinin sarsıldığını ön planda tutarak bir söylemde bulunmuş ve Nizamülmülk'te buna karşılık bugüne kadar Sultan'ın tahtta kalmasını sağladığını, kendisi olmasaydı tahta geçemeyeceğini ve devletin gücünün bu seviyeye ulaşamayacağını söylemek suretiyle bir cevap vermiştir. Böylelikle Sultan ile Vezir'in arası açılmıştır.[356] Melikşah ile Nizamülmük'ün arasında vuku bulan bu hadisenin temelinde; Terken Hatun'un telkinleri ya da devlet idaresinde vezirden hoşnut olmayan kişilerin ve Hasan Sabbah'ın kara propagandalarının etkisinde kalarak Sultan'ın kendi otoritesinin varlığını sorgulamaya başlaması ve vezire bizzat kendisinin takdim ettiği yetkilere rağmen mutlak otorite sahibi olmak istemesi vardır.[357]

Nizamülmülk'ün cevabına karşılık vermeyen Sultan Melikşah, Bağdat'a hareket etmiştir.[358] Sultan'ın yola çıkmasının ardından Nizamülmülk de Tacülmülk ve Terken Hatun ile birlikte Bağdat'a Sultan'ın yanına gitmek üzere Nişabur'dan ayrılmışlar ve Nihâvend yakınlarında buluna Suhne'de (Sehne)[359] konaklamışlardır.[360] Burada 10 Ramazan 485/14 Ekim 1092 Cuma günü Deylemli bir İsmaili fedaisi Ebu Tahir-i Errânî (Eyvanî) tarafından iftar vaktinde (akşam) sufi kiyafetiyle sıradan bir kişi olarak Nizamülmülk'ün yanına gelmiş ve elinde bir dilekçe (arzuhal) ile meramını belirtmek üzere vezirin huzuruna çıkmıştır. Vezir onu kabul ettikten sonra dilekçeyi okuduğu

---

355 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 360-361.
356 El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 63; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 447.
357 Göksu, *Bilge Vezir: Nizâmü'l-Mülk*, ss. 76–93.
358 Özgüdenli, *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi(1040-1157)*, C. I, s. 188.
359 Kirmanşâh ile Nihâvend arasında bulunan, Kirmanşâh eyaletine bağlı bir şehirdir.
360 Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 203.

sırada Tahir tarafından göğsüne saplanan hançerle yaralanmış ve kısa bir müddet sonra ölmüştür.[361]

---

[361] Nizâmü'l-Mülk'ün katledilmesi hadisesi hakkında kaynaklar İsmaili fedaisi Tahir üzerinde kanaat göstermiştir. Ancak *"Nizâmü'l-Mülk'ün katlinin gerçekleştiren fedainin Hasan Sabbah'ın en önemli dailerinde İbn Attaş'ın adamı Tahir'in bu suikastı gerçekleştirmesine kim sebep olmuş/rıza göstermiş?"* bu hususta çeşitli iddialar mevcuttur. Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, Nizâmü'l-Mülk'ün öldürülme hadisesinde Terken Hatun ve veziri Tacülmülk'ün etkin olduğunu, Sultan'ın da buna izin verdiği yönünde o dönemde halk arasında konuşmalar geçtiğini belirtir. Ancak Sultan'ın haberi alır almaz üzüntü yaşadığını anlatır. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-ümem'de Selçuklular,* ss. 161–63. Bundarî, el-İsfahanî'den iktibasla verdiği bilgilerde suikastin vezirin düşmanlarının ittifakları ve faaliyetleri neticesinde olduğunu ve Nizamü'l-Mülk'ün bir İsmaili fedaisi tarafından öldürüldüğünü söylemektedir. Ayrıca Sultan Melikşah'ın Bağdat'a 485/1092 yılındaki son gelişinde (üçüncü ve son gelişi) yanında Tacülmülk'ün olduğundan bahsetmektedir. Bu sebeple de halkın ve Nizâmü'l-Mülk'e bağlı köle ve askerlerin vezirin katlini Tacülmülk'e isnad ettiklerini ve onu öldürdüklerini zikreder. El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi,* ss. 60–61, 80–82. İbnü'l-Âdîm ise çeşitli önemli şahsiyetlerin kitaplarından iktibasla Nizâmü'l-Mülk'ün ölümünün nerede ve hangi tarihte olduğunu nakleder. Fakat Nizâmü'l-Mülk'ün katledilmesindeki ana müsebbib olarak Tacülmülk'ü zikreder. İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb: Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Seçmeler),* ss. 56–61. El-Hüseynî ise olayı çok farklı anlatır. Ona göre Nizâmü'l-Mülk askerleriyle Hasan Sabbah'ı yok etmek üzere Alamut'u kuşatmıştır. Bu esnada Nizâmü'l-Mülk hamamdan çıkmış ve mahfede oturuyormuş Ancak sonrasında yemek yerken yanına iki adam şikâyetlerini arz etmek üzere yanına gelmiş, sonrasında Nizâmü'l-Mülk'ü bıçaklayarak öldürmüşler. Hüseynî vezirin nasıl öldürüldüğünü anlattıktan sonra Tacülmülk'ün Nizâmü'l-Mülk'ü sultanın gözünden düşürmek için çok çaba sarfettiğini ve başarılı olduğunu söyleyerek suikastın sorumlusu olarak onu işaret etmektedir. Ayrıca farklı bir rivayette daha bulunarak bu ifadesini doğrular. Ona göre Sultan, gözünden düşen Nizâmü'l-Mülk'ü sahip olduğu etkinlik sahası ve nüfuzundan dolayı görevden azletmekten korktuğunu ve Tacülmülk ile ortaklaşa bir suikast tertip ederek aciz bir durumda süsü verdikleri Deylemli birine yaptırdıklarını söyler. El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiye,* ss. 45–49. Mirhând bu husuta önce mektuplaşma hadisesini verir ve burada önemli bir bilgi aktarır. Onun rivayetine göre Sultan, Nizâmü'l-Mülk'ün verdiği cevaptan sonra onu azlederek Bağdat yoluna çıkmıştır. Bu bilgiden sonra Nizâmü'l-Mülk'e olan düşmanlığı sebebiyle Tacülmülk'ün yaptıkları ve Hasan Sabbah'ın işaretiyle Tahir tarafından öldürüldüğünü söylemektedir. Ayrıca Hasan Sabbah'ın bu haberi duymasıyla birlikte de "Bu şeytanın öldürülmesi ilk saadettir." Dediğini zikretmektedir. Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye,* ss. 148–51. Azîmî ise Nizamülmük'ten ricada bulunan Deylemli bir çocuğun onu öldürdüğünü söylemektedir. El-Azimî, *Azimî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430/538-1038-39/1143-44),* s. 32. Kazvinî de Terken Hatun'un Berkyaruk yerine kendi oğlu Mahmud'u veliah tayin etmek için veziri kötülediğinden bahsetmiştir. Akabinde mektuplaşma hadisesini vermiş ve orada Nizâmü'l-Mülk'ün "Benim sarığım ile senin tacın birbirine bağlıdır." Dediğini nakletmiştir. Bundan sonra bu sözü farklı bir şekilde Terken Hatun tarafından abartılarak Sultan'a aksettirildiğini anlatmıştır. Sonrasında ise Nizâmü'l-Mülk'ün Mülhit fedailer (İsmaililer) tarafından şehit edildiğini söylemiştir. Kazvinî, *Târih-i Güzide,* s. 351. Osmanlı dönemi müellifleri ise o dönemin kaynaklarından faydalanarak bu hadiseyi anlatmışlardır. Bunlardan Yazıcızâde Ali mektup hadisesini anlattıktan sonra Sultan Melikşah'ın veziri azlederek yerine Tacülmülk'ü getirdiğini ve sonrasında Tacülmülk'ün devletsizleri (mülhidleri, İsmailileri) sevk ederek Nizamülmük'ü öldürdüklerini belirtir. Yazıcızâde-Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Târîhi],* s. 56. Ahmed b. Mahmud Nizâmü'l-Mülk'ün katledilmesi hadisesi hakkında birçok söylentiyi eserine aldıktan başka esas sebebini de anlatmıştır. Ona göre Vezir Sultan'ın gözünden düştüğünü ve artık istenmediğini fark etmiş, bu sebeple işlere ilgizilik duymaya başlamıştı. Bundan dolayıdır ki Sultan'ın Bağdat'a yola çıkmasından sonra onun

Nizamülmülk, yaklaşık otuç yıl süren vezaretinde devletin maruz kaldığı iç ve dış tehditlere karşı aldığı önlemler, Hasan Sabbah ve İsmailileri karşı etkin mücadelesi ile devletin bu dönemdeki gücünün en büyük mimarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Save'li müezzinin öldürülmesi hadisesinden sorumlu tutulan Ebû Tâhir en-Naccâr'ın Nizamülmülk'ün emri ile öldürülmesinden sonra Hasan Sabbah tarafından özellikle İsmaililiğe karşı verdiği mücadeleyle davanın yayılması açısından bir engel teşkil ettiği için Sabbah'ın nazarında en büyük düşman olarak görülmesine sebebiyet vermiş, bu sebeple de katledilmiştir.[362]

Vezir Nizamülmülk'ün İsmaililerce katledilmesi sonrasında Sultan Melikşah 24 Ramazan 485/28 Ekim 1092 yılında Bağdat'a ulaşmıştır.[363] Sultan Melikşah, daha evvel iki kez gelmiş olduğu Bağdat'a bu sefer Terken Hatun'dan olma kızı Mâh-Melek Hatun'un Abbasî Halifesi Muktedî-Biemrillâh ile evliliğinden dünyaya gelen Cafer ismindeki oğlunun (torununun) veliaht olmasını isteyen Sultan Melikşah, halifenin bu durumu kabul etmeyişin dolayı onu tehdit etmek suretiyle on gün içerisinde Bağdat'ı terk etmesini söylemiştir.[364] Bu tehdit karşısında direniş gösteremeyeceğini anlayan

---

arkasından yola çıkmıştır. Sonrasında Nihavend yakınlarına ulaştıktan sonra burada bir yemek esnasında Deylemli bir kölenin vezire halinin kötülüğünü ve acizliğini anlatıktan sonra onu bıçağıyla öldürüdüğünü söylemektedir. Ahmed-b. Mahmud, *Selçuknâme*, ss. 160–68. Müneccimbaşı da Nizâmü'l-Mülk'ün İsmaili fedaisi Tahir tarafından öldürüldüğünü belirtir. Ancak Terken Hatun'un oğlu Mahmud'u veliaht edememe sebebini Nizâmü'l-Mülk'e bağladığını ve bu sebeple mektuplaşma hadisesinde Nizâmü'l-Mülk'e gönderilen heyete bir casus sokarak Nizâmü'l-Mülk'ün dediklerini daha da abartmak suretiyle Sultan'a ilettiğinden bahseder. Daha sonra da Sultan Melikşah'ın Nizâmü'l-Mülk'ü Tahir'e öldürttüğünü söyler. Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel: Selçuklular Tarihi*, C. I, ss. 95–98.

[362] Hodgson, *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Ismâ'îlîs Against the Islamic World*, s. 82.

[363] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 364.

[364] Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey döneminde başlayan Selçuklu-Abbasî ilişkileri, Tuğrul Bey'in Halifeyi Fatımi komutanı Arslan Besarisi'nin esaretinden kurtarmasıyla birlikte gelişim sürecine girmiştir.El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, ss. 14–16. Tuğrul Bey, Halife Kaim Biemrillah ile Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'u evlendirmesiyle birlikte iki devlet arasında akrabalık bağları tesis edilmiş sonrasında ise Tuğrul Bey'in Halifenin kızı Seyyide ile evlenmesiyle de bu bağlar kuvvetlenmiş böylece Selçuklular Sünni Hilafet merkezinde çok önemli bir konuma gelmişlerdir.İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 225-226. Sultan Alp Arslan kendi döneminde Bağdat'ı ziyaret etme şansı bulamamıştır. Ancak yaptığı fetihlerle birlikte Halifeye fetihnameler göndererek çeşitli ünvanlar elde etmiştir. Bundan başka Halife Kaim Biemrillah'ın veliaht tayin ettiği oğlu Muktedî Biemrillah'a kızı Sefra Hatun'u vermiş ve akrabalık bağları sürdürülmüştür. İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, s. 155. Sultan Melikşâh'ın Hilafetle olan ilk münasebeti 465/1073 yılında Halife Kaim Biemrillah'ın Melikşah'ın Sultanlığını onaylamasıyla birlikte gerçekleşmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 275. Akabinde 475/1082-1083 yılında

halife, şehri terk etmek için hazırlıklarını yapmış ancak sürenin dolmasına bir gün kala Sultan Melikşah Bağdat yakınlarında avlanmakta iken 15 Şevval 485/18-19 Kasım 1092 Cuma günü sebebi meçhul bir şekilde ölmüştür.[365]

Sultan Melikşah'ın ölümüyle birlikte Horasan Selçukluları büyük bir otorite boşluğu yaşamışlardır. Özellikle Vezir Nizamülmülk'ün ölümünden kısa bir müddet sonra Sultan'ın ölmesi devletin bir anda taht kavgalarıyla karşı karşı karlmasını sağlamıştır. Bu ölümler İsmaililerin de rahat bir nefes almasına sebebiyet vermiştir. Daha önceki bölümde bahsini ettiğimiz üzere Emîr Arslantaş, Emir Koltaş ve Emir Kızılsarığ'ın İsmailileri ve Hasan Sabbah'ı ciddi şekilde ksıtırmış olmalarına rağmen önce Arslantaş'ın ölümü akabinde ise Nizamülmülk ve Sultan'ın ölümleri yapılan

---

Sultan Melikşah'ın kızı Mahmelek Hatun ile Halife Muktedî Biemrillah arasında gerçekleşen evlilik ile devam etmiştir. İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, ss. 244–46. Halifenin Mahmelek Hatun'a kötü davranmasıyla ilişkiler gerilmiş, Mahmelek Hatun oğlu Cafer ile birlikte babasının yanına dönmüştür. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 206. Melikşah'ın Bağdat'ı ilk ziyareti ise 4 Zilhicce 479/13 Mart 1087 yılında gerçekleşmiştir. Halep'ten hareket ederek yanında yer alan veziri Nizamü'l-Mülk ve komutanlarla beraber bu tarihte Bağdat'a ulaşan Sultan Melikşah'a Halife tarafından hil'at giydirilmiş ve çeşitli ünvanlar verilmiştir. Melikşah'ın Bağdat'ın ikinci ziyareti ise 20 Ramazan 484/5 Kasım 1091 senesinde gerçekleşmiştir. Melikşah'ın bu ziyaretteki temel amacı ise Hicaz bölgesine hakim olarak tüm İslam dünyasının lideri olmaktır. Kafesoğlu, "Melikşah", s. 671. Bu sebeple Halife'ye Mekke ya da Medine'ye yerleşmesini söylemiş ve Bağdat'ı Selçukluların yeni idarî merkezi yapmak istemiştir. Ancak Vezir Nizâmü'l-Mülk bu hususta Sultan'a telkinlerde bulunarak hadisenin büyümesini engellemiştir. Muhittin Kapanşahin, "Selçuklu Sultanları İle Abbasi Halifeleri İlişkileri", *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu: Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler) 27-30 Eylül 2010 , Kayseri*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 215.

[365] Sultan Melikşah'ın ölümü hakkında kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Bir kısmı Sultan'ın Bağdat'ta iken ava çıktığını ve bu esnada av etinden kaynaklı hastalanarak öldüğünü söylerken bir kısmı ise Sultan'ın zehirlenmek suretiyle suikaste uğradığını belirtmektedir. Bu minvalde başta oğlu Mahmud'u veliaht tayin ettirmek isteyen Terken Hatun olmak üzere Halife Muktedi de şüpheli konumundadır. Urfalı Mateos'a göre Terken Hatun Sultan'a zehir içirmiştir. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s. 178. Kazvinî'ye göre ise Sultan Melikşah'ı ava çıktığı sırada bölgenin havası çarpmış/etkilemiş bu sebeple hastalanarak bir süre sonra ölmüştür. Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 352; Kazvinî, *Târîh-i Güzîde: Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân*, s. 49. İbnü'l-Esîr'e göre ise Sultan 3 Şevval 485/6 Kasım 1092 günü ava çıkmış ve hasta olarak dönmüş. Yediği av etinden ateşli hummaya yakalanmış ve yeteri kadar kan alınamadığından 15 Şevval/18-19 Kasım 1092 senesinde ölmüştür. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 364-365. İbnü'l-Esîr Sultan'ın hummaya yakalandığını ve bu yüzden öldüğünü söylese de daha sonra Sultan'ın ölümünün Terken Hatun tarafından gizlendiğini ve emirlere gizlice mal dağıtarak oğlu Mahmud'un sultanlığını desteklemeleri için yemin aldığını söylüyor. Buradan hareketle Terken Hatun'un Sultan'ın ölümüyle alakalı bir tasarrufu olduğunu/olabileceğini düşünebiliriz. İbn Kesîr de İbnü'l-Esîr ile benzer şeyler söylemekte ve Sultan'ın av etinden yedikten sonra hummaya yakalandığını ve bu sebeple öldüğünü aktarmaktadır. Ancak son olarak ölümün gizli tutulması için cenaze namazının kılınmadığı ve gizlice defnedildiği bu sebeple de zehirlenerek öldürüldüğü söylentisinin olduğundan bahsetmektedir. İbn-Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 12, ss. 277-278, 285.

takibât ve askerî harekâtları durdurarak devletin İsmailileri karşı yürüttüğü faaliyetleri başarıya ulaşma noktasında iken sekteye uğratmıştır.

İsmaililerin henüz Mustali-Nizârî olarak ayrılmadığı bu dönemde Hasan Sabbah'ın temellerini attığı Alamut merkezli hareket Fatımi Halifeliğinin bir uzantısı idi. İsmaililerin Selçuklu İran'ında sıkı bir takibâta uğraması hasebiyle gizlilik içerisinde yürütülen yayılmacı politika bir süre sonra değişime uğramıştır. Bilindiği üzere Şii/İsmaili hareketin ilk oluşum safhasında Emevi-Abbasi takibatına uğrayan hareket, Gizli İmam Dönemi olarak adlandırılan ve gizlilik esasına dayalı mezhep propagandası yapmak suretiyle merkezî otoriteyi yıpratarak meşruiyet kazanıp müesseseleşmeye gitmek amacıyla teşkilatlanmış ve nihayet başarıya ulaşmıştır. Burada özellikle Abbasiler, siyasi tutumları ve Şiilere verdikleri sözleri yerine getirmeyerek kamuoyu nezdine (özellikle Şii düşüncenin hakim olduğu bölgelerde) olumsuz bir intiba uyandırmış, bu sebeple de adeta kendi muhalif cephesini/düşmanını kendi oluşturmuştur. Böyle bir ortamdan başarılı bir şekilde İsmaili düşüncenin yayılmasını ve sonrasında Karmati ve Fatımilerin oluşmasını sağlayan Gizli İmamlar nihayet dailer aracılığıyla yürüttükleri faaliyetlerle merkezî otoriteden bağımsız bir Şii devleti kurmaya muktedir olmuşlardır. Ancak Hasan Sabbah böyle bir siyaset izleyerek Selçukluları zayıflatamayacağını anlamış olsa gerek ki müstahkem (korunaklı) kaleleri ele geçirerek fedaileri aracılığı ile bir korku imparatorluğu kurmak suretiyle meşruiyet kazanmak istemiştir. Alamut'u ele geçirmesiyle birlikte Selçuklu idaresine karşı yıkıcı faaliyetlerini başlatan Hasan Sabbah, Nizamülmülk suikastinin başarıya ulaşmasıyla birlikte Selçuklu ülkesinde ve Sünni İslam dünyasında adını duyurmuş, bu suikastten kısa bir müddet sonra Sultan Melikşah'ın da sebebi meçhul bir şekilde ölmesinden dahi sorumlu tutulmuştur.

III. 3. Sultan Berkyaruk Dönemi

Berkyaruk (485/1092-498/1104),[366] 474/1081 yılında Sultan Melikşah'ın Zübeyde ismindeki hanımından dünyaya gelmiştir. Melikşah, Terken Hatun'dan olma Melik Ahmed'i veliaht tayin ettikten bir süre sonra Ahmed'in ölmesiyle nirlikte Nizamülmülk'ün tavsiyesi üzerine bu sırada henüz altı yaşında olan Berkyaruk'u 480/1087 senesinde yeni veliaht olarak göstermiştir. Melikşah'ın vezir Nizamülmülk'ün etkisi altında bu kararı verdiğini ve esas varisin diğer oğlu Mahmud olması gerektiğini düşünen Terken Hatun yukarıda da bahsettiğimiz üzere çeşitli faaliyetler yürüterek oğlunu veliaht tayin ettirmek için her yola başvurmuştur.[367] Terken Hatun'un Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine harekete geçmesi neticesinde bu sırada İsfahan'da bulunan Berkyaruk'u Emir Kürboğa'ya tutuklattırmış ve bir süre hapsettirmiştir. Bu esnada Melikşah'ın ölüm haberini alan Nizamülmülk'e bağlı devlet adamları ve askerlerin bir kısmı isyan ederek Sultan Melikşah'ın veliaht tayin ettiği Berkyaruk'u kurtarmak suretiyle O'nu yeni sultan ilan ettiler.[368] Terken Hatun bu haberi aldıktan sonra emrindeki askerlerle birlikte İsfahan'a hareket etmiş ve

---

[366] Sultan Berkyaruk hakkında detaylı bilgi için bkz. El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiye*, ss. 51–55; Reşidü'd-dîn-Fazlullâh, *Selçuklular: Câmiü't-Tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, ss. 96–106; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, ss. 353–56; Kazvinî, *Târîh-i Güzîde: Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân*, ss. 51–61; El-Azimî, *Azimî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430/538-1038-39/1143-44)*, ss. 33–41; El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, ss. 81–89; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, ss. 151–66; İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb min Târihî Haleb'de Selçuklular (447-521=1055-1127)*, ss. 67–83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 367-369, 378-383, 390-393, 402-408, 417-423, 425-490; MüneccimbaşıAhmedb.Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel: Selçuklular Tarihi*, C. I, ss. 107–26; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, ss. 93–102; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, ss. 137–73; Kafesoğlu, *Selçuklu tarihi*, ss. 47–49; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, ss. 225–30; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, ss. 15–131; Özgüdenli, *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi(1040-1157)*, C. I, ss. 193–217; Öngül, *Selçuklular Tarihi: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, C. I, ss. 141–93; Öngül, *Büyük Selçuklular*, ss. 184–254; Claude Cahen, "Berkyaruk", *EI^2(İng.)*, C. I , s. 1051–53; K. V. Zetterstéen, "Berkyaruk", *İA*, C. II , s. 556–58; Abdülkerim Özaydın, "Berkyaruk", *DİA*, C. 5 , s. 514–16.

[367] Bu sebepledir ki sultanın ölümünü gizlediği ve hazineden emirlere büyük meblağlar dağıtarak oğlu Mahmud'u destekleyecekleri yönünde söz aldığı, nihayetinde de 485/1092 senesinde Halife Muktedî-Biemrillâh'ı ikna ederek oğlu adına hutbe okutmayı başarmıştır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 364-365; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, ss. 225–26.

[368] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 368; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, s. 18; Özaydın, "Berkyaruk", ss. 514; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, ss. 137–38; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, ss. 93–94.

Berkyaruk ile Burûcird[369] yakınlarında 16 Zilhicce 485/17 Ocak 1093 yılında vuku bulan savaşta ağır bir yenilgiye uğramıştır.[370] Bu yenilgiden sonra iktidar mücadelesinden vazgeçmeyen Terken Hatun[371] bu sefer de hal-i hazırda Azerbaycan Meliki olan Berkyaruk'un dayısı İsmail b. Yakutî'ye iş birliği teklif etmiş ve yeğenini ortadan kaldırması karşılığında onunla evleneceğini söylemiştir.[372] İsfahan ile Hemedan arasında yer alan Kerec'de[373] 486/1093 senesinde dayısı İsmail b. Yakutî'yi de yenilgiye uğratan Berkyaruk,[374] buradan Halife'nin yanına Bağdat'a geçmiştir. Burada Abbasi Halifesi Muktedî Biemrillâh tarafından 14 Muharrem 487/3 Subat 1094 yılında Sultan ilan edilmiş ve adına hutbe okunmuştur.[375]

Berkyaruk'un Sultan olması Suriye Meliki olan amcası Tutuş'u rahatsız etmiştir. Nitekim Melikşah'tan sonra tahtın kendi hakkı olduğunu iddia etmiştir. Yeğeni Berkayaruk'a yenilen Tutuş nihayetinde öldürülmüştür.[376] Böylece Sultan Melikşah'ın

---

[369] İran'ın batısında yer alan Luristan Eyaletine bağlı bir şehir.

[370] Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104),* s. 19.

[371] Terken Hatun'un iktidar mücadelesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Nurullah Yazar, "Melikşah'ın Ölümünden Sonra Terken Hatun'un Oğlu Mahmud'u Sultan Yapma Çabaları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 20 (2011/2), s. 211–19.

[372] Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 139.

[373] Kuzey İran'da yer alan Kerec şehri Hazar Denizinin güneyinde yer alır. Bugün Elbruz Eyaletine bağlı bir şehirdir.

[374] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 374-375.

[375] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 378.

[376] Melikşah'ın ölüm haberini aldıktan hemen sonra harekete geçen Tutuş, evvela Rahbe, Musul ve Nusaybin'i ele geçirmiş, ardından da Antakya, Urfa ve Rakka'yı alarak buralarda kendi adına hutbe okutmuştur. Daha sonra yeni Abbasi Halifesi Müstazhir-Billâh'a (487/1094-512/1118) bir elçi göndermek suretiyle kendi sultanlığını tanımasını ve Berkyaruk'un sultanlığını tanımaması gerektiğini söylemiştir. Bu teklifinin Halife tarafından kabul görmemesiyle birlikte Halifeyi sıkıştırarak isteğini kabul ettirmek isteyen Tutuş, Berkyaruk'un güçlü emirlerinden Urfa valisi Emir Bozan ve Halep valisi Emir Aksungur'u öldürtmüştür. Bunun neticesinde 487/1094 senesinde Bağdat'ta kendi adına hutbe okutturmayı başarmıştır. El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, ss. 83–85. Gücünü ispat ettikten sonra Terken Hatun ile müttefik olan Tutuş İsfahan'a doğru yola çıkmıştır. Burada vuku bulan savaşta Berkyaruk İsfahan'a çekilmiştir. Terken Hatun'un oğlu Mahmud'un burada hastalanarak ölmesi üzerine ona bağlı olan askerler de Berkyaruk'u destekleyerek sultan ilan etmişlerdir. Bu sırada Terken Hatun'un da ölmesiyle birlikte Berkyaruk tahtını iyice sağlama almış, ertesi sene de (488/1095) Tutuş ile yeniden karşılaşmış ve burada onu öldürtmüş böylece tahtın tek hâkimi olmuştur. El-Azimî, *Azimî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430/538-1038-39/1143-44),* ss. 34–35. Ayrıca bkz. Ahmet Kütük, "Tacü'd-Devle Tutuş'un Nusaybin Kuşatması (1093) ve Saltanat Mücadelesine Etkisi", *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, C. 3, S. 2 (2018), s. 88–93. Tutuş'un ölümünden sonra 490/1097 senesinde Berkyaruk'un Horasan'da bulunan diğer amcası Arslan Argun isyan etmiştir. Sultan Berkyaruk, kardeşi Sencer'i bu isyanla ilgilenmesi için görevlendirmiş ancak henüz Sencer Horasan'a ulaşmadan Arslan Argun azadlı bir kölesi tarafından öldürülmüştür. Argun isyanı hakkında bkz. Arslan Durdu, "Arslan Argun İsyanına Farklı Bir Bakış", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* C. 5,

ölümüyle başlayan taht kavgaları; Selçukluların *"Fetret Dönemi'ne*" girmesine sebep olmuştur. Bu dönem Nizârî İsmaililer ve Hasan Sabbah için devletin içerisinde bulunduğu kaos ortamını değerlendirmek için büyük bir fırsat olmuştur. Nitekim hal-i hazırda devletin en büyük iç meselesi olan Nizârî İsmaililer, taht kavgaları neticesinde yaşaşan istikrarsızlık sürecinde göz ardı edilmiştir. Böylece Nizârî İsmaililer sayıca çoğalmış ve faaliyetlerini daha rahat bir ortamda gerçekleştirmişlerdir.

III. 3. 1. Sultan Berkyaruk Döneminde İsmâilîlerin İran'daki Faaliyetleri

Sultan Melikşah'ın ölümüyle birlikte Selçuklu tahtı için yapılan mücadeleler ve buna bağlı olarak yaşanan otorite boşluğu neticesinde İsmaililer büyük bir hareket alanı bulmuşlardır. Nizamülmülk'ün katledilme hadisesiyle Selçuklu Devletinin büyük bir iç meselesi haline gelen İsmaililer, bu suikast ile devletin otoritesini de sarsmışlardır. Berkyaruk'un taht kavgalarından galip çıkmasıyla birlikte Nizamülmülk'ün suikastinde parmağı olduğu düşünülen Vezir Tacülmülk, ölen vezirin adamları tarafından parçalanmış[377] ve yerine Nizamülmülk'ün oğlu Fahrülmülk (488/1095-500/1106)[378] atanmıştır.

Nizârî İsmaililerin yıkıcı faaliyetleri Sultan Berkyaruk döneminde gittikçe artmış özellikle İsfahan'da yaptıkları katliamlar halkı galeyana getirmiştir. İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre 493/1100-1101 yılında Nizârî İsmaililer burada çokça adam öldürmüşler ve öldürkleri adamları mesken tuttukları metruk bir evde bulunan kuyuya atmışlardır.[379] Ölüm vakaları sonrasında isyan eden halk, Şafiî fakih Ebû'l-Kâsım Mes'ûd b. Muhammed el-Hocendi öncülüğünde İsmaililere karşı silahlı bir harekât başlatmış ve nihayetinde çukurlar kazıp içerisinde ateş yakmak suretiyle yakaladıkları

S. 16 (2018), s. 317–28. Berkyaruk'a aynı sene içerisinde diğer bir amcası Sihâbüddevle Tekiş de isyan etmiş ve o da öldürüşmüştür. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 227.

377 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 368-369.

378 Hâce-i Büzürg Nizâmüddîn Kıvâmü'l-mille ve'd-devle Fahrülmülk Ebü'l-Feth Alî (Muzaffer) b. Nizâmilmülk et-Tûsî. Fahrülmülk hakkında detaylı bilgi için bkz. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik (1055-1194): Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma*, ss. 76, 114–16, 129; K. V. Zetterstéen, "Fahrülmülk", *İA*, C. IV , s. 448; Abdülkerim Özaydın, "Fahrülmülk, Ali b. Nizâmülmülk", *DİA*, C. 12 , s. 99–100.

379 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 8, 442.

İsmailileri bu ateşin içerisine atmışlardır.[380] Özellikle bu dönemde artarak devam eden Nizârîlerin kanlı eylemleri karşısında halkın aldığı tedbirlerin yanında devlet görevlilerinin de her an öldürülme korkusu içerisinde olduğu görülmektedir. Hançerle yaptıkları suikastlerden dolayı devlet adamları kıyafetlerinin altına zırh giymiş, ayrıca Sultan'ın huzuruna çıkarken silahlarını yanlarında bulundurmak için Sultan Berkyaruk'tan izin istemişlerdir.[381] İbnü'l-Esîr'in bahsini ettiği bu husus şüphesiz ki Nizârîlerin ne denli bir korku imparatorluğu kurduklarının ve devletin nasıl ve ne şekilde bir zafiyet gösterdiğinin en büyük delilidir.

III. 3. 2. İsmâilîler Tarafından Sultan Berkyaruk'a Suikast Düzenlenmesi ve Sultan'ın Nizârî İsmailî Olmakla İtham Edilmesi

Sultan Berkyaruk döneminde yukarıda da bahsettiğimiz üzere Nizârî İsmaililer artık Selçukluları doğrudan doğruya tehdit eder hale gelmiş, devlet adamları dahil ülkede onların gerçekleştirdikleri kanlı eylemler derin yankılar uyandırmıştır. Nizârîler kendilerine düşmanlık eden, desteklemeyen ve yollarına taş koyan her kişiyi ortadan kaldırmak niyetinde olmuşlardır. Bu manada Sultan Berkyaruk'a bir suikast girişiminde bulunmuşlar ancak Sultan'ı öldürememişlerdir.

Nizamülmülk'ün Nizârîler tarafından öldürülmesiyle birlikte yerine geçen Tacülmülk bilindiği üzere Nizamülmülk'ün adamları tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine Selçuklu vezirliğine önce Nizamülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk (ö.494/1101)[382] getirilmiş daha sonrasında ise ağabeyi Fahrülmülk kardeşini bir

---

[380] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, 442; Hodgson, *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Ismâ'îlîs Against the Islamic World*, s. 78; Hodgson, "The İsma'ili State", ss. 442–43.

[381] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 447; Lewis, *Haşhaşîler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, C. 92–93.

[382] Hâce-i Büzürg İmâdüddîn Şihâbüddîn Zahîrüddevle Nasîrülmille Ebû Bekr Ubeydullâh b. Nizâmi'l-mülk el-Hasen b. Alî et-Tûsî. Detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Müeyyidülmülk", *DİA*, C. 31 , s. 490–91. Müeyyidülmülk, Nisan 1101 yılında Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın ikinci defa savaşması sonrasında yakalanmış ve Berkyaruk tarafından öldürülmüştür. Burada vezirlikten azledildikten sonra hırsına yenilen Müeyyidülmülk, Muhammed Tapar'ı Berkyaruk'a karşı kışkırmış ve çeşitli entrikalarla kaos ortamı yaratmıştır. Tüm bunlardan haberdar olan Berkyaruk savaş sonrası onu yakalatmış ve yaptıklarını yüzüne vurmuş sonunda da öldürülmüştür. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 433-434.

şekilde azlettirip 488/1095 yılında vezirlik makamına gelmeyi başarmıştır.[383] Nizârî İsmaililere düşman olan yeni vezirin, Hasan Sabbah'ın ve oluşumunun hoşuna gitmeyecek bir tayin olduğu aşikârdır. Bu sebeple Ramazan 488/Eylül 1095 senesinde Sultan Berkyaruk'a Nizârî İsmaililer tarafından bir suikast düzenlenmiştir.[384] İbnü'l-Esîr Bu hadiseyi şöyle aktarmaktadır:

> *"Sultan Berkyaruk bu sene Ramazan ayında Sicistânlı maskeli biri tarafından pazısından yaralandı. Suikastçı yakalandı. Yine Sicistânlı olan iki kişi de O'na yardım etmişti. Suikastçı dövülünce kendisini iki kişinin azmettirdiğini itiraf etti. Daha sonra o iki kişi de suçlarını kabul ettiler. İkisi de fena halde dövülerek bu suikast için kendilerine kimin emir verdiğini ikrar etmeleri istendi; fakat ikisi de söylemediler, bunun üzerine bir filin ayakları altına atılmak gayesiyle getirildiler. Birisi filin ayakları altına atılınca: 'Beni bırakın, size her şeyi haber vereceğim.' dedi, onlar da bıraktılar. Bu defa arkadaşına dönüp: 'Ey kardeşim! Nasıl olsa öldürüleceğiz, sırları ifşa ederek Sicistân halkını rezil etme.' dedi. Sonunda her ikisi de öldürüldüler."*[385]

Nizârî İsmaililerin Nizamülmülk suikastı sonrasında düzenlemiş oldukları en önemli eylem Sultan Berkyaruk'a tertip ettikleri bu suikast girişimidir.[386] Nitekim suikastın başarıyla sonuçlanmamasıyla failler sorgulanmış ve neticede öldürülmüşlerdir. Ancak suikastın gözdağı vermek amacıyla mı düzenlendiği yoksa gerçekten de Sultan'ın ölümden kıl payı mı kurtulduğu hakkında net bir bilgi yoktur.

Horasan Selçuklularının Fetret Dönemi olarak geçen bu dönemde taht kavgaları daima devam etmiş ve Berkyaruk kardeşleri Muhammed Tapar ve Sencer ile dönem dönem mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu mücadeleler esnasında Nizârî İsmaililer Selçuklu Devleti tarafından yer yer kullanılmıştır.[387] Bu yüzden de Sultan Berkyaruk

---

383 Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 48; Özaydın, "Fahrülmülk, Ali b. Nizâmülmülk", s. 99.
384 Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 85.
385 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 394-395.
386 Hodgson, "The İsma'ili State", s. 445.
387 Hodgson, "The İsma'ili State", ss. 443–44.

bazı zamanlarda İsmaililikle itham edilmiştir.[388] Daha önce bahsettiğimiz üzere Horasan Emiri Altuntak'ın Naibi Muzaffer'in İsmaili olması bunda önemli bir etkendir. Nitekim İbnü'l-Esîr, Altuntak'ın bu ilişkisi sayesinde Sultan Berkyaruk'un 493/1100 yılında kardeşi Melik Sencer'e karşı yaptığı savaşta Emir Altuntak'ın birliği içerisinde beş bin Nizârî İsmaili olduğundan[389] ve yine 494/1101 senesinde Muhammed Tapar'ın ordusunun Remle'de karagâh kurduktan sonra Dicle Nehri'nin iki kıyısında Berkyaruk ve Muhammed Tapar'ın askerlerinin birbirlerine ok atmaktan başka küfürler ettiğini ve Tapar'ın askerlerinin karşı kıyıda bulunan Berkyaruk'un askerlerine *"Ey Bâtınîler!"* şeklinde hitap ettiğinden bahseder.[390] Ayrıca Sultan Berkyaruk, Muhammed Tapar'ı yahut Sencer'i destekleyen yani kendisine muhalif olan birçok emirin Nizârî İsmaililer tarafından katledilmesi sonucunda yapılan katliamdan sorumlu tutulmuş ve bu yüzden de İsmaililikle itham edilmiştir.[391]

III. 3. 3. Sultan Berkyaruk Döneminde Nizârî İsmâilîlere Karşı Düzenlenen Askeri Müdahaleler

Sultan Berkyaruk döneminde Nizârîlere karşı düzenlenen ilk askerî harekât 489/1096 yılında gerçekleşmiştir. Ehber[392] yakınlarında bulunan Vesnemkûh Kalesi'ni İsmaililer Zilkade-Zilhicce 484/Ocak-Şubat 1092 yılında ele geçirmiş ve bölge halkına zulmetmişlerdir. Sultan Berkyaruk dönemi geldiği vakit Nizârî İsmaililerin zulmüne dayanamayan halk onları Sultan'a şikâyet etmişler ve yardım dilemişlerdir. Bunun üzerine Berkyaruk Ehber'e asker yollamıştır. Sekiz ay süren muhasaradan sonra 489/1096 yılında şehir kurtarıldıktan başka buradaki bütün Nizârîler öldürülmüştür.[393] Berkyaruk döneminde bu girişimden sonra bir süre İsmaililerin üzerine gidilememiş ve bu sebepten güç kazanmışlardır.

Nizârî İsmaililerin bu dönemde gerçekleştirdikleri kanlı eylemlerden dolayı halkın huzursuzluğu ve can güvenliğinden endişe etmesinin yanında Sultan'ın da

[388] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 8, ss. 447-448.
[389] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 8, s. 428.
[390] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 8, s. 448.
[391] Hodgson, "The İsma'ili State", s. 445.
[392] İran'ın Zencan Eyaletine bağlı, Zencan ile Kazvin arasında bulunan bir şehir. C. E. Bosworth, "Abhar", *Encyclopædia Iranica*, C. I/2 , s. 213–14.
[393] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 8, s. 444.

olaylara karşı kayıtsız kalması, İsmaili olmakla itham edilmesine sebebiyet vermiştir.[394] Bazı emîrler bu durumu Berkyaruk'a arz etmek suretiyle eğer Nizârî İsmaililere karşı koymazsa telafisi mümkün olmayan bir sıkıntıya sürükleneceğini ve devletin otoritesinin yok olacağını söylemişlerdir.[395] Bunun üzerine Sultan Berkyaruk 494/1101 senesinde Nizârî İsmaililere karşı harekete geçerek bizzat kendisinin kumanda ettiği bir birlikle Yezd'e yürümüş ve 300 kişiyi öldürmüştür.[396] Burada Nizârîlerin lideri olduğu belirtilen Emîr Muhammed b. Düşmenziyâr b. Alâüddevle Ebû Cafer b. Kâkeveyh ise Sultan'ın elinden kaçmayı başarsa da ertesi gün yakalanmış ve öldürülmüştür. İbnü'l-Esîr bu hadiseyi şöyle aktarmaktadır:

> *"İşte bütün bu sebepler birleşince Sultan onların öldürülmesine ve kanlarının dökülmesine izin verdi, askerleriyle birlikte yola çıkıp peşlerine düştü ve Bâtınî bir cemaati çadırlarında yakaldı. Tanınmayanlar hariç kurtulan olmadı. Bâtınîlerin lideri olduğunu söyleyen Emîr Muhammed b. Düşmenziyâr b. Alâüddevle Ebû Cafer b. Kâkeveyh de kaçtı. Gece gündüz durmadan yol aldı, fakat ikinci gün karargâhta yolunu şaşırmış ve ne yapacağını bilmez bir hade bulunup öldürüldü. Çadırları yağmalandı, yanında hazır vaziyette silâhlar bulundu. Bâtın'ılikle itham edilenler dışarı meydana çıkarılıp öldürüldüler. Fakat bu arada Bâtınîlikle hiç ilgisi olmayan bazı şahıslar da düşmanlarının jurnalleriyle öldürüldüler."*[397]

Selçuklu Devleti Sultan Berkyaruk döneminin ilk faslında yaşanan taht mücadelelerinden dolayı Nizârî İsmaililerle mücadele etmekte zorlanmış ancak Sultan'ın İsmaililerin kanlı eylemlerine karşı önlem almak gerektiğine inanmasıyla birlikte askeri hamleler başlamıştır. Kardeşi Melik Sencer ile Nizârîlerle mücadele etmek için mütabakata varan Sultan Berkyaruk bu minvalde Nizârîlere karşı Emir

---

[394] Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 89.
[395] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 448.
[396] Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 89.
[397] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, 448.

Bozkuş (ö. 497/1104)[398] ve Emir Çavlı Sakavu'nun (ö. 510/1116)[399] yürüttüğü askerî harekâtlarla başarı elde etmiştir.

Melik Sencer, 494/1101 senesinde büyük bir ordu ile Emîr Bozkuş'u Kûhistan'a göndermiştir. Kûhistan'a ulaşana kadar rastladıkları bütün İsmailileri öldüren Emîr Bozkuş, daha sonra İsmaililerin bölgedeki en önemli ve müstahkem şehri olan Tabas'i[400] kuşatmış, fakat bir süre sonra kuşatmayı kaldırmış ve bölgeden ayrılmıştır.[401]

Aynı sene Emir Çavlı Sakavu, Nizârî İsmaililerin Hûzistan bölgesindeki bir kısım kaleleri ele geçirdikten sonra yağmacılık faaliyetleri yaparak bölgeyi kaosa sürüklediklerini görünce planlı bir harekât yaparak onları yok etmek istemiştir. Buna göre Emir Çavlı'nın planı doğrultusunda ona bağlı bir kısım askerler, İsmaililerin yanına giderek Emir ile geçinemediklerini ve artık onunla beraber olmak istemedikleri söyleyerek İsmaililerin saflarına katılmışlardır. Emir Çavlı ise Porsukoğulları'nın kendi şehirlerini ele geçirmek istediğini ve onlara mukavemet gösteremeyeceğini, bu yüzden de Hemedân'a gideceğini İsmaililere ulaştırması için içlerinde bulunan adamlarına bildirmiştir. Onlar da Çavlı'yı öldürmek için bu fırsatı değerlendirmek istemiş böylece Çavlı'nın yolunu kesmişlerdir. Ancak bu esnada Çavlı'nın İsmaililerin içerisinde yer alan adamları saf değiştirmiş ve böylece 300 kişi kişilik İsmaili taifesi içlerinden yalnızca üç kişi dışında imha edilmiştir.[402]

---

398 Sultan Sencer'in en önemli Emîri'dir. İsmaililere düzenlediği bir seferden sonra ölmüştür. Emir Bozkuş hakkında detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 428-429, 449, 466, 487-488.

399 Emir Çavlı Sakavu hakkında detaylı bilgi için bkz. Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, ss. 8–16; Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlı Sakavu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 38 (2003), s. 37–59.

400 Tahran'ın 950 km güneydoğusunda bulunan Tabas, Yezd Eyaletine bağlıdır.

401 *"Sultan Sencer'in en büyük emîri Emîr Bozkuş bu sene büyük bir ordu topladı, askerleri silâh ve teçhizatla takviye ettikten sonra İsmaililerin beldesine yürüyüp yağmaladı ve şehri harabeye çevirip pek çok Batıniyi öldürdü. Tabes'i muhasara edip sıkıştırdı, mancınıklarla taş yağmuruna tuttu, surların büyük bir kısmını tahrip etti. Tabes ahalisi güçsüz düştü, Bozkuş as kalsın kaleyi ele geçirecekti; fakat Bâtıniler çok miktarda rüşvet gönderip kendilerinden istediği şeylerden vazgeçmesini talep ettiler, o da Tabes'den ayrılıp onlarla uğraşmaktan vazgeçti. Bâtıniler derhal surların yıkılan yerlerini tamire başladılar, şehre silâh, erzak vs. yığdılar."* İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 449. Ayrıca bkz. Hodgson, "The İsma'ili State", s. 445; Lewis, *Haşhaşîler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, ss. 93–94.

402 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 445-446; Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 8; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, ss. 90–91.

497/1103-1104 senesinde Emîr Bozkuş Kûhistan ve Tabas bölgelerine ikinci bir askerî harekât düzenlemiştir. Horasan bölgesinin askerleri ve gönüllülerinden müteşekkil bir ordu ile Nizârîlerin üzerine giden Emîr Bozkuş, Tabas'ı ve civar kaleleri köyleri tahrip etmiş ve birçok Nizârîyi öldürmüştür. Ancak sonrasında Melik Sencer'e bağlı bazı kişiler Bozkuş'u da ikna ederek Nizârîleri bir daha kale yapmamak, silah satın almamak, bozgunculuk ve mezhebe davet yapmamak kaydı ile kuşatmanın bitirilmesine yönelik söz aldılar.[403]

Görüldüğü üzere Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine Selçuklu Devleti'nin bir buhrana sürüklendiği, yaşanan taht kavgalarından dolayı Nizârî İsmaili tehlikesinin göz ardığı edildiği aşikârdır. Bu sebeple Sultan Berkyaruk'un İsmaililere karşı saltanatının ilk yıllarında etkin bir önlem alamaması neticesinde İsmaililerin güçlendiği görülmektedir. Ayrıca bu dönemde İsmailerin ilk defa bir Selçuklu sultanına suikast girişiminde bulunmaları da kayda değer bir vakadır. Nitekim devlet ricalinden öldürdükleri ilk kişi Nizamülmülk olmasına karşın Selçuklu sultanlarına daha önce hiçbir suikast girişimi olmamıştır. Her ne kadar Sultan Alparslan'ın ölümü konusunda bir muamma yaşansa da resmi olarak Selçuklu sultanlarına karşı ilk eylemlerini Berkyaruk'a karşı yapmışlardır. Nizârî İsmaililerin yıkıcı faaliyetler üzerine bina ettikleri egemenlik anlayışları çerçevesinde bir değerlendirme yapacak olursa kendilerine karşı çıkan ve faaliyetlerini engelleyen kişileri öldürdükleri bir gerçektir. Ancak burada Berkyaruk dönemine kadar merkezi idarenin başı tarafından tertip edilen siyasî ve askerî faaliyetleri O'nun adına yürüten, emîr-komutan ve vezirlerin hedef alındığı görülmektedir. Kanaatimizce merkezî idareye karşı sayıca az olan İsmaililer devletin ancak güç kaybettiği dönemde böyle bir suikast girişiminde bulunmuşlardır.

[403] *"Halkın büyük bir kısmı onlara emân verilmesine ve Bâtınilerle barış yapılmasına kızdılar ve bundan dolayı Sencer'i ayıpladılar."* İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 487-488; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, TTK Yayınları, Ankara 2011, C. II, ss. 150–51; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 91.

III. 4. Sultan Muhammed Tapar Dönemi

Horasan Selçuklu Devleti'nin Sultan Melikşah'ın ölümüyle birlikte girdiği Fetret Dönemi'nin ikinci Sultan'ı Muhammed Tapar (474/1082-511/1118)[404] olmuştur. Bu dönemde yaşanan taht mücadelelerinin neticesinde devletin hüküm sürdüğü topraklarda otoritesinin zayıflamasına ve Selçuklu Devleti'nin tamamen içeride vuku bulan hadiselere yönelmesine sebep olmuştur.

Sultan Berkyaruk'un 2 Rebiülahir 498/22 Aralık 1104 senesinde hastalanarak ölmüştür. Ölmeden kısa bir süre önce oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etmiştir.[405] Berkyaruk b. Melikşah sultanlığını tasdik ettirmek üzere Atabegi Emîr Ayaz eşliğinde 23 Rebîülâhir günü Bağdat'a ulaşmış, ancak bu sırada Musul'u kuşatmakla meşgul olan Muhammed Tapar Berkyaruk'un ölüm haberini aldıktan hemen sonra kuşatmayı sonlandırmış ve 23 Cemâziyelevvel 498/10 Şubat 1105'de Bağdat'a ulaşarak Melikşah'ın üzerine gitmiştir.[406] Burada devlet erkânından bir kısım şahısların araya girmesiyle sıkıntı giderilmiş ve müzakereler yapılarak Muhammed Tapar'ın sultanlığı

---

404 Sultan Melikşah'ın Seferiyye Hatun ismindeki cariyesinden 18 Şâban 474/21 Ocak 1082'de doğan oğludur. Terken Hatun'un Sultan Melikşah'ın ölmesi üzerine oğlu Mahmud için giriştiği taht mücadelesi esnasında İsfahan'da yanında iken ağabeyi Berkyaruk'un yanına gitmiştir. Daha sonra Berkyaruk döneminde ağabeyi tarafından Gence Melikliğine atanmıştır. Burada vezirlik görevinden azledilen Müeyyidülmülk'ün kışkırtmalarıyla taht mücalesine girişen Muhammed Tapar Berkyaruk'a karşı isyan etmiş ve Selçuklu devletindeki Fetret Döneminin devam etmesine yol açmıştır. Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasında toplamda beş savaş vuku bulmuş ancak Berkyaruk'un hastalanarak ölmesiyle neticelenen süreçte Muhammed Tapar sultan olabilmiştir. Muhammed Tapar hakkında detaylı bilgi için bkz. Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri: Selçuklu Tarihi*, ss. 11–153; C. E. Bosworth, "Muhammed b. Melikşah", *EI²(İng.)*, C. VII , s. 408; Th. Houtsma, "Muhammed b. Melikşah", *İA*, C. VIII , s. 481–82; Abdülkerim Özaydın, "Muhammed Tapar", *DİA*, C. 30 , s. 579–81.

405 Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında 8 Cemâziyelâhir 496/19 Mart 1103 senesinde vuku bulan savaşta Muhammed Tapar'ın yenilmiştir. Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra çeşitli etkenlerin ve dışarıdan müdahalelerin sonucunda devletin taht kavgalarıyla kaosa sürüklenerek yok olma tehlikesini gören Berkyaruk ve Muhammed Tapar sulh yoluna gitmiş ve Rebîülâhir 497/Ocak 1104'de anlaşmaya varmışlardır. Buna göre Berkyaruk'tan sonra tahta Muhammed Tapar geçecek; ayrıca Sencer'in Horasan ve Mâverâünnehir'deki melikliği de devam edecektir. Böylece Selçuklu Devleti'nde yaşanan taht kavgaları son bulmuş ve nihayet devlet kaos ortamından çıkmış, saflar birleşmiştir. Ancak antlaşma yapıldıktan sonra Sultan Berkyaruk'un İsfahan'a geçerken hastalanması ve akabinde oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etmesiyle antlaşmanın dışına çıkmıştır. Berkyaruk'un 2 Rebîülâhir 498/22 Aralık 1104'de ölmesiyle birlikte Selçuklu Devleti'nde yeni bir taht kavgası ortaya çıkmıştır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 8, ss. 481-483, 489.

406 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 8, s. 494.

meşru hale gelmiştir. Böylece Muhammed Tapar 26 Cemâziyelevvel 498/13 Şubat 1105'de Horasan Selçuklu Devleti'nin yeni sultanı olmuştur.[407]

III. 4. 1. Sultan Muhammed Tapar Döneminde Nizârî İsmâilîlerle Yapılan Mücadeleler

Sultan Muhammed Tapar tahta geçtikten sonra ilk iş olarak Nizârî İsmaililerin ortadan kaldırılması için harekete geçmiştir. Nitekim Selçukluların Fetret Dönemi'nde Nizârîler taht kavgaları ve isyanlarla uğraşan devletin takibinden kurtulmuş, Alamut'ta oluşturdukları merkezî yönetimden sonra birçok müstahkem kaleyi ele geçirerek etkinliklerini artırmaktan başka sayıca da çoğalmışlardır.[408] Bu sebeple Sultan Muhammed Tapar önce devlet kademelerinde yer alan Nizârîleri tesbit ettirmiş ve önlem anlam için Iraklıları görevden uzaklaştırarak yerlerine Horasanlıları göreve getirmiştir.[409] Muhammed Tapar bu dönemde Nizârîlere karşı beş tane askerî harekât düzenlemiştir. Özellikle merkezleri olan Alamut Kalesi ortadan kaldırılırsa Nizârî İsmaililerin bertaraf edileceği kanısında olan sultan, önce Şahdiz'e sonrasında ise Tekrit ve Alamut Kalelerine yönelik seferler tertip etmiştir.

III. 4. 2. Muhammed Tapar'ın Şahdîz Kalesine Düzenlediği Sefer ve Sultan'a Suikast Girişimi

Sultan Muhammed Tapar ilk olarak Nizârîlerin önemli kalelerinden olan Şahdiz'e[410] bir sefer düzenlemiştir. Şahdiz Kalesi Sultan Melikşah döneminde inşa

---

[407] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 494.

[408] *"Bu sene Beyhak yöresinde Turayşit Kasabası'nda bulunan birçok Bâtınî harekete geçip o bölgede geniş çapta yağma ve talan yaptılar. Pek çok kişiyi öldürdüler, mallarını yağma ettiler ve kadınlarını esir aldılar. Eski anlaşmayı hiçe saydılar. Bu sene Bâtınî faaliyetleri arttı, durumları güçlendi. Sultanların kendileriyle uğraşmamasından faydalanarak diledikleri şahısları öldürmekten geri durmadılar. Bu sene Mâverâünnehr, Horasan, Hindistan ve diğer yerlerden gelen hacı kafileleri Huvâr-ı Rey'de toplanmışlardı. Bâtınîler seher vaktinde onların üzerine hücum edip kılıçtan geçirdiler, diledikleri gibi öldürdüler. Mallarını ve hayvanlarını ganimet aldılar, hiçbir şey bırakmadılar. Bâtınîler Şâfiîlerin ileri gelen reislerinden Ebû C'afer b. el-Meşşât'ı da bu sene öldürdüler. Rey'de müderrislik yapar ve halka vaaz ederdi. Kürsüden iner inmez bir Bâtınî gelip O'nu ölürdü."* İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 498-499.

[409] el-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, ss. 94–95.

[410] Dizkûh olarak da geçer. İsfahan'ın 8 km güneyinde bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Farhad Daftary, "Dezkuh", *Encyclopædia Iranica*, V. VII , p. 354.

edilmiş bir kaledir.[411] Ancak kale Abdülmelik b. Attaş'ın oğlu Ahmed tarafından ele geçirilerek Nizârî İsmailierin en önemli merkezlerinden biri haline getirilmiştir.[412] Şahdiz Kalesi'nin ele geçirilmesinden sonra bölgede ciddi bir taraftar kitlesi toplayan Nizârîler, birçok insanı katletmek yanında halktan vergi toplamış ve yağmacılık faaliyetlerinde bulunmuşlardır.[413]

Nizârîlerin giderek güçlenmesinin önüne geçmek isteyen Sultan Muhammed Tapar, yaşanan hadiselerin üzerine Nizârîlerin faaliyetlerinden dolayı onlardan intikam almak isteyen bölge halkının da destek vermesiyle birlikte 6 Şaban 500/2 Nisan 1107 senesinde Şahdiz kalesini kuşatmıştır.[414] Muhammed Tapar kalenin ele geçirilmesi ve Nizârîlerin yok edilmesi konusunda ısrarcı davranarak muhasarayı devam ettirmiş, böylece gün geçtikçe Nizârîlerin erzakları tükenmiştir. Bunun üzerine Nizârîler muhasarayı kaldırmak ve erzak sıkıntısını gidermek üzere hile yoluna başvurmuşlardır. Sultan'ın yanında yer alan din adamlarına itikadî anlamda aynı yörüngede olduklarını, yalnızca imamet (halifelik) hususunda ayrıldıklarını bu sebeple de Sultan'ın onlarla harp etmesinin caiz olup olmadığını sordurmuşlardır. Bunun üzerine âlimlerin çoğu onların doğru yolda olmadığını ve sapkınlıklarını ispat ederek öldürülmelerinin gerekliliği üzerine fetva vermişlerdir.[415] Nizârîlerin bu oyalama taktiği bir süre başarılı olmuşsa da Muhammed Tapar'ın onların yaptıkları hilenin farkına varmasıyla birlikte muhasaraya devam edilmiştir. Nihayet Nizârîler Şahdiz Kalesi'ni vermeye razı olmuşlardır.[416] Ancak Şahdiz Kalesi'ni teslim etmek karşılığında Hâlican Kalesi'ni istemişler ve buraya gitmeden evvel toparlanmak üzere

[411] İbnü'l-Esîr Şahdiz Kalesi'nin inşa edilmesini şöyle nakletmiştir: *"Rumların ileri gelenlerinden biri Sultan Melikşah'ın yanına gelip Müslüman olmuş ve saflarına katılmıştı Sultan bir gün ava çıktı, av sırasında iyi cins bir av köpeği yanından kaçıp bu kalenin bulunduğu dağa doğru gitti. (Henüz kale inşa edilmemiştir.) Sultan ile yanındaki Rum asıllı şahış köpeği takip ederek dağa çıktılar ve köpeği kalenin inşa edildiği yerde buldular. Rum asıllı şahıs Sultan'a: 'Eğer bizim yanımızda böyle bir dağ olsaydı üzerine istifade edeceğimiz bir kale yapardık.' dedi. Bunun üzerine Sultan orada bu kalenin yapılmasını emretti. Nizâmü'l-Mülk her ne kadar mani olmak istediyse de Sultan O'nun söznünü dinlemedi, kalenin inşası tamamlanınca da buraya bir dizdar tayin etti."* İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 442.
[412] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 443.
[413] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 526; Hodgson, *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Ismâ'îlîs Against the Islamic World*, s. 88.
[414] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 526; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar,* s. 79.
[415] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 527.
[416] Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 80.

Sultan'dan zaman istemişlerdir. Sultan Muhammed Tapar bu teklifi kabul etmiştir. Nizârîler burada Sultan'ın veziri Sadülmülk'ten destek almışlardır. Hatta kalenin düşeceği sıra Sadülmülk'e haber yollayan Nizârîlere direnmeleri gerektiği hususunda telkinlerde bulunmaktan başka Sultan'a suikast düzenleyeceğini de onlara bildirmiştir.[417] Sultan Muhammed Tapar'ın veziri olmasıdan dolayı O'nun yapacağı herşeyden haberdar olan Sadülmülk; Sultan'ın düzenli olarak kan aldırdığını (hacemat) bildiği için bu işi yapan kişiyi suikastçı olarak ayarlamıştır. Bir şekilde Sultan'a ulaşan bu haber sonucunda hacematçı sorguya çekilmiş ve bu suikast girişiminin Sadülmülk tarafından tertip edildiği öğrenilmiştir. Bunun üzerine Sultan önce hacematçısını ardından da Sadülmülk'ü öldürtmüştür.[418] Sadülmülk ile daima irtibatta olan İbn Attaş, vezirin kendilerine ihtiyaçları olan erzak ve mühimmatları temin etmesiyle birlikte Selçuklu askerlerine karşı yeni bir direniş hazırlığına girişmiştir. Bunu haber alan Muhammed Tapar derhal Hâlican'daki kalenin yıkılmasını emretmiş ve sözünde durmadıkları için 22 Zilkade 500/15 Temmuz 1107'de kaleyi yeniden kuşatmıştır. İbn Attaş'ın adamlarından bir tanesi öldürüleceklerini anlayınca kaleden kaçmış ve Muhammed Tapar'a sığınmıştır. Onun yönlendirmesiyle kaleye çıkılacak bir bulan Selçuklu askerleri kaleyi ele geçirmiş ve İbn Attaş yanından bulunanlarla birlikte öldürülmüştür.[419]

---

[417] Sadülmülk bir süredir İsfahan'ın ileri gelenleri tarafından Nizârî İsmaili olmakla itham edilmiştir. Ancak Sultan ona olan güveninden dolayı önceleri bu ithamlara kulak asmamıştır. el-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları*, ss. 91–93; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 81.
[418] El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 93; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 530.
[419] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 525-528.

III. 4. 3. Ahmed b. Nizâmü'l-Mülk ve Emîr Çavlı'nın Alamut Seferi

Nizârî İsmaililerin sahip olduğu önemli kalelerden biri olan Şahdiz'in Selçuklu Sultanı Muhammed tapar tarafından ele geçirimesiyle birlikte önemli bir başarı elde edilmiştir. Bundan başka Muhammed Tapar, Muharrem 503/Ağustos 1109 senesinde Hasan Sabbah'ı ve Alamut'u ele geçirerek Nizârîleri yok etmek istemesi üzerine yeni veziri Ahmed b. Nizamülmülk[420] ve Emîr Çavlı'yı Alamut üzerine sefere çıkmaları için görevlendirmiştir. Ancak muhasara kış aylarına gelindiği vakit sonuçlanmayınca ağır hava şartları nedeniyle kaldırılmıştır.[421] Ahmed b. Nizamülmülk'ün Nizârîlere karşı olan tutumundan dolayı Şaban 503/Şubat-Mart 1110 senesinde suikast düzenlenmiş, vezir ölmese de yaralanmıştır.[422]

III. 4. 4. Emir Ânûştekin Şîrgîr'in Seferleri

Muhammed Tapar'ın Alamut'u ele geçirmek için görevlendirdiği Ahmed b. Nizâmü'l-Mülk ve Emîr Çavlı'nın 503/1109 yılındaki seferin hava şartları nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Cemâziyelevvel 505/Kasım-Aralık 1111 senesinde oğlu Melik Tuğrul'un Atabeg'i Emir Ânûştekin Şîrgîr'i Nizârî İsmailîlerin üzerine göndermiştir.[423] Emir Ânûştekin Rudbar'da, Nizârîlerin olası bir kuşatma öncesinde yiyecek depolamalarını engellemek için onlara ait tarlalardaki ekinlere zarar vermiştir. Burada yer alan Kelâm Kalesini ve Bîre Kalesini[424] aynı sene ele geçirmiş ve kale komutanı olan Emîr Ali b. Musa direniş göstermeden kaleyi teslim ettiği için emân verilmiş ve yanındakilerle birlikte Alamut'a gitmelerine izin verilmiştir.[425]

---

[420] Ahmed b. Nizâmü'l-Mülk 500/1107 senesinde Sadülmülk'ün yerine vezir olmuştur. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 8, ss. 530-531. Ancak 504/1111 senesinde Muhammed Tapar tarafından azledilerek yerine el-Hatîr Muhammed b. el-Hüseyn tayin edilmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 564.

[421] Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 82.

[422] *"Vezir Nizâmü'l-Mülk bu sene (503/1110) Şaban ayında camiye gitti, bu sırada Bâtınîler hançerlerle saldırarak, boynundan yaraladılar. Bir süre hasta yattı, sonra iyileşti. O'nu yaralayan bir Bâtınî yakalanıp şarap içirilerek sarhoş edildi, sonra da arkadaşlarının kim olduğu soruldu. Bâtınî, el-Me'mûniyye mescidindeki bir cemaati itiraf etti, bunlar da yakalanıp öldürüldü."* İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 8, s. 560.

[423] Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri: Selçuklu Tarihi*, ss. 82–83.

[424] Bîre Kazvin'e yaklaşık 30-35 km (7 fersah, 20 mil) uzaklıkta bulunur. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 8, s. 596; Hodgson, *The Order of Assassins*, s. 97.

[425] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 8, s. 596.

Emîr Ânûştekin'in başarılı hamlesinden yaklaşık altı sene sonra Sultan Muhammed Tapar Alamut'un ele geçirilmesi için yeni bir sefer tertip etmiştir. Sultan, Ânûştekin'e; Karaca, Gündoğdu, İl-Kavşut ve Bozan gibi önemli komutanlarını birlikleriyle birlikte tahsis etmiş[426] ve Ânûştekin güçlü bir birlikle Rebiülevvel 511/13 Temmuz 1117 senesinde Alamut üzerine sefere çıkmıştır.[427] Emîr Ânûştekin kalenin müstahkem bir konuma sahip olmasından dolayı muhasaranın ne kadar süreceğini bilmediği için hava şartlarını da göz önünde bulundurarak askerlerin ve komutanların barınmaları için evler/barınaklar yaptırmıştır. Ayrıca Alamut'un kesin olarak ele geçirilmesini isteyen Sultan Muhammed Tapar kuşatma boyunca Ânûştekin'e gerekli olan erzak, zahire (uzun süre saklanabilen tahıl) ve asker takviyesi göndermiştir. Bu sayede uzun sürebilecek olan muhasaranın başarıyla sonuçlanabilmesi hedeflenmiştir. Muhasara devam ederken Nizârîlerin kaledeki erzakları tükenmiş ve Hasan Sabbah[428] bu sebeple zor duruma düşmüştür. Zilhicce 511/Mart 1118'e kadar süren muhasara başarılı bir şekilde ilerlemiş ve Alamut neredeyse düşecek duruma gelmiştir. Ancak Muhammed Tapar'ın beklenmedik bir şekilde ölmesiyle Alamut'un muhasarası kaldırılmış, Hasan Sabbah ve Nizârîler bu sayede bir kez daha kurtulmuştur.[429] İbnü'l-Esîr bu hadiseyi şöyle aktarmıştır:

> *"Bâtınîler zor durumda kaldılar, yanlarında hiç yiyecek kalmadı. (Hasan-ı Sabbâh adam başıa günlük bir ekmek parçasıyla üç ceviz veriyordu.) Muhasaranın şiddetlendiğini görünce kadınlarını ve çocuklarını emân dileyerek kaleden indirdiler. Kendilerine ve adamlarına çekip gitmeleri için müsaade edilmesini ve emân verilmesini istediler. Anuştekin onların bu isteklerini kabul etmedi ve hepsinin açlıktan kırılmaları gayesiyle geri gönderdi. Bâtınîler artık daha fazlasına tahammül edemeyecekleri bir duruma düşmüşlerdi ki tam bu sırada Sultan Muhammed'in ölümü haberi geldi. Bunu duyan Bâtınîlern cesareti arttı, moralleri düzeldi. Sultan'ın*

---

[426] Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 318.

[427] Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri: Selçuklu Tarihi*, s. 83.

[428] *"Hasan Sabbah adam başı günlük bir ekmek parçası ve üç ceviz veriyordu."* İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 597.

[429] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, s. 597; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 318-319; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri: Selçuklu Tarihi*, s. 83-84.

ölüm haberi Alamut'u muhasara etmekte olan askerle onlardan bir gün sonra ulaştı. Anuştekin, 'Muhasarayı kaldırıp gidersek ve bu durum onların kulağına giderse kaleden inip üzerimize gelirler ve hazırladığımız bunca yiyecek ve zahireyi alırlar; yapılacak en doğru iş Alamut'u fethedinceye kadar muhasarayı sürdürmektir. Muhasaraya devam etmeyeceksek bile hiç olmazsa üç gün burada kalarak hazırlanıp biriktirdiğimiz erzak ve diğer ağırlıklarımızı ileri geçirmeliyiz; götüremeyteceğimiz şeyleri de düşmanın eline geçmesin diye yakmalı ve ancak ondan sonra buradan ayrılmalıyız.' dedi. Askerler Anuştekin'in sözlerini duyunca doğru söylediğine inandılar, birlik ve beraberlik içinde hareket etmeye karar verdiler; fakat akşam olunca birbirleriyle istişare etmeden çekip gittiler. Şirgîr'den (Anuştekin) başka kimse kalmadı. Bâtınîler kaleden inip O'nun üzerine gittiler. Anuştekin onlara karşı kendini savunup savaştı, asker ve adamlarından geride kalanlar da Anuştekin'i himaye ettiler. Sonra O da askerlere katılıp çekildi. Anuştekin de kaleden ayrılınca Bâtınîler orada kalan eşyayı ganimet aldılar."[430]

Bundarî bu hususta faklı bir şey anlatmaktadır. Ona göre Alamut'un muhasarasının kaldırılmasının müsebbibi olarak Muhammed Tapar'ın ölmeden önce Hâcib-i Kebîr[431] olarak tayin ettiği Emîr Ali b. Ömer'in veziri Ebû'l-Kasım Dergüzînî göstermiştir. Dergüzînî'nin Nizârî olduğundan da bahseden Bundarî ayrıca onlara yardım etmeye söz verdiği ve muhasarayı kaldırmak için Anuştekin'in hile yolu ile geri gelmesini sağladığını söylemiştir.[432]

Sonuç olarak bakıldığı zaman Muhammed Tapar döneminde Nizârî İsmaililer'e karşı defaatle seferler düzenlenmiş ve kararlı bir şekilde mücadele edilmiştir. Şahdiz Kalesi'nin ele geçirlmesiyle Nizârîlerin direnci kırılmıştır. Alamut'un ele geçirilmesi için özellikle Emîr Ânûştekin'in akılcı yaklaşımları sayesinde daha evvel Vezir

---

[430] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 8, s. 597.
[431] Vezirlik makamından sonraki en yetkili görevlidir. Detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilâtı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, ss. 51–54.
[432] El-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi,* s. 112-114, 116-117, 137.

Ahmed b. Nizamülmülk ve Emir Çavlı'nın hava şartlarına bağlı olarak yaşadıkları başarısızlık göz önünde bulundurularak çeşitli önlemler alınmış ve bu sayede Alamut'un ele geçirilmesi kolaylaşmıştır. Ancak Alamut'un düşmesine yakın bir vakitte Sultan'ın ölümü, muhasaranın kaldırılmasına ve nihayetinde Hasan Sabbah önderliğindeki Nizârîlere bir kez daha Selçuklu tehlikesinden kurtulmalarına olanak sağlamıştır. Bundarî'nin aktardıklarından yola çıkarsak, Nizârîlerin Selçuklu Devlet kademlerinin önemli mevkilerinde bulunan eşhasın kendi nam-ı hesaplarına hareket etmeleri yahut kendilerinden olmaları için girişimde bulundukları görülmektedir. Böylece Hasan Sabbah ve örgütünün varlıklarını sürdürebilmek için yalnızca savunma stratejisi üzerine kurgulanmış bir yapılarının olmadığını, aksine karşı istihbarat dâhil stratejik bütün yöntemlere yöneldiklerini söylememiz gerekir ki bu da; Selçuklu Devleti'nin yaşadığı otorite zayıflığını ve buna bağlı olarak istihbarat faaliyetlerin doğru yürütülmediğinin açık bir göstergesidir.

III. 5. Sultan Sencer Dönemi

Sultan Muhammed Tapar 24 Zilhicce 511/18 Nisan 1118'de ölmesiyle birlikte valiaht olarak bıraktığı oğlu Mahmud (498/1105-525/1131)[433] tahta çıkmıştır. Mahmud tahta çıktığında henüz on üç yaşında olması hasebiyle yaşının getirdiği tecrübesizlikle Hâcib-i Büzürg Ali Bâr ve kâtibi Ebü'l-Kāsım Dergezînî gibi bazı devlet adamları ve emîrler tarafından amcası Sencer'e (479/1086-552/1157)[434] karşı kışkırtılmıştır.[435] Böylece Mahmud ile Sencer arasında yeni bir taht mücadelesi başlamıştır. Muhammed Tapar'ın ölümün ardından oğlu Mahmud'un sultan ilan edilmesiyle Sencer de 22 Safer 512/14 Haziran 1118'de sultanlığını ilan etmek suretiyle yeğeni Mahmud'un üzerine gitmiş ve 2 Cemâziyelevvel 513/11 Ağustos 1119 günü Sâve dolaylarınde gerçekleşen savaşta yeğenini bertaraf ederek Horasan Selçukluları'nın yeni sultanı olmuştur.[436]

III. 5. 1. Sultan Sencer Döneminde Nizârî İsmâilîler

Muhammed Tapar döneminde Selçukluların yürüttüğü askerî harekâtlar neticesinde aldıkları darbelerle direnci kırılan Nizârîlerin, sultanın ölümüyle birlikte toparlanma aşamasına girerek herhangi bir eylem yapmakdıkları görülmektedir.[437]

---

[433] Mugîsü'd-dünyâ ve'd-dîn yemînü emîri'l-mü'minîn Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Muhammed Tapar b. Melikşâh es-Selcûkî. Muhammed Tapar'ın oğlu olan Mahmud, amcası Sencer ile giriştiği taht mücadelesinde mağlup olmuş ancak Sencer onu affederek Irak Selçuklu Devleti'nin başına geçirmiş ve erkek çocuğu olmadığı için de kendisine veliaht tayin etmiştir. Mahmud b Muhammed Tapar hakkında detaylı bilgi için bkz. C. E. Bosworth, "Mahmud b. Muhammad b. Malikshah", *EI²(İng.)*, C. VI , s. 63–64; M. Th. Houtsma, "Mahmûd", *İA*, C. VII , s. 170–71; Abdülkerim Özaydın, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, C. 27 , s. 371–72. Irak Selçukluları hakkında bkz. Faruk Sümer, "Irak Selçukluları", *DİA*, C. 36 , s. 387.

[434] Ebü'l-Hâris es-Sultânü'l-a'zam Muizzü'd-dünyâ ve'd-dîn Ahmed Sencer b. Melikşâh es-Selcûkî. Horasan Selçukluları'nın son Sultan'ı olan Sencer, Melikşah'ın Suriye'ye düzenlediği sefer esnasında 479/1086 senesinde Sincar'da doğmuştur. İsminin doğduğu yer ile alakalı olması ihtimaliyle birlikte Sanç-ar (eski Türkçe'de "bir şeyi batırmak, saplamak" manasına gelmektedir. Kâşgarlı-Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, *TDK Yayınları*, çev. Besim Atalay, Ankara 2018, C. III, s. 420; Kâşgarlı-Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, *TDK Yayınları*, ed. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Ankara 2018, s. 522.) kelimesinden gelmesi de muhtemeldir. Sultan Sencer'in ismi hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Altay Köymen, "Sencer", *İA*, C. X , s. 487. Sultan Sencer hakkında detyalı bilgi için bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, C. II, ss. 5–466; Köymen, "Sencer", ss. 486–93; C. E. Bosworth, "Sandjar", *EI²(İng.)*, C. IX , s. 15–17; Abdülkerim Özaydın, "Sencer", *DİA*, C. 36 , s. 507–11.

[435] El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 115.

[436] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 612-16.

[437] Daftary, *İsmaililer* , ss. 511–12.

Sencer'in Selçuklu Sultanı olmadan evvel henüz Horasan Meliki iken Muhammed Tapar'ın Nizârî İsmaililere karşı başlattığı harekâtlarda önemli görevlerde bulunmuş ve Nizârîlere karşı çeşitli başarılar elde etmiştir. Özellikle önemli komutanlarından olan Emir Bozkuş'u Kûhistan ve Tabas'a göndererek İsmailileri bertaraf etmesi ile başlayan mücadele sürecinde Sencer'in büyük başarıları vardır.

Sultan Sencer'in 497/1103-1104 senesinde komutanı Emîr Bozkuş'un Kûhistan ve Tabas bölgelerinedeki Nizârî İsmaililere karşı elde ettiği başarı sonrasında Nizârîlerle anlaşılarak sulh yapılmıştır.[438] Yapılan sulhtan sonra Sultan Sencer, Hasan Sabbah'ın ölümüne kadar Nizârîlere karşı askerî bir müdahale gerçekleştirmemiştir. Bunun en önemli sebebi ise bu dönemde Hasan Sabbah'ın Selçuklu Sultanı'nın yanına dahi adamlar yerleştirecek kadar güç kazanması ve Selçukluların zafiyet göstermesidir. Nitekim Cüveynî bu husus hakkında şunları söylemiştir:

> *"Sultan Sancar, tahta kesin olarak oturunca onların kökünü kazıma için önce Kuhistan'a ordu gönderdi.*[439] *Yıllarca şiddetli savşalar oldu. Zor durumda kalan Hasan-ı Sabbah, barış için Sultan Sancar'a birkaç defa elçi gönderdiyse de Sultan kabul etmedi. Normal yollardan amacına ulaşamayacağını anlayan Hasan-ı Sabbah hile yoluna başvurdu. Kendisini Sultan'ın yanında savunmaları için Sultan'ın yakınlarından (havas) bir grubu vaadlerle aldattı. Sultan'In hademelerinden birine parayla birlikte bir bıçak gönderdi. Hizmetçi Sultan gece sarhoş olarak uyuduğu zaman bıçağı yatağının karşısında bir yere koydu. Sultan, sabah kalkıp o bıçağı orada görünce endişelenmeye başladı. Kimseden şüphelenmediğinden o işi gizlice araştırması için bir adam görevlendirdi. O sırada Hasan-ı Sabbah, Sultan'a bir elçi göndererek, 'Eğer ben Sultan'ın iyiliğini düşünmeseydim, sert yere konmuş olan bıçağı, onun*

---

438 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, ss. 487-488; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, C. II, s. 151.

439 Cüveynî'nin bahsettiği bu hadise Emir Bozkuş'un 497/1103-1104'te gerçekleştirdiği sefer olabileceği gibi Sultan'ın tahta çıktıktan sonra gerçekleştirdiği yeni bir sefer de olabilir.

yumuşak göğüsüne saplatırdım.' dedi. Bunun üzerine Sultan korkarak onunla barışa yöneldi."[440]

Cüveynî bu anlattıklarından başka Alamut'taki kütüphanede Sultan Sencer'in Nizârîlerle alakalı birkaç fermanına rastlandığını ve bu fermanlarda Sultan'ın Nizârîleri ve Hasan Sabbah'ı barışa ve dostluğa davet ettiğini, onlara karşı sabır gösterip iyi geçinmek niyetinde olduğundan bahsetmiştir.[441]

Anlatılanlardan yola çıkarsak Hasan Sabbah'ın Selçuklu Sultanı'na karşı tertiplediği bu olay sayesinde Selçuklu baskısından kurtulduğunu ve nitekim Sultan Muhammed Tapar'ın gerçekleştirdiği askerî faaliyetlerin sürdürücüsü olarak gördüğü Sencer'i de böylece ölümüne kadar (6 Rebiülahir 518/ 23 Mayıs1124) kendisinden uzak tutmayı başardığını söyleyebiliriz.

---

440 Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 559; Lewis, *Haşhaşîler,* ss. 101–103; Daftary, *İsmaililer* , ss. 518–19; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. II, ss. 155–56.

441 *"Sancar onlara ait olan Kumiş bölgesinde bulunan mülklerinin haracından 3 bin dinar eksiltti. Girdkuh'un eteğinden geçerlerken alınan bac'dan onlara verilecek olan miktarı belirledi. Çünkü Mülhidler, oradan geçen herkesten bir miktar vergi alırlardı. O usûl şimdiye kadar devam etti. Alamut'un fethi sırasında oradaki kütüphanede Sancar'ın birkaç fermanına (menşur) rastladım. Sancar, o fermanlarda onları barışa ve dostluğa çağırıyordu. Buradan Sultan Sancar'ın onlara karşı büyük bir sabır gösterdiğini ve onlarla iyi geçinmek niyetinde olduğunu anladım."* Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 559; Hodgson, *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Ismâ'îlîs Against the Islamic World*, s. 101; Lewis, *Haşhaşîler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, ss. 102–103; Daftary, *İsmaililer* , s. 519. Buradan hareketle Hasan İbrahim Hasan da şöyle bir bahis anlatmıştır: *"Fedâîlerin arzularını tahakkuk ettirmeleri ve gayelerine ulaşmaları için, çoğu kere sadece tehditleri yeterdi. Meselâ, herhangi bir lider onlara ait bir kale üzerine hücuma geçmek istediğinde, sabahleyin yatağından kalkınca yanı başında yere saplanmış bir hançer görürdü. Bu hançere bağlanmış bir kâğıt parçası üzerine yazılan tehdit ifadeleri, bu komutanın taaruz kararından dönmesine kâfi gelirdi."* Hassan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 1986, C. 5, s. 336.

III. 5. 2. Sultan Sencer'in İran'da Nizârî İsmâilîlere Karşı Tertiplediği Askerî Harekâtlar

Hasan Sabbah'ın ölmeisyle birlikte yerine geçen Kiya Buzurg Ummid, Hasan Sabbah'ın son dönemde uyguladığı sulh politikasından vazgeçerek terkardan eylemsel faaliyetlere yönelmiştir.[442] Nitekim Hasan Sabbah'ın sulh politikasının sebebi de daha evvel anlattığımız üzere Sultan Muhammed Tapar döneminde alınan ağır darbelerin yaralarını sararak daha güçlü bir şekilde hareket etmek için yapılmıştır.

Sultan Sencer döneminde Hasan Sabbah'ın ölümünden sonra yerine geçen Buzurg Ummid'in iki taraf arasında gerçekleşen uzun soluklu sulhu bozmasıyla birlikte Sultan'ın veziri Kâşânî (ö. 521/1127)[443] tarafından 520/1126 senesinde Nizârîlere karşı bir sefer düzenlenmesi gerektiği düşünülmüştür.[444] Bu çerçevede vezir Kâşânî Nizârîlere karşı cihad ilân etmiş ve görüldükleri her yerde öldürülmelerini, mallarının yağmalanmasını ve kadınların da esir alınmasını emretmiştir. Bundan sonra vezir, Turayşis ve Nişabur'a bağlı Beyhak şehirlerine ordular sevketmiş ve bölgede çok sayıda Nizârî öldürülmüştür.[445]

Vezir Kâşânî'nin Nizârîlerin üzerine taviz vermeden gittiği bu dönemde Nizârîleri tıpkı Nizamülmülk'e yaptıkları gibi bir suikast tertiplemek üzere hazırlık

---

442 Nizârî İsmailîlerin Hasan Sabbah sonrasında ilk tepki gördükleri yer Diyarbekir'dir. İbnü'l-Esîr'in belirttiği üzere 518/1124-1125 senesinde Diyaberkir halkı, burada gün geçtikçe sayılarının çoğalmasıyla birlikte Nizârî İsmailîlerin buradaki faaliyetlerinden rahatsız olarak onlara karşı bir tepki vermiş ve ayaklanmışlar ve 700 civarında Nizârîyi öldürmüşlerdir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 9, s. 47.

443 Ebû Nasr Muînüddîn Nasîrü'd-devle Muhtassü'l-mülk Ahmed b. Fazl b. Mahmûd-i Kâşî. Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 9, ss. 53, 65; Mehemt Kanar, "Muînüddîn-i Kâşî", *DİA,* C. 31 , s. 90–91; Özgür Tokan, "Sultan Sencer Dönemi (1118-1157) Selçuklu Vezîrleri", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi,* C. I, S. 1 (2018), s. 156–157.

444 Nizârîlere karşı mücadelenin başlatılmasını sağlayan Sultan Sencer değildir. Onun namınaVezir Kâşânî tarafından başlatılmıştır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 9, ss. 53; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, C. II, ss. 151–52.

445 Bu bölgedeki Nizârî lideri olan el-Hasan b. Semîn de yağmadan kaçarak kendini minareden aşağıya atmış ve intihar etmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 9, s. 53-54; Hodgson, *The Order of Assassins,* pp. 101–102. Ancak Nizârîler uğradıkları bu saldırılar karşısında geri çekilmek yerine Talikan'da bulunan birkaç önemli kaleyi ele geçirmişlerdir. Hodgson, *The Order of Assassins,* p. 102 (n. 11). 520/1127 senesinde Emir Şirgir'in yeğeni Asil bir orduyla Rudbar'a düzenlediği seferde yenilmiştir. Aynı sene Rudbar'a bir sefer daha düzenlenmiş ve Nizârîler Selçuklu ordusunun geri çekilmesini sağlamıştır. Emirlerden ise Temurdoğan'ı esir alarak Alamut'a götürmüşlerdir. Daha sonra Temurdoğan Sultan Sencer'in isteği üzerine serbest bırakılmıştır. Daftary, *İsmaililer,* s. 523.

yapmışlar ve nihayet Rebiülahir 521/Nisan-Mayıs 1127 senesinde veziri katletmişlerdir.[446] Vezirinin öldürülmesinden sonra Sultan Sencer, 521/1127 senesinde vezirinin intikamını almak üzere Horasan'a bir sefer düzenlenleyerek Nizârî İsmaililere üzerine gitmiştir ve İbnü'l-Esîr'e göre burada yaklaşık 10.000 Nizârîyi öldürmüştür.[447]

Sultan Sencer, 528/1133-1134 senesinde Girdkûh Kalesi'ne Emîr Erkuş önderliğinde bir ordu göndermiştir. Erkuş kaleyi uzun süre muhasara altında tutatak Nizârîlerin erzaklarının tükenmesini beklemiştir. Bir süre sonra Nizârîlerin erzakları tükenmiş ve kale düşmek üzereyken Emir Erkuş muhasarayı kaldırmıştır.[448]

Sultan Sencer döneminde Halife Müsterşid Billâh (511/1118-529/1135)[449] ile yeğeni Irak Selçuklu Sultanı Mesud (529/1134-547/1152)[450] arasında çıkan bir anlaşmazlık sebebiyle savaş çıkmıştır.[451] Savaş sonrasında Sultan Mesud Halifeyi ve yanında bulunanları esir almış, ancak Halife'ye iyi davranmıştır. Durumu öğrenen

---

446 Irak'a sürülen Dergüzînî, burada bulunmasının dahi teklikeli olduğunu düşünen ve kendisini istemeyen Kâşânî'yi öldürmek istemiştir. Bunun için de Nizârîlerle anlaşmış ve atlarına bakması için seyis olarak iki kişiyi göndermişlerdir. Vezir bu iki seyisi işe aldıktan bir müddet sonra onlar tarafından öldürmüştür. El-Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, ss. 136–37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 9, s. 65; El-Azimî, *Azimî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430/538-1038-39/1143-44)*, s. 62; Lewis, *Haşhaşîler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, ss. 111–12; Daftary, *İsmaililer* , s. 523.

447 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 9, s. 66. İbn Kesîr ise bu sayıyı 12.000 olarak verir. İbn-Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 12, s. 370. Osman Turan ise Sencer'in bu savaştan sonra Alamut ile bir daha uğraşamadığını ve buranın ele geçirilmesi işini Irak Selçukluları'na bıraktığını ancak onların da taht kavgaları nedeniyle Alamut'la ilgilenmeyince Nizârîlerin güçlenerek Suriye, Musul ve Diyarbekir'de etkin olduklarından ve buralarda birçok katliam yaptıklarından bahseder. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 319.

448 İbnü'l-Esîr bu husus hakkında şunu belirtmiştir: *"Rivayete göre kendisine (Erkuş'a) pek çok para ve değerli takılar göndermişler, bunun üzerine de çekip gitmiştir."* İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 9, s. 105.

449 Ebû Mansûr el-Müsterşid-Billâh el-Fazl b. Ahmed el-Müstazhir-Billâh el-Abbâsî. Detaylı bilgi için bkz. C. Hillenbrand, "al-Mustarshid", *EI²(İng.)*, C. VI , s. 733–35; K. V. Zetterstéen, "Müsterşid", *İA*, C. VIII , s. 835; Osman Gazi Özgüdenli, "Müsterşid-Billâh", *DİA*, C. 32 , s. 145–47.

450 Ebü'l-Feth Gıyâsüddîn Mes'ûd b. Muhammed Tapar b. Melikşâh. C. E. Bosworth, "Masʿud b. Muhammad b. Malikshah", *EI²(İng.)*, C. VI , s. 782; Faruk SÜmer, "Mes'ud", *İA*, C. VIII , s. 134–41; Faruk Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, C. 29 , s. 349–51.

451 Sultan Mesud'un yaptığı atamalar sonrasında hoşnut olmayan emîrlerinin Mesud'tan ayrılarak Halife'ye sığınmaları ve O'nu Sultan Mesud'a karşı kışkırtmışlardır. Ardından Halife Sultan Mesud adına okunan hutbeyi kaldırmasıyla birlikte iki taraf arasında husumet başlamıştır. Bunun neticesinde Sultan Mesud ile Halife savaşmış ve neticede Mesud galip gelmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 9, s. 110-112.

Sultan Sencer Mesud'a bir mektup göndermiş ve bu işten vazgeçmesini sağlamıştır. Daha sonra özür dilemek suretiyle Halife'nin bindiği atı herkesin önünde çekerek çadırına götürmüştür. Daha sonra Sultan Sencer Emir Kuran Han'ı elçi olarak Bağdat'a göndermiş, Halife'nin muhafızlarıyla Sultan Mesud elçiyi karşılamak üzere yerlerinden ayrılmışlardır. Tam bu esnada Halife'nin korumasız olduğunu gören ve orada mevzilenen yirmiden fazla Nizârî fedaisi Halife'nin çadırına girerek onu katletmişlerdir (17 Zilkade 529/29 Ağustos 1135).[452] Bu hadiseden sonra Sultan Sencer döneminde Alamut (İran) Nizârî İsmaililerine 546/1151-1152 yılında Emir Kucuk önderliğinde Turayşîs'e yönelik bir sefer düzenlenmiş ve birçok Nizârî beldesi yağma edilerek ateşe verilmiştir.[453]

Sultan Sencer döneminde İran'da Nizârî İsmaililerle yapılan mücadelelerde hususan en dikkat çekici husus şüphesiz ki Sultan'ın tavrıdır. Nitekim daha meliklik yıllarında başlattığı mücadeleyi yine aynı dönemde antlaşma yoluyla sonlandırmıştır. Sultan olduğu dönemde ise bu antlaşmayı devam ettirmiştir. Ancak aynı dönemde Hasan Sabbah, Sultan Muhammed Tapar döneminde aldığı şiddetli darbelerden kaynaklı geri çekilmiş ve bunu bir taktik mahiyetinde yapmıştır. Nitekim bu süre zarfında tahrip edilen kalelerini tamir ettirmiş ve muhtemel muhasaralara karşı önlemini almıştır. Hasan Sabbah'ın hastalanarak ölmesiyle birlikte yerine geçen Buzurg Ummid ise savaşa hazır hale gelen Nizârîleri hareketini yeniden aktif hale getirerek önemli suikastlerle meşruiyetini muhafaza etmiştir. Selçuklu Sultanı Sencer'in veziri Kâşânî'nin aktif hale gelen Nizârîlerin üzerine gitmesiyle birlikte bu dönemde ilk defa Nizârî İsmaililer üzerine sefer yapılmıştır. Bundan sebep Nizârîlerin direnci kırılmış ve veziri öldürmüşlerdir. Vezirinin ölümüyle birlikte Sultan Sencer Nizârîlerin üzerine kararlı bir şekilde gitmiş ancak tam manasıyla bir netice alamamıştır.

---

452 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 9, s. 112-113; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa,* ss. 561–62. Halife Müsterşid'in öldürülmesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklu-Hilafet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 39 (2004), s. 1–35.
453 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* C. 9, s. 214.

SONUÇ

Hz. Muhammed'in ölümüyle birlikte ortayan çıkan hilafet tartışmalarının gölgesinde İslam toplumu muhalif fırkalara bölünmek suretiyle ayrışmalar yaşamıştır. Bu süreçte özellikle Hz. Osman döneminde yaşanan hadiselerin ışığında Hz. Peygamber'in en yakını ve varisi olarak görülen Hz. Ali'nin şahsında birleşen bir topluluk İslam dünyasının en kesif muhalefetini oluşturacaktır. Zamanla Şia (Ali taraftarlığı) olarak adlandırılacak olan bu topluluk, muhalif kanadın merkezine yerleşecek ve merkezî idareye karşı aksiyona çevirdiği mücadelesinde çoğu kez sert yöntemlerle engellenecektir.

Emevîler döneminde vuku bulan hadiseler çerçevesinde Şii Hareketi, protest/muhalif yapısını radikal bir mecraya kanalize ederek mücadelesini sürdürmüş, akabinde ise Emevîleri yıkmak üzere Abbasî Hareketi'ne dâhil olmuştur. Abbasilerin başarılı olmasında ana aktör olarak rol oynayan Şii Hareketi, Abbasilerin verdikleri sözleri yerine getirmemeleri ve tıpkı Emeviler döneminde olduğu üzere ciddi takibata ve sindirmeye yönelik sert tedbirlere maruz kalınca, hal-i hazırda radikalleşmiş olan hareketin artık bağımsız bir teşekkül olarak Sünni idareye karşı mücadele edilmesine yönelik karar alınmıştır. Bu minvalde hareketi yer altına çeken Şii'ler, dai adını verdikleri propagandacılarla fikirlerini yayarak taraftar kazanmaya yönelmiş ve bu faaliyetleri gizlilik içerisinde yürüttükleri için bu dönemi Gizli Davet Dönemi olarak adlandırmışlardır. Bu süreçte daha bütünleştirici ve ılımlı görüşlere sahip olan ve daha sonra İsnâaşeriyye (On İki İmamcı) olarak adlandırılacak topluluktan ayrılmak isteyen radikal görüş mensupları İsmailiyye fırkasını teşkil etmişlerdir. Temelde Hz. Ali'nin hakkının gasp edilişi üzerine kurulu; haksızlığa karşı topkeykûn bir şekilde hareket eden ve siyasi çıkarları doğrultusunda hareket etmeyen bir dünya görüşü gibi duran bu muhalif topluluk, çeşitli siyasî çıkar tartışmaları çerçevesinde kendi içerisinde dahi fikir ayrılıkları yaşayarak bölünmelere uğramıştır.

Karmatî Hareketiyle birlikte nisbî bir müesses yapıya kavuşan İsmaililer, bu dönemde radikal düşüncelerini aksiyona dökerek gayr-i nizâmî eylemler gerçekleştirmişlerdir. Dailer aracılığıyla hareketin yayılmaya devam ettiği bir süreçte İsmaili fırkasında yaşanan ayrılıkla birlikte yeni bir sürece girilmiş ve Sünni Halifeliğe

rakip olarak tezahür edern Fatimiler Şii/İsmaili Halifeliğini kurmuşlardır. Böylelikle protest/muhalif topluluk cihanşümul bir iddia ile daha ılımlı ancak sistemli ve örgütlü bir vaziyet halini almıştır.

Fatımi Halifeliğinin Şii inancına mensup toplulukların Halifeliğini üstlenmesiyle birlikte Sünni idareye muhalif olan bölgelerde de dailer aracılığıyla taraftar kazanması, Sünni Hilafet merkezinin İslam toplumu üzerindeki hâkimiyetini kırmış, özellikle İran'da teşekkül eden Büveyhîlerin de Şii düşünceye mensup olmalarıyla sayesinde Sünni Abbasi Halifeliği Şii bloğu karşısında güç durumlara düşmüştür. Horasan Selçuklularının tarih sahnesine çıkmasıyla Sünni Hilafet merkezinin Şii unsurlardan arınması sağlanmış böylelikle Şii Fatımi Halifeliği sağladığı üstünlüğü kaybetmeye başlamıştır. İdari anlamda da sıkıntılı günler geçiren Fatımi Halifeliği'nde yaşanan iktidar kavgası neticesinde İsmaililer Musta'li ve Nizârî olarak ikiye bölünmüştür. Buradan hareketle ortaya çıkan Nizârî İsmaililiği, İsmaili düşünceyi Hasan Sabbah önderliğinde yeni bir kimliğe kavuşturarak önce hâkimiyet sahasını İran'a almış, sonrasında ise mücadele tarzını değiştirmiştir.

Horasan Selçuklularının egemen oldukları İran'da Hasan Sabbah, Alamut Kalesi'ni ele geçirilmesiyle birlikte müstahkem kalelerde konuşlanarak gayr-ı nizamî harp usulünü yeni oluşumun varlık stratejisi olarak belirlemiş, böylelikle hareket tarzını ve yeni yaklaşımını ortaya koymuştur. Bunun en önemli sebebi ise hal-i hazırda düzenli ve güçlü askerî birlikleriyle bölgeye hâkim olan Selçuklu unsuruna karşı yeni bir ordu teşkil etmenin zorluğudur. Nitekim Hasan Sabbah da bu zorluğu farkederek daha etkin bir yöntemle varlığını sağlayarak meşruiyet kazanmıştır. Hasan Sabbah'ın gayr-ı nizamî harp yöntemi olarak kullandığı fedailik müessesesi ise Nizârî İsmaililerin güçlü düzenli bir orduya sahip Selçuklular'a karşı başarı elde etmesini sağlamıştır. Fedailer koşulsuz bir itaatle bağlı oldukları liderlerinin suikast planlarını gerçekleştirmek üzere yetiştirilmiş ve Nizârîlerin temel savunma ve hücum stratejilerini oluşturmuştur. Nizârî İsmaili yapılanmasının siyasî emellerini gerçekleştirmek noktasında kullandıkları bu müessese sayesinde istedikleri sonuçları çoğu kez elde ettiklerini görmekteyiz. Nitekim kurmuş oldukları istihbarat ağıyla birlikte gerek yetiştirmiş oldukları fedailer aracılığıyla gerekse para karşılığı tuttukları

bir kısım şahıslarla Selçuklu sarayına dahi girerek devlet erkânını ölümle tehdit eder hale gelmişlerdir. Özellikle kendilerine tehdit unsuru olarak gördükleri devlet görevlilerini hedef alan Nizârî İsmaililer, adeta Selçuklu Devleti içerisinde bir korku imparatorluğu kurmuşlardır.

Nizamülmülk'e düzenledikleri suikast ile hareket alanlarını gelişleten Nizârî İsmaililer, bu eylemle birlikte Selçukluların en önemli sorunu haline gelmişlerdir. Nitekim Nizârîlere karşı en etkin mücadeleyi vermiş olan Nizamülmülk'ün öldürülmesi ile birlikte başlayan süreçte Selçukluların ciddi anlamda stratejik hamle kısırlığına girdiklerini görmekteyiz. Bu minvalde Nizamülmülk'ün askerî anlamda gerçekleştirdiği faaliyetler yanında Nizârîlere karşı ilmî sahada da etkin bir mücadele vermesi Selçuklu Devleti'ni Nizârîlere karşı doğal bir savunma da alanı oluşturmaktaydı. Vezirin Nizârîler tarafından katledilmesiyle birlikte devletin yeni ve farklı bir stratejilere başvurmadığı ve buna bağlı olarak da bu yapılanmaya karşı kayda değer bir ilerleme katedemediği aşikârdır. Ayrıca Sultan Melikşah'ın ölümüyle birlikte Selçuklularda başlayan taht kavgalarıyla birlikte yaşanan yaşanan otorite boşluğu, Hasan Sabbah ve Nizârî İsmaililerin rahat bir hareket alanı bulmasına sebebiyet vermiştir. Fetret Devrine giren Selçuklular gerek iç siyasette gerekse dış siyasette buhrana girmişlerdir. Yaşanılan otorite boşluğunu iyi değerlendiren Hasan Sabbah, Selçuklu İran'ında önemli bölgelere hâkim olmuş ve gün geçtikte güçlenmiştir. Her ne egemen olduğu kalelere karşı Selçuklu akınları düzenlenmiş olsa da Hasan Sabbah, gerek fedai teşkilatıyla gerçekleştirdiği eylemler sayesinde gerekse Selçuklularda vuku bulan ölümler (sultan, komutan) neticesinde bu akınlardan başarıyla kurtulmuş ve hâkimiyetini sürdürmüştür. Nizârî İsmaililer, devlet içerisinde yaşanan taht kavgaları sürecinde Selçuklular tarafından bazı dönemlerde yer yer alternatif bir güç olarak da değerlendirilmişlerdir. Bu husus her ne kadar sınırları keskin bir şekilde çizilmiş olan Nizârîlerin dünya görüşüne aykırı bir husus olarak görünse de Alamut'u ele geçirdikleri günden bu yana değişen siyasî aktör ve faktörlerin takipçisi olarak çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri görülmektedir.

Sonuç olarak İslam toplumunda Hz. Peygamber sonrası yaşanan iktidar kavgasıyla bölünen Müslümanlar, bir süre sonra keskin çizgilerle ayrılan fırkalara bölünmüşlerdir. Bunun neticesinde ortaya çıkan protest/muhalif fikrî akımlarla birlikte Müslüman topluluk bir süre sonra sahip oldukları dünya görüşlerini siyasî alanda tatbik etmek suretiyle farklı teşekküllerle iktidar mücadelesine girişmişlerdir. Her ne kadar yaşanılan hadiselerin itikadî ayrılıklar neticesinde vuku bulduğu düşünülse de fikir ayrılıklarının temel kaynağı iktidar mücadelesidir. Muktedir olmak ve bütün İslam toplumuna hükmetmek isteyen bu fırkalar, mücadelelerinin haklılıklarını kanıtlamak için ileri sürdükleri dünya görüşlerini yahut itikatlarını çeşitli yollarla kabul ettirerek yegâne doğrunun kendi inanç sistemleri olduğunu iddia etmişlerdir. Nitekim Nizârî İsmaililerin Hasan Sabbah öncülüğünde Selçuklu İran'ında aynı iddia çerçevesinde ortaya çıkmaları ve yaptıkları eylemlerle yaşamış oldukları dönemde görülmektedir.

KAYNAKÇA

I. Temel Kaynaklar

AHMED B. MAHMUD; *Selçuknâme*, Ed. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.

AL-MAQRİZİ, Aḥmad ibn ʿAlī Taqī al-Dīn; *Description Topographique et Historique de l'Égypte*, trd. Paul Casanova. Institut Français d'Archéologie Orientale. C. 4. Le Caire (Kahire), 1920.

CÜVEYNÎ, Alaaddin Ata Melik*; Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk. TTK Yayınları. Ankara, 2013.

EL-AZİMÎ, Ebû Abdullah Muhammed; *Azimî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430/538-1038-39/1143-44)*, Çev. Ali Sevim. TTK Yayınları. Ankara, 2006.

EL-BAĞDADÎ, Abdülkahir; *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, TDV Yayınları. Ankara, 2018.

EL-BUNDÂRÎ, Kıvâmuddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed; *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbatu'l Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara, 2016.

EL-CÛZCÂNÎ, Minhâc-i Sirâc; T*abakât-ı Nâsırî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar,* Çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara, 2015.

EL-HÜSEYNÎ, Şahruddîn Ebu'l-Hasan "Ali ibn Nâşır ibn" Ali; *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiye*, Çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

HALİFE B HAYYAT; *Tarihu Halife b. Hayyat*, Çev. Abdulhalik Bakır, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2001.

HUDUD AL-'ALAM; tr. Minorsky, V., *The Regions of The World A Persian Geography,* E. J. W. Gibb Memor, C. l. Cambridge, 1982

İBN ARABÎ; *Fütûhât-ı Mekkiye: Harflerin Sırları,* Çev. Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2015.

İBN HALDUN; *Mukaddime,* Dergah Yayınları. C. I–II. İstanbul, 2004.

İBN HAZM; *El-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*. Çev. Halil İbrahim Bulut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, C. 3, İstanbul, 2017.

İBN-KESÎR; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, C. 7, İstanbul, 2017.

İBN-KESÎR; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, C. 8, İstanbul, 2017.

İBN-KESÎR; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, C. 11, İstanbul, 2017.

İBN-KESÎR; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, C. 12, İstanbul, 2017.

İBNU'L-CEVZÎ; Sıbt; *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

İBNÜ'L-ADÎM; *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb: Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Seçmeler)*, Çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

İBNÜ'L-ADİM; Kamâlüddîn. *Zübdetü'l-Haleb min Târihî Haleb'de Selçuklular (447-521=1055-1127)*, Çev. Ali Sevim., TTK Yayınları, Ankara, 2014.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Abdurrahman; *el-Muntazam fî Târîhi'l-ümem'de Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

İBNÜ'L-ESÎR, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Ocak Yayıncılık, C. 4, İstanbul, 2016.

İBNÜ'L-ESÎR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Ocak Yayıncılık, C. 2, İstanbul, 2016.

İBNÜ'L-ESÎR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Ocak Yayıncılık, C. 3, İstanbul, 2016.

İBNÜ'L-ESÎR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın. Ocak Yayıncılık. C. 6, İstanbul, 2016.

İBNÜ'L-ESÎR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın. Ocak Yayıncılık. C. 7, İstanbul, 2016.

İBNÜ'L-ESÎR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın. Ocak Yayıncılık. C. 8, İstanbul, 2016.

İBNÜ'L-ESÎR; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. Abdullah Köşe Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın. Ocak Yayıncılık. C. 9, İstanbul, 2016.

İBNÜ'L-ESÎR; *el-Kâmil fi't-Tarih*. Çev. Abdullah Köşe Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın. Ocak Yayıncılık. C. 5, İstanbul, 2016.

İBNÜ'T-TIKTAKA; *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258),* Çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.

İMAM GAZÂLÎ; *Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye*, Çev. Avni İlhan, TDV Yayınları, Ankara, 1993.

İMAM GAZÂLÎ; *Fedâîhü'l-Bâtıniyye/el-Muztazhîrî (Bâtınîliğin İçyüzü),* Çev. Avni İlhan, TDV Yayınları, Ankara, 1993.

KÂŞGARLI MAHMUD; Dîvânu Lugâti't-Türk, Ed. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, TDK Yayınları, Ankara, 2018.

KÂŞGARLI MAHMUD; Divanü Lûgat-it-Türk, Çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara, 2018.

KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfî-yi; *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2018.

KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfî-yi; *Târîh-i Güzîde: Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân*, Ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.

KUMMÎ/NEVBATHÎ. Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku'ş-Şia: Şiî Fırkalar. Çeviren Hasan Onat/Sabri Hizmetli/Sözmez Kutlu/Ramazan Şimşek. Ankara Okulu Yayınları. Ankara, 2004.

MARCO POLO; *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

MESÛDÎ; *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf*, Çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2018.

MÎRHÂND, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd; *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, Çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara, 2015.

MÜNECCİMBAŞI AHMED B. LÜTFULLAH; *Câmiu'd-Düvel: Selçuklular Tarihi*, Ed. Ali Öngül, Kabalcı Yayınevi, C. I. İstanbul, 2017.

NİZÂMÜ'L-MÜLK; *Siyâset-Nâme*, Çev. Mehmet Altay Köymen, TTK Yayınları, Ankara, 2016.

NİZAMÜ'L-MÜLK; *Siyasetname*; Çev. Mehmet Taha Ayar, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

REŞİDÜ'D-DİN-FAZLULLAH; Cami'ü't-Tevârih. Çev. Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.

REŞİDÜ'D-DÎN-FAZLULLÂH; *Selçuklular: Câmiü't-Tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2018.

SÂ'DÎ-Î ŞÎRAZÎ, *Bostan ve Gülistan*, Çev. *Kilisli Rıfat Bilge*, Meral Yayınevi, İstanbul, 1980.

SÂ’DÎ-Î ŞÎRAZÎ. Golistân-i Sa’dî. İntişârât-ı Sâlâru’l-Mûtî. Tehrân, 1391.

SÂ’DÎ-Î ŞÎRAZÎ. Gülistan. Çeviren Mehmet Kanar. Şûle Yayınları. İstanbul, 2004.

SEVİM, Ali; “İbnü’l-Cevzî’nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485= 1038-1092)”, *TTK Belgeler*, C. XXVI, sayı 30 (2005), ss. 1–84.

ŞEHRİSTANÎ; *el-Milel ve’n-Nihal*, Çev. Mustafa Öz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2015.

TABERÎ; *Tarih-i Taberî*, Çev. M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul, 2007.

URFALI MATEOS; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162).* Çev. Hrant D.Andreasyan-Edouard Dulaurer-M.Halil Yınanç, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

YAZICIZÂDE ALİ; *Tevârîh-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Târihi]*, Ed. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2017.

II. Ansiklopedi Maddeleri

ADLE, Chahryar; "Damgan"; Encyclopæ Iranica C. VI, ss. 632–38.

AĞIRAKÇA, Ahmet; "İhşîdîler", DİA, C. 21, ss. 551–53.

AKSU, Hüsamettin. "Hurûfîlik"; DİA, C. 18, ss. 408–12.

ALİEV, Saleh Muhammedoğlu; "Hürremiyye", DİA, C. 18, ss. 500–501.

ALPTEKİN, Coşkun; "Atabeg", DİA, C. 4 : 38–40.

ALTUNDAĞ, Şinasi; "Tolunlular", İA, C. XII/1, ss. 430–39.

APAYDIN, Hacı Yunus; "Nas", DİA, C. 32, ss. 391–92.

ATEŞ, Ahmed; "Bâtıniye"; İA, C. II, s. 339.

ATEŞ, Ahmed; "Deylem", İA, C. III, ss. 562–73.

BARTHOLD, Wladimir; "Atsız", İA, C. II, s. 6.

BARTHOLD, Wladimir; "Ebu Müslim", İA, C. 4, ss. 39–41.

BAYKARA, Tuncer; "Lala", DİA, C. 27, ss. 70–71.

BECKER, C. H; "Badr al-D̲jamālī", EI2(İng.) Vol. 1, pp. 869–70.

BECKER, C. H; "Bedrülcemâlî", İA, C. II, s. 447.

BECKER, C. H; "İhşîdîler", İA, C. V/2, s. 945.

BOSWORTH, C. E; "Malik-Shah", EI2(İng.) Vol. VI, p. 273–75.

BOSWORTH, C. E; "Masʿud b. Muhammad b. Malikshah", EI2(İng.) Vol. VI, p. 782.

BOSWORTH, C. E; "Abhar", Encyclopæ Iranica, Vol. I/2, pp. 213–14.

BOSWORTH, C. E; "Ikhshid", EI2(İng.) Vol. III, p. 1060.

BOSWORTH, C. E; "Kavurd", EI2(İng.) Vol. IV, pp. 807–8.

BOSWORTH, C. E; "Mahmud b. Muhammad b. Malikshah", EI2(İng.) Vol. VI, pp. 63–64.

BOSWORTH, C. E; "Māzandarān", EI2(İng.) Vol. VI, pp. 935–42.

BOSWORTH, C. E; “Muhammed b. Melikşah”, EI2(İng.) Vol. VII, p. 408.

BOSWORTH, C. E; “Sāmānids”, EI2(İng.) Vol. VIII, pp. 1025–29.

BOSWORTH, C. E; “Sandjar”, EI2(İng.) Vol. IX, pp. 15–17.

BOSWORTH, C. E; “Sīmdjūrids”, EI2(İng.) Vol. IX, p. 612.

BOSWORTH, C. E; “Terken Khatun”, EI2(İng.) Vol. X, p. 419.

BOWEN, Harold. “Abu Kalidjar”, EI2(İng.) Vol. I, pp. 131–32.

BOZHÜYÜK, Mehmet Emin; “Hurûf”, DİA, C. 18, ss. 397–401.

BUCHNER, V. F; “Sâmânîler”, İA, C. X, ss. 140–43.

BUHL, FR, “Hasan”, İA, C. V/1, ss. 313–14.

BUHL, FR; “al-Ḥasan b. Zayd”, EI2(İng.), Vol. III, s. 245.

BURTON, J.-WENSİNCK, A. J; “Nass”, EI2(İng.) Vol. VII, s. 1029

CAHEN, Cl; “Alp Arslan”, EI2(İng.), Vol. I, ss. 420–21.

CAHEN, Cl; “Atabak”, EI2(İng.), Vol. I, ss. 731–32.

CAHEN, Cl; “Atsıéz b. Uvak”, EI2(İng.), Vol. I, ss. 750–51.

CAHEN, Cl; “Berkyaruk”, EI2(İng.), Vol. I, ss. 1051–53.

CANARD, M; “Besasiri”, EI2(İng.), Vol. I, pp. 1073–75.

ÇİÇEKLER, Mustafa; “Sa‘dî-i Şîrâzî”, DİA, C. 35, ss. 405–7.

ÇUBUKCU, Asri; “Muiz-Lidînillâh”, DİA, C. 31, ss. 96–98.

DAFTARY, Farhad; “Dezkuh”, Encyclopæ Iranica Vol. VII, p. 354.

DAFTARY, Farhad; “Gerdkûh”, Encyclopæ Iranica, Vol. X, p. 499.

DAFTARY, Farhad; “Ḥasan Ṣabbāḥ”, Encyclopæ Iranica, Vol. XII/1, pp. 34–37.

DAFTARY, Farhad; “Sargoḏašt-e Sayyednā”, Encyclopæ Iranica, 2014. http://www.iranicaonline.org/articles/sargozasht-sayyedna.

DAVİS, R. “Saʿdi”, EI2(İng.) Vol. VIII, pp. 719–23.

DE WAUX, B. Carra; “Dâî”, İA, C. III, ss. 461–62.

DOĞAN, İsa; “Hasan el-Utrûş”, DİA, C. 16, ss. 356–58.

DÖNMEZ, İbrahim Kâfi; “Zâhir”, DİA, C. 44, ss. 85–87.

ESS, J. Van; “ʿAṭṭāš”, Encyclopæ Iranica, Vol. III, p. 26.

EŞ-ŞEK’A, Muhammed Mustafa, ÖZ, Mustafa; “İsmâiliyye”, DİA, C. 23, ss. 128–33.

FAYDA, Mustafa. “Ömer”, DİA, C. 34, ss. 44-51.

FİĞLALI-ÜZÜM, Ethem Ruhi, İlyas; “İsnâaşeriyye”, DİA, C. 23, ss. 149–53.

FİĞLALI, Ethem Ruhi. “Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh”, DİA, C. 1, s. 117-18.

FR. BULH; “Besâsîrî”, İA, C. II, ss. 567–68.

GİBB, Hamilton A. R.; “al-Mustaʿli Billah”, EI2(İng.) Vol. VII, p 725.

GORDON, M. S.; “Tulunids”, EI2(İng.) Vol. X, pp. 616–18.

GÖKALP, Yusuf ; “Zeydiyye”, DİA, C. 44, ss. 328–31.

GÜNER, Ahmet; “Ebû Kâlîcâr”, DİA, C. 10, ss. 171–72.

HALM, Heinz; “Sitt al-Mulk”, EI2(İng.) Vol. IX, pp. 685–86.

HAREKÂT, İbrahim; “Berîd”, DİA, C. 5, ss. 498–501.

HİLLENBRAND, C.; “al-Mustarshid”, EI2(İng.) Vol. VI, pp. 733–35.

HİZMETLİ, Sabri; “Karmatîler”, DİA, C. 24, ss. 510–14.

HODGSON, Marshall G. S; “Dāʿī”, EI2(İng.) Vol. II, pp. 67–68.

HODGSON, Marshall G. S; “Ḥasan-ı Ṣabbāḥ”, EI2(İng.) Vol. III, pp. 253–54.

HODGSON, Marshall G. S; “Hudjdja”, EI2(İng.), Vol. III, ss. 544–45.

HOROVİTZ, J.; “Abbase”, İA, C. I, s. 17.

HOURCADE, B.; “Alamût”, Encyclopæ Iranica Vol. I, pp. 797–801.

HOUTSMA, M. Th.; “Ebû Abdullah”, İA, C. IV, ss. 8-9

HOUTSMA, M. Th.; “Muhammed b. Melikşah”, İA, C. VIII, ss. 481–82.

HOUTSMA, M. Th; “Mahmûd”, İA, C. VII, ss. 170–71.

HUART, Cl.; “Ebû Kâlîcâr”, İA, C. IV, ss. 32–33.

HUART, Cl.; “Taberistân”, İA, C. XI, ss. 598–99.

HUNKAN, Ömer Soner; “Tamgaç Han”, DİA, C. 39, ss. 556–57.

İLHAN, Avni; “Bâtıniyye”, DİA, C. 5, ss. 190–91.

KAFESOĞLU, İbrahim; “Alparslan”, DİA, C. 2, ss. 526–30.

KAFESOĞLU, İbrahim; “Kavurd”, İA, C. VI, ss. 456–59.

KAFESOĞLU, İbrahim; “Mecdü’l-Mülk”, İA, C. VII, s. 432.

KAFESOĞLU, İbrahim; “Melikşah”, İA, C. VII, ss. 665–73.

KANAR, Mehemet; “Muînüddîn-i Kâşî”, DİA, C. 31, ss. 90–91.

KAVAS, Ahmet; “Mehdiye”, DİA, C. 28, ss. 387–89.

KILAVUZ, Ahmet Saim; “Zeynelâbidîn”, DİA, C. 44, ss. 365–66.

KIRLANGIÇ, Hicabi; “Ömer Hayyam”, DİA, C. 34, ss. 68–70.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad; “Berîd”, İA, C. II; ss. 541–49.

KÖYMEN, Mehmet Altay; “Sencer”, İA, C. X, ss. 486–93.

LAMBTON, A. K. S.; “Shihna”, EI2(İng.) Vol. IX, pp. 437–38.

LE TOURNEAU, R.; “Idrīsids”, EI2(İng.) Vol. III, pp. 1035-1037

LEWİS, Bernard; “Ibn ʿAṭṭāsh”, EI2(İng.) Vol. III, p. 725.

LOCKHART, L; “Alamut”, EI2(İng.) Vol. I : 352.

MADELUNG, W; “K͟hurramiyya”, EI2(İng.) Vol. V, pp. 63–65.

MADELUNG, W; “Zaydiyya”, EI2(İng.) Vol. XI, pp. 477–81.

MAKDİSİ, G; “al-Kunduri”, EI2(İng.) Vol. V, pp. 387–88.

MARGOLİOUTH, D. S; “Hurremiyye”, İA, C. V/1, ss. 596–97.

MASSİGNON, LOUİS; “Karmatîler”, İA, C. VI, ss. 352-359

MERÇİL, Erdoğan; "Besâsîrî", DİA, C. 5, ss. 528–29.

MERÇİL, Erdoğan; "Simcûrîler", DİA, C. 37, ss. 210–11.

MERÇİL, Erdoğan; "Şahne", DİA, C. 38, ss. 292–93.

MİNORSKY, V.; "Daylam", EI2(İng.) Vol. II, pp. 195–200.

MİNORSKY, V.; "Ömer Hayyâm", İA, C. IX : 472–80.

ONAT, Hasan; "Ebû Hâşim, Abdullah b. Muhammed", DİA, C. 10, s. 146.

ONAT, Hasan; "İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık", DİA, C. 23, ss. 91–92.

ÖĞÜN-BEZER, Gülay; "Terken Hatun", DİA, C. 40, s. 510.

ÖĞÜN-BEZER, Gülay; "Terken", DİA, C. 40, s. 409.

ÖZ, Mustafa; "Ca'fer es-Sâdık", DİA, C. 7, ss. 1–3.

ÖZ, Mustafa; "Dâî", DİA, C. 8, ss. 420–21.

ÖZ, Mustafa; "Ebû Abdullah eş-Şiî", DİA, C. 10, ss. 85-87.

ÖZ, Mustafa; "Hâkim-Biemrillâh", DİA, C. 15, ss. 199–201.

ÖZ, Mustafa; "Hasan el-Alevî", DİA, C. 16, s. 287.

ÖZ, Mustafa; "Mehdî el-Muntazar", DİA, C. 28, ss. 376–77.

ÖZ, Mustafa; "Muhammed b. Hanefiyye", DİA, C. 30, ss. 537–39.

ÖZ, Mustafa; "Muhammed el-Bâkır", DİA, C. 30, ss. 506–7.

ÖZ, Mustafa; "Ubeydullah el-Mehdî", DİA, C. 42, ss. 23–25.

ÖZ, Mustafa; *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü,* Ensar Neşriyat, İstanbul, 2012.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; "Alamut", DİA, C. 2, ss. 336–37.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; "Azîz-Billâh", DİA, C. 4, s.346.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; "Bedr el-Cemâlî", DİA, C. 5, s. 330.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; "Berkyaruk", DİA, C. 5 ss. 514–16.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", DİA, C. 10, ss. 452–53.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Fahrülmülk, Ali b. Nizâmülmülk”, DİA, C. 12, ss. 99–100.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Hasan Sabbâh”, DİA, C. 16, ss. 347–49.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Kaim-Biemrillâh”, DİA, C. 24, ss. 210–11.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Karahanlılar”, DİA, C. 24, ss. 404–12.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Kavurd Bey”, DİA, C. 25, ss. 73–74.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Kündürî”, DİA, C. 26, ss. 554–55.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Mahmûd b. Muhammed Tapar”, DİA, C. 27, ss. 371–72.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Melikşah”, DİA, C. 29, ss. 54–57.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Muhammed Tapar”, DİA, C. 30, ss. 579–81.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Müeyyidülmülk”, DİA, C. 31, ss. 490–91.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Müstansır-Billâh el-Fâtımî”, DİA, C. 32, ss. 119–21.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Nizâmiye Mederesesi”, DİA, C. 33, ss. 188–91.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Sencer”, DİA, C. 36, ss. 507–11.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Tâcülmülk”, DİA, C. 39, ss. 359–60.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; “Vezir”, DİA, C. 43, ss. 82–87.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi; “Müsterşid-Billâh”, DİA, C. 32, ss. 145–47.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi; “Taberistan”, DİA, C. 39, ss. 322–23.

ÖZKUYUMCU, Nadir; “İfrîkıye”, DİA, C. 21, ss. 515-16.

ÖZKUYUMCU, Nadir; “Müsta‘lî-Billâh el-Fâtımî”, DİA, C. 32, s. 115.

ÖZKUYUMCU, Nadir; “Tolunoğulları”, DİA, C. 41, ss. 233–36.

ÖZKUYUMCU, Nadir; “Tolunoğulları”, *Türkler Ansiklopedisi,* C. V, ss. 15–38.

PEHLİVANLI, Hamit; “Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık”, *Türkler,* C. V, ss. 279–85.

PEZESHK, Manouchehr; “Jostanids”, Encyclopædia Iranica, Vol. XV, pp. 44–46.

RAZÛK, Muhammed; "İdrîsîler", DİA, C. 21, ss. 495-97.

SAFİ, Omid; "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", Çev. Bülent Keneş. *Türkler*, C. V, ss. 352–63.

SEVİM, Ali; "Uvak b. Atsız", DİA, C. 4 , ss. 92–93.

SEYYİD, Eymen Fuâd; "Fâtımîler", DİA, C. 12, pp. 228–33.

SOURDEL, D; "al-Kaʾim Bi-Amr Allah", EI2(İng.) Vol. IV, pp. 457–58.

SOURDEL, D; "Barid", EI2(İng.) Vol. I, pp. 1045–46.

STERN, S. M; "Abu ʿAbd Allah al-Shiʿi", EI2(İng.) Vol. I, pp. 103-104

STRECK, M; "Kadisiye", İA, C. VI, ss. 54–57.

STROTHMANN, R; "Hasan al-Utrush", EI2(İng.) Vol. III, pp. 254–55.

STROTHMANN, R; "Utrûş", İA, C. XIII, ss. 85–87.

STROTHMANN, R; "Zeydîye", İA, C. XIII, ss. 549–51.

SÜMER, Faruk; "Irak Selçukluları", DİA, C. 36, s. 387.

SÜMER, Faruk; "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", DİA, C. 29, ss. 349–51.

SÜMER, Faruk; "Mes'ud", İA, C. VIII, ss. 134–41.

SÜMER, Faruk; "Tuğrul Bey", DİA, C. 41, ss. 344–46.

TAHRİR HEYETİ; "Vezîr", İA, C. XIII, ss. 313–14.

TOGAN, Z. Velidi; "Alamut", İA, C. I, s. 289.

TOMAR, Cengiz; "Sittülmülk", DİA, C. 37, ss. 276–77.

UNAT, Yavuz; "Ömer Hayyâm", DİA, C. 34, ss. 66–68.

USTA, Aydın; "Sâmânîler", DİA, C. 36, ss. 64–68.

UZUN, Mustafa; "Ebced", DİA, C. 10, ss. 68–70.

ÜZÜM, İlyas; "Hüccet", DİA, C. 18, ss. 451–52.

WEİL-COLİN, G; "Abdjad", EI2(İng.) Vol. I, pp. 97–98.

WEİL-COLİN, G; “Ebced”, İA, C. IV, ss. 2–3.

WİET, G; “al-Afḍal b. Badr al-Djamali”, EI2(İng.) Vol. 1, pp. 215–16.

YAVUZ, Yusuf Şevki; “Te’vil”, DİA, C. 41, ss. 27–28.

YAZICI, Tahsin; “Deylem”, DİA, C. 9, ss. 263–65.

YAZICI, Tahsin; “Sadî”, İA, C. X, ss. 36–41.

YILDIZ, Hakkı Dursun; “Ebû Müslim-i Horasânî”, DİA, C. 10, ss. 197–99.

YINANÇ, M. Halil; “Alp Arslan”, İA, C. I, ss. 384–86.

YİĞİT, İsmail; “Muhtâr es-Sakafî”, DİA, C. 31, ss. 54–55.

YİĞİT, İsmail; “Tevvâbîn”, DİA, C. 41, ss. 49–50.

YİĞİT, İsmail; “Zap Suyu Savaşı”, DİA, C. 44, ss. 126–27.

YUSOFİ, G. Ḥ; “Abu Moslem Korasani”, Encyclopædia Iranica Vol. I/4, pp. 341–44.

YÜCESOY, Hayrettin; “Kadisiye Savaşı”, DİA, C. 24, ss. 136–37.

YVER, G. “İfrîkıye”, İA, C. V/2, ss. 939-940

ZETTERSTEEN, K. V; “Berkyaruk”, İA, C. II, ss. 556–58.

ZETTERSTEEN, K. V; “Ca‘fer”, İA, C. 3, s. 7.

ZETTERSTEEN, K. V; “Fahrülmülk”, İA, C. IV, s. 448.

ZETTERSTEEN, K. V; “Hasan”, İA, C. V/1, s. 311.

ZETTERSTEEN, K. V; “Müsterşid”, İA, C. VIII, s. 835.

III. Makaleler

ABÎD, Seyyid Abîd Ali; "Şî'lerin Siyasî Teorisi", Içinde İslâm Düşüncesi Tarihi, ed. M. M. Şerif, çev. Yusuf Ziya Cömert, C. I, İstanbul, İnsan Yayınları, 2014.

AKTAN, Ali; "Selçuklu-Bâtınî Münasebetleri", I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu: Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler) 27-30 Eylül 2010, Kayseri, Ankara, TTK Yayınları, 2014, ss. 47–63.

ALİCAN, Mustafa; "Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü", *JASS Studies,* C. 8, S. 29 (2014), ss. 237–59.

ALİCAN, Mustafa; "Selçukluların Erken Döneminde Vezirlik Kurumu", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S.16 (2014), ss. 1–16.

APAK, Adem; "Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Usûl,* C. 4, sayı 2 (2005), ss. 157–70.

AVCU, Ali; "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Degisi,* C.10, sayı 3 (2010), ss. 199-246.

AVCU, Ali; "Terörün İtikadileşmesine Bir Örnek: Haşişiler ve Hasan Sabbah", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi,* C. 8, sayı 1 (2016), ss. 193–201.

AZİMLİ, Mehmet; "İlk Şii Halife Ubeydullah el-Mehdî ve Fatımî Halifeliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *DÜİFD*, C. VII, sayı 1 (2005), ss. 59–73.

BAĞLIOĞLU, Ahmet; "Sıradışı Bir Fatımî Halifesi: Hâkim Biemrillâh", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, sayı VIII, ss. 4–32. http://dergipark.gov.tr/sarkİA, C. t/issue/11243/134366.

BOWEN, Harold; "Bazı Erken Dönem Selçuklu Vezirleri Hakkında Notlar", Çev. Mustafa Alican, *Tarih Okulu Dergisi*, sayı VIII (2010), ss. 141–49.

ÇELİK, Aydın; "Fatımî Halifesi Ubeydullah el-Mehdî ve Dönemi", *FÜSBD*, C. XVI, sayı 1 (2006), ss. 395-418.

ÇELİK, Aydın; "Fatımîler Devleti'nin Kuruluşu", *FÜSBD*, C. XV, sayı II (2005), ss. 433-453.

ÇELİK, Sebahattin; "Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 15 (2006), ss. 95–106.

DAFTARY, Farhad. "İsmailîler Arasında Entelektüel Hayat: Bir Özet". Içinde İslâm'da Entelektüel Gelenekler, çev. Muhammet Şeviker, 105–29. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.

DEMİRCAN, Adnan; "İslâm Kültüründe On İki Rakamı", *İstem*, sayı 4 (2004), ss. 9–34.

DEMİRCİ, Abdurrahman; "Hz. Ömer'in Şehadeti", *İslami İlimler Dergisi,* C. 9, sayı 2, ss. 7–35.

DURDU, Arslan; "Arslan Argun İsyanına Farklı Bir Bakış", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* C. 5, sayı 16 (2018), ss. 317–28.

ELÇİBEY, Ebülfez. "Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri", Çev. Muhammet Kemaloğlu. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi* C. 4, sayı 8 (2013): ss. 23–45.

ERDEM, İlhan; "Büyük Selçuklularda Kent Reisliği", *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine: Mehmet Altay Köymen Armağanı*, ed. Mehmet Ali Hacıgökmen, Konya: S.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları*, 2011, s. 140.

FİĞLALI, Ethem Ruhi; "İlk Şii Olayları: 1. Tevvabun Hareketi", *AÜİFD,* C. 26 (1984), ss. 335–52.

FİĞLALI, Ethem Ruhi; "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, 1993, ss. 33-46.

GAVANİME, Yusuf Derviş; "el-Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî ve Birinci Haçlı Seferindeki Rolü", Çev. Abdülkerim Özaydın. *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 13 (1987), ss. 139–54.

GÜNEŞ, Hüseyin; “Muhtâr Es-Sekâfî Hareketi Karşısında Muhammed b. Hanefiyye’nin Yeri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 75 (2015), ss. 183-199.

HİZMETLİ, Sabri; “Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman’ın Öldürülmesi”, *AÜİFD,* C. 27, sayı 1 (01 Ağustos 1986), ss. 149–76.

HODGSON, Marshall G. S; “Hasan-i Sabbâh”, Çev. Süleyman Tülücü, *ATAÜTAED*, sayı 40 (2009), ss. 247–55.

HODGSON, Marshall G. S; “The İsma’ili State”, Ed. J. A. Boyle, *The Cambridge History of Iran,* Vol. 5 (1968), pp. 422–82.

KAPANŞAHİN, Muhittin. “Selçuklu Sultanları İle Abbasi Halifeleri İlişkileri”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu: Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler) 27-30 Eylül 2010, Kayseri,* Ankara: TTK Yayınları, 2014, ss. 399–434.

KAYA, Pınar; “Bâtınîler’in Ortaya Çıkışı, Temel Düşünce Yapıları ve Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluş Yıllarında ve Sultan Alp Arslan Zamanındaki İlk Faaliyetleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, sayı XIX (2014), ss. 289–305.

KESİK, Muharrem; “Sultan Alparslan Nasıl Öldürüldü?” *Türkiyat Mecmuası*, C. 24, sayı 2 (2014), ss. 99–120.

KOCA, Salim. “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, ss. 147–62.

KÖYMEN, Mehmet Altay; “Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü’l-Mülk Ve Tarihi Rolü”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 5, ss. 265-70

KURT, Hasan; “Devlet Kurma Sürecinde Sâmânoğulları”, *AÜİFD*, C. XLIV, sayı 2 (2003), ss. 109–29.

KÜTÜK, Ahmet; “Tacü’d-Devle Tutuş’un Nusaybin Kuşatması (1093) ve Saltanat Mücadelesine Etkisi”, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi,* C. 3, sayı 2 (2018), ss. 88–93.

LOCKHART, L; “Hasan-ı Sabbâh ve Haşîşîler”, Çev. Süleyman Tülücü, *ATAÜİFD*, sayı 26 (2006), ss. 213–40.

MASSİGNON, LOUİS. “Mutanabbi, devant le siècle Ismaélien de l’Islam”, dans (içinde) *al-Mutanabbi: Recueil Publié à l’Occasion de Son Millénaire,* Mémoires d. Beirut: Institut Français de Damas, 1936.

MERÇİL, Erdoğan; “Sultan Tuğrul Bey Zamanında İran”, *Selçuklular: Makaleler*, , İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011, ss. 84–91.

OCAK, Ahmet, “Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim”, *Türkler Ansiklopedisi V,* ss. 721–27.

ONAT, Hasan; “Şii İmamet Nazariyesi (Kuleyni, Kummi ve Tusi’nin Görüşleri Çerçevesinde)”, *AÜİFD, C.* 32 (1992), ss. 89–110.

ONAT, Hasan; “Şiiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)”, *AÜİFD,* C. XXXVI (1997), ss. 79-117.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi; “Selçuklu-Hilafet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid’in Katli Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 39 (2004), ss. 1–35.

PİYADEOĞLU, Cihan; “Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlı Sakavu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 38 (2003), ss. 37–59.

SABUNCU, Ömer; “Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri”, *HÜİFD*, sayı 39, ss. 135–54.

SEVİM, Ali; “Sultan Melikşâh Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatileri’ne Karşı Selçuklu Seferi”, *Belleten*, C. XXIV, sayı 94 (1960), ss. 209–32.

TANERİ, Aydın; “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezirlik”, *Tarih Araştırmaları Dergisi,* C. 5, sayı 8 (1967), ss. 75–186.

TOKAN, Özgür; “Sultan Sencer Dönemi (1118-1157) Selçuklu Vezîrleri”, *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi,* C. I, sayı 1 (2018), ss. 147–64.

TOKUŞ, Ömer; “Fâtımîler ile Sicilya ve Güney İtalya Arasındaki Münasebetler”, *Tarih Dergisi*, sayı 59, ss. 27–55.

TURAN, Osman; “Terken Ünvanı”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi,* C. I (1944), ss. 67–73.

YALTKAYA, M. Şerefeddin; “Bâtınîlik Tarihi”, *DİFM* C. 2, sayı 8 (1928), ss. 12–24.

YALTKAYA, M. Şerefeddin; “Fatımîler ve Hasan Sabbâh”, *DİFM*, sayı 4 (1926): ss. 1–44.

YAZAR, Nurullah; “Melikşah’ın Ölümünden Sonra Terken Hatun’un Oğlu Mahmud’u Sultan Yapma Çabaları”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 10, sayı 20 (2011), ss. 211–19.



IV. Araştırmalar

AKDOĞAN, Mehmet Nur, *Şiî Kaynaklara Göre Hz. Ömer*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2017.

ALİCAN, Mustafa; *Selçuklunun Öncü Veziri: Amîdülmülk Kündürî*, Erdem Yayınları. İstanbul, 2018.

ALPTEKİN, Coşkun; Dimaşk Atabegliği: Tog-Teginliler, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985.

APAK, Adem. *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*. Düşünce yayınları. İstanbul, 2004.

APAK, Adem; *Anahatlarıyla İslam Tarihi 2 (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015.

APAK, Adem; *Anahatlarıyla İslam Tarihi 3 (Emeviler Dönemi)*, Ensar Neşriyat. İstanbul, 2015.

APAK, Adem; *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2016.

ARAYANCAN, Ayşe Atıcı; *Hasan Sabbâh ve Alamût,* Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.

ARSLAN, İhsan; *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, Okur Akademir Yayınları, İstanbul, 2014.

ATALAN, Mehmet; *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın Yeri, Araştırma Yayınları*, Ankara, 2014.

AVCU, Ali, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmailîlik*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul, 2018.

AYAR, Kenan; *Dört Halîfe Dönemi Siyasî Olaylarında Kur'ân'ın Rolü*, Etüt Yayınları. Samsun, 2011.

BALCI, İsrafil; *İlk İslâm Fetihleri: Savaş-Barış İlişkisi*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2011.

BALLI, Hasan Hüseyin; *Hurûfîliğin Doğuşu ve Fazlullah Hurûfî*, Hikmet Yayınları, İstanbul, 2013.

BOZAN, Metin; *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesinin Teşekkül Süreci*, İSAM Yayınları. İstanbul, 2009.

BROCKELMANN, Carl; *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi,* Çev. Neşet Çağatay, TTK Yayınları, Ankara, 2018.

BÜYÜKKARA, Mehmet Ali; *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet (Musa Kazım ile Ali Rıza Dönemi Şiiliği ve Abbasiler)*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2010.

CAHEN, Claude; *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, Çev. N. Uğurlu T. Andaç. Örgün Yayınevi, İstanbul, 2015.

CORBİN, Henry; *En Islam İranien: Aspects Spirituels et Philosophiques*. Ed. Gallimard. C. t.1. Paris, 1991.

CORBİN, Henry; *Temps Cyclique et Gnose Ismaélienne: Cyclical Time and Ismaili Gnosis*. trd. R. Manheim J. Morris, Kegan Paul International in Association with Islamic Publications Ltd. London, 1983.

ÇELİK, Aydın; *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, TTK Yayınları. Ankara, 2018.

ÇETİN, Kenan; *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2011.

ÇUBUKÇU, İbrahim Agâh; *Gazzalî ve Batınîlik*, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1964.

DAFTARY, Farhad; *Ismailis in Medieval Muslim Societies*, I.B.Tauris & Co Ltd. London, 2005.

DAFTARY, Farhad; *İsmaililer (Tarihleri ve Öğretileri),* Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Yayınları., İstanbul, 2017.

DAFTARY, Farhad; *Şii İslam Tarihi*, Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016.

DARYAL, Ali Murat; *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açıdan Tahlili*, MÜİFV Yayınları, İstanbul, 2014.

DAVUTOĞLU, Ahmet; *Medeniyetler ve Şehirler*, Küre Yayınları, İstanbul, 2016.

DAVUTOĞLU, Ahmet; *Medeniyetlerin Ben-idraki*, Küre Yayınları, İstanbul, 2018.

DE GOEJE, M. J.; *Mémoire sur les Carmathes du Bahraïn et les Fatimides*. E. J. Brill, Leiden, 1886.

DELİBALTA, Yavuz; *Selçuklularda İstihbarat*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018.

DEMİRCAN, Adnan; *Ali-Muaviye Kavgası*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.

DEMİRCAN, Adnan; *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.

DEMİRCAN, Adnan; *Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2014.

DEMİRCAN, Adnan; *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Beyan Yayınları. İstanbul, 2014.

DEMİRCAN, Adnan; *Kerbelâ: Keder ve Belâ,* Beyan Yayınları. İstanbul, 2014.

DEMİRCAN, Adnan; *Raşid Halifeler,* Beyan Yayınları. İstanbul, 2015.

DOĞRUL, Ömer Rıza; *Hasan Sabbah: Cennet Fedâîler*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2018.

DURMUŞ, Mehmet Ali; *Mitolojik Kurtarıcı: Mehdi*, İşaret Yayınları. İstanbul, 2015.

EBÜ'L-FİDÂ; *Takvimü'l-Büldan,* Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi. İstanbul, 2017.

EBÜZZİYA MEHMED TEVFİK, *Hasan bin Sabbah,* Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniyye, 1300.

EKİNCİ, Mustafa; *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı,* Beyan Yayınları. İstanbul, 2010.

FIĞLALI, Ethem Ruhi; *İmâmiyye Şîası*, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.

FİĞLALI, Ethem Ruhi; *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahıyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2014.

FİĞLALI, Ethem Ruhi; *İmam Ali*, TDV Yayınları, Ankara, 2011.

FLORAMO, Giovanni; *Gnostisizm Tarihi*, Çev. Selma Aygül Baş-Bilal Baş, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2005.

GARTHWAİTE, Gene R.; *İran Tarihi: Pers İparatorluğu'ndan Günümüze*, Çev. Fethi Aytuna, İnkilâp Kitabevi, İstanbul, 2018.

GENÇ, Reşat; *Karahanlı Devlet Teşkilatı,* TTK Yayınları, Ankara, 2002.

GİBB, Hamilton A. R.; *Orta Asya'da Arap Fetihleri*. Çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara, 2005.

GÖK, Halil İbrahim; *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233),* TTK Yayınları, Ankara, 2013.

GÖKALP, Yusuf; "Zeydilik ve Yemende Yayılışı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

GÖKDEMİR, Ahmet; *Devlet Başkanı Olarak Hazreti Muhammed (sav),* Siyer Yayınları, İstanbul, 2015.

GÖKSU, Erkan; *Bilge Vezir: Nizamülmülk,* Erdem Yayınları, İstanbul, 2018.

GÖLPINARLI, Abdülbâkıy; *Tarih Boyunca İslam Mezhebleri ve Şiîlik*, Der Yayınları, İstanbul, 1987.

GÜNAL, Mustafa; *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.

HAKYEMEZ, Cemil; *Şîa'da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam,* İSAM Yayınları. İstanbul, 2009.

HALM, Heinz; *The Fatımîds and Their Traditions of Learning*, I.B. Tauris & Co Ltd. London, 2001.

HAMMADÎ, Muhammed; *Bâtınîler ve Karmâtîlerin İç Yüzü,* Çev. İsmail Hatib Erzen, Sebil Yayınevi, İstanbul, 2004.

HAMMER, Joseph von; *Haşhaşilerin Esrarlı Tarihi*, Çev. Ahmet Aydoğan, Say Yayınları, İstanbul, 2017.

HASAN, Hasan İbrahim; *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi,* Çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınları. C. 1, İstanbul, 1985.

HASAN, Hasan İbrahim; *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınları, C. 2, İstanbul, 1985.

HASAN, Hasan İbrahim; *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş-A.Turan Aslan- Hamdi Aktaş. Kayıhan Yayınları. C. 4 İstanbul, 1985.

HASAN, Hasan İbrahim; *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit-Nusreddin Bolelli, C. 5, İstanbul, 1986.

HİTTİ, Philip K.; *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, C. 1, İstanbul, 1989.

HİZMETLİ, Sabri; *İslam Tarihi (Başlangıcından İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, AÜİF Yayınları, Ankara, 1991.

HİZMETLİ, Sabri; *İslâm Tarihi: İlk Dönem*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006.

HODGSON, Marshall G. S; *İslam'ın Serüveni 1*, Ed. Hasan Onat. Çev. Berkay Ersöz. Phoenix Yayınevi, Ankara, 2017.

HODGSON, Marshall G. S; *İslam'ın Serüveni 2*, Ed. Hasan Onat, Çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2017.

HODGSON, Marshall G. S; *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Ismâ'îlîs Against the Islamic World*, Mouton & Co Publishers, 1955.

İBN KUTEYBE; *el-İmame ve's-Siyase*, Çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

İVANOW, Vladimir; *Ismaili Tradition Concerning The Rise of The Fatimids*, Oxford University Press, London and New York, 1942.

JACANO, Claundio Lo; "Ortaçağ 1: Babarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar", ed. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.

KAFESOĞLU, İbrahim; *Selçuklu Tarihi*, MEB Yayınları, İstanbul, 1992.

KAFESOĞLU, İbrahim; *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.

KAFESOĞLU, İbrahim; *Türk Millî Kültürü,* Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011.

KAFKASYALI, Ali; *İran Türkleri*, Bilgeoğuz Yayınevi, İstanbul, 2010.

KANAR, Mehmet; *Farsça-Türkçe Sözlük,* Say Yayınları. İstanbul, 2008.

KARA, Seyfullah; *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayınları, İstanbul, 2009.

KAYGUSUZ, İsmail; *Nizârî İsmaili Devletinin Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut: Öğretisi, Tarihi, Felsefesi*, Su Yayınları, İstanbul, 2010.

KELPETİN, Mahmut, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan,* KURAMER Yayınları. İstanbul, 2016.

KELPETİN, Mahmut; *Hulefâ-yi Râşidî Dönemi Tarihi: Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*, Siyer Yayınları. İstanbul, 2012.

KILIÇ, Ünal; *Peygamber ve dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Yediveren Kitap. Konya, 2004.

KILIÇ, Ünal; *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye,* Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2001.

KLAUSNER, Carla L.; *Selçuklularda Vezirlik (1055-1194): Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma,* Çev. Mehmet Fatih Baş-Sinan Tarifci, Kronik Kitap, 2019.

KOCA, Salim; *Selçuklular Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011.

KÖYMEN, Mehmet Altay; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı*, TTK Yayınları, C. III, Ankara, 2016.

KÖYMEN, Mehmet Altay; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, TTK Yayınları, C. II, Ankara, 2011.

KÖYMEN, Mehmet Altay; *Tuğrul Bey ve Zamanı*, MEB Yayınları, İstanbul, 1976.

KURPALİDİS, G. M.; *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Çev. İlyas Kamalov, Ötüken Neşriyat, 2013.

LANE-POOLE, Stanley; *A History of Egypt in the Middle Age*, C. Scribner's Son, New York, 1901.

LAOUST, Henri; *Les Schismes dans L'Islam: Introduction à une Étude de la Religion Musulmane*, Payot, Paris, 1965.

LAOUST, Henry; *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı/Sabri Hizmetli, Pınar Yayınları. İstanbul, 1999.

LEWİS, Bernard; *Haşhaşîler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, Çev. Kemal Sarısözen, Kapı Yayınları, İstanbul, 2016.

LEWİS, Bernard; *The Origins of Ismā'īlism: A Study of the Historical Background of the Fatimid Caliphate*, AMS Press İnc. New York, 1975.

LOMBART, Maurice; *L'Islam Dans sa Premiére Grandeur: İlk Zafer Yıllarında İslam*, Çev. Nezih Uzel. Pınar Yayınları. İstanbul, 2002.

MAZZOLİ-GUİNTARD, Christine, ARMADA, Almudena Ariza; *Gouverner en terre d'Islam: Xe-XVe siècle*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2014.

MERCAN, İsmaili Hakkı; *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi* Berikan Yayınevi; İstanbul, 2017.

MERCANLIGİL, Muharrem; *Ebced Hesabı*, Doğuş Lft. Şti., Ankara, 1960.

MERÇİL, Erdoğan; *Büyük Selçuklu Devleti*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.

MERÇİL, Erdoğan; *Fars Atabegleri: Salgurlular*, TTK Yayınları, 1991.

MERÇİL, Erdoğan; *Kirman Selçukluları*, TTK Yayınları, 1989.

MERÇİL, Erdoğan; *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı : Merkez ve Eyalet Divânları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.

MERÇİL, Erdoğan; *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilâtı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.

MEŞKÛR, Cevad; *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, Çev. Mehmet Mahfuz Söylemez/Mehmet Ümit/Cemil Hakyemez. Ankara Okulu Yayınları. Ankara, 2011.

MEZ, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*. Çev. Salih Şaban. İnsan Yayınları. İstanbul, 2000.

MİR ALİ, İsmâil; *el-Karâmıta ve'l-Hareketü'l-Karmatiyye fi't-Târîh*, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1983.

NORWİCH, John Julius; *Bizans: Erken Dönem (MS 323-802)*, Çev. Hamide Koyukan. Kabalcı Yayınevi, C. I, İstanbul, 2013.

O'LEARY, De Lacy; *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*. Çev. Yaşar Kutluay/Hüseyin Yurdaydın. Pınar Yayınları. İstanbul, 2003.

OCAK, Ahmet; *Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizamiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi, İstanbul, 2017.

OCAK, Ahmet; *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, TATAV Yayınları, İstanbul, 2002.

OSTROGORSKY, Georg; *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara, 2015.

ÖNGÜL, Ali; *Büyük Selçuklular*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2016.

ÖNGÜL, Ali; *Selçuklular Tarihi: Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Çamlıca Yayınları. C. I. İstanbul, 2016.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İ.Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2001.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; *Sultan Muhammed Tapar Devri: Selçuklu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1990.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi; *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi(1040-1157)*, İSAM Yayınları, C. I, İstanbul, 2013.

PİYADEOĞLU, Cihan; *Sultan Alp Arslan: Fethin Babası*, Kronik Kitap, İstanbul, 2017.

SCHİMMEL, Annemarie; *Sayıların Gizemi*, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1998.

SÉDİLLOT, L. A.; *Histoire des Arabes*, Librairie de Hachette et C.ie. Paris, 1854.

SÉDİLLOT, L. A.; *Histoire Générale des Arabes: Leur Empire, Leur Civilisation, Leurs Écoles Philosophiques, Scientifiques et Littéraires*, Maisonneuve et C.ie. Vol. 1, Paris, 1877.

SEVİM, Ali, MERÇİL, *Erdoğan; Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK Yayınları, Ankara, 1995.

SEVİM, Ali; *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

SEVİM, Ali; *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

SEVİM, Ali; *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz; *Kufe'nin Siyasi Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

TAKKÛŞ, Muhammed Süheyl; *Emevî Devleti Tarihi*, Çev. Mücahit Yüksel. Hikmetevi Yayınları. İstanbul, 2016.

TÂMİR, Ârif; *Tārīkh al-Ismāʿīlīyah*, Riyad al-Riyas lil-Kutub wa-al-Nashr. C. 1. London, 1991.

TAŞ, İsmail; *İhvân-ı Safâ'da Felsefe ve Din Münasebetleri*, Palet Yayınları. Konya, 2012.

TURAN, Osman; *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat. İstanbul, 2015.

TURAN, Osman; *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK Yayınları, 2014.

USTA, Aydın; *Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâmânîler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013.

UYAR, Gülgûn; *Ehl-i Beyt: İslâm Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı*, İFAV Yayınları. İstanbul, 2011.

UYAR, Mazlum; *Şiî Ulemânın Otoritesinin Temelleri*, Kaknüs Yayınları. İstanbul, 2004.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Yayınları. Ankara, 1988.

VAROL, M. Bahaüddin. *Ehli Beyt: Kavramsal Boyut*. Yediveren Kitap. Konya, 2004.

VAROL, M. Bahaüddin; *Hilafet Mücadelesinde Ehli Beyt Nesli*, Yediveren Kitap. Konya, 2004.

VAROL, M. Bahaüddin; *Siyasallaşma Sürecince Ehli Beyt*, Yediveren Kitap. Konya, 2004.

VELÎ, Abdulazîz Muhammed Nûr; *Şia ve Tarihi Rivayetleri*, Çev. Mücahit Yüksel. Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014.

WATT, W.Montgomery; *Hz. Muhammed Medine'de*, Çev. Süleyman Kalkan. KURAMER Yayınları. İstanbul, 2016.

WATT, W.Montgomery; *Hz. Muhammed Mekke'de*, Çev. Süleyman Kalkan. KURAMER Yayınları. İstanbul, 2016.

WATT, W.Montgomery; *Hz. Muhammed'in Mekkesi*, Çev. Mehmet Akif Ersin. KURAMER Yayınları. İstanbul, 2017.

WATT, W.Montgomery; *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Umran Yayınları, Ankara, 1981.

WELLHAUSEN, Julius, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, Çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara, 2019.

WELLHAUSEN, Julius; *Arap Devleti ve Sukutu*, Çev. Fikret Işıltan, AÜİF Yayınları. Ankara, 1963.

YAKIT, İsmail; *Türk İslam Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, Ötüken Neşriyat. İstanbul, 2010.

YAZICI, Nesimi; *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara, 2009.

YAZILITAŞ, Nihat, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, TTK Yayınları, Ankara, 2009.

YAZILITAŞ, Nihat; *Fâtımî Devleti Tarihi*, Kriter Yayınevi, 2010.

ZERRİNKUB, Abdulhüseyin; *Tasavvuf-i İranî der Manzara-i Târîhiî ân*, Çev. Nurcan Altun, Önsöz Yayıncılık, İstanbul, 2014.

ZEYDÂN, Corcî; *İslam Uygarlıkları Tarihi*, C. 2, İletişim Yayınları, 2015.

ZEYNELABİDİN, Muhammed Surur; *Mecûsilerin Geri Dönüşü: İran Devriminin Tarihi*, Akidevi ve Politik Boyutları. Çev. Hüsrev Subaşı. Guraba Yayıncılık. İstanbul, 2014.

ZORLU, Cem; *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*. Yediveren Kitap. Konya, 2002.